

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

Бу санда:

Гамәл

Белем

3-4'2009

Мәшһүр галимебез Хәсән Хәйри

Тел, әдәбият, тарих

Милли мәгариф

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Җыеннардан хәбәрләр

Мәгълүмат

Мәшһүр галимнәребез

Хәсән Хәйри
1910-1994

ФӘН ҺӘМ ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Фәнни-хәбәри журнал

№3-4(42-43) # 2009

1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлде
(700-нче таныклык)

Журналны гамәлгә күючүләр:

- Казан шәһәре хакимияте;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Ирек Арсланов
Марсель Әхмәтжанов
Равил Газизуллин
Төлгат Галиуллин
Фәт Гарифуллин
Гали Даутов
Мирфатых Зәкиев
Хужиехмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакция адресы:

420043, г.Казань,
ул. Зеленая, д.1, корп. 4, к. 202 «б»,
Редакция журнала «ФӘН ҺӘМ ТЕМ»,
тел/факс (843) 510-46-75,
e-mail: tatcabinet@ksaba.ru

- * Редакциянең фикере авторлар фикере белән туры килмәскә мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгән һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастырганда «ФӘН ҺӘМ ТЕМ» журналына сылтама бирү мөмкин

Журнал ЗАО «Новое Знание» типографиясендә басылды.
Басарга 20.10.09 кул куелды.
Офсет ысулы белән басылды.
Формат 60x84/8. Офсет кәгазе.
Күләме 15,8 басма табак.
Нәшер хисабы буенча 6,5 табак.
Заказ 10/26. Тираж 150 данә.

Типографиянең адресы:

420029, г. Казань, ул. Сибирский тракт, д. 34, кор. 10, оф. 6.
Тел. 246-68-19

Журналны бастыруга ТРның «Татарстан халыклары телләре турындагы Закон»ын гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә

© «ФӘН ҺӘМ ТЕМ» журналы
редакциясе, 2009

БУ САНДА:

МӘШҺҮР ГАЛИМНӘРЭБЕЗ

РАВИЯ ЗАРИПОВА. Танылган галим һәм публицист	3
ЗӨФӘР РӘМИЕВ. Әдәбият галиме, фәнни эшләренә оештыручы	9
КАМИЛ ХӘЙРУЛЛИН. Дала буйлап атта чапкан чаклары	10
ЛӘЙЛӘ САЛИХОВА. Баһам белән әбием янында	12
ХӘСӘН ХӘЙРИ. Үсү юлында	13

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘЕВ, ГӨЛНИСА ГОБӘЙДУЛЛИНА. Татар һәм рус телләре тартык авазларының палитраграммалары	17
ГӨЛШАТ ЗИННӘТУЛЛИНА. Әмирхан Еники әсәрләрендәге поэтик топонимнарның лексик-семантик үзенчәлекләре	22
ЗИЛИНӘ ХӨСНУЛЛИНА. Гарәби чыгышлы фамилияләр	25
ДИЛӘРИЯ АБДУЛЛИНА. Бүзләрен манасы иде	27
ЛЕНАР ШӘЕХОВ. Илдар Юзеевның «Очты дөнья читлегеннән» трагедиясе	31
РАМИЛ МОЗАФФАРОВ. Шагыйрь ижатында тормыш тәҗрибәсе һәм аның үй-ниятләрдә чыгылышы	33
БРАЗИЛИЯ СӘЯХӘТНАМӘСЕ (Әнисә Алиева басылмасы)	39

МИЛЛИ МӘГАРИФ

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВ. Татарда беренче төсле карталар атласы	51
ЛИРА ФЕДОРОВА. Бердәм республика имтиханына әзерләнү тәҗрибәсеннән	54
РӘСИЛӘ ГАБДРАХМАНОВА. Татар теле һәм әдәбиятын интеграция юлы белән уку	56
ФӘТ ГАЛИМУЛЛИН. Татар әдәбиятының башка әдәбиятлар белән бәйләнеше өйрәнү мәсьәләләре	58
ГҮЗӘЛ ГАЙФИЕВА. Югары уку йортында Мәгъсүм Хужин ижатын өйрәнү үзенчәлекләре	61
ӘЛФИЯ МОТЫЙГУЛЛИНА. Рус телендә сөйләшүче балаларга татар әдәбиятын уку программаларының төзөлеш принциплары	64
ФИДАИЛ МИННЕХАНОВ. Олы юлның башы	68

ФӘН ҺӘМ ГАМƏЛ

АБРИК ВӘЛИУЛЛИН. Яссы рамнарны югары дәрәҗәле төп элементлар ярдәмендә исәпләү	73
ИЛДАР ХӘЙДӘРОВ, ФӘРИТ ШАКИРҖАНОВ. Имплантат кертелгән теш казнасының көчәнеш-деформация халәтен тикшерү	78

ФӘНГӘ КЕРЕШ

ТӨЛГӘТ ГАЛИУЛЛИН. Әдәби калейдоскоп	80
---	----

ҖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

ФЕДЕРАЛЬ САБАН ТУЕ – 2009 (Гөлнәз Шәйхи)	91
--	----

МӘГЪЛУМАТ

2009 ЕЛДА БАСЫЛГАН МӘКАЛӘЛӘР ИСЕМЛЕГЕ	92
РЕДАКЦИЯДӘН	94
«ФӘН ҺӘМ ТЕМ» ЖУРНАЛЫНЫҢ АВТОРЛАРЫ	96

ФӘН һәм ТЕМ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал

№3-4(42-43)#2009

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал буларак, "ФӘН һәм ТЕМ" журналына кешелек дәнъясы һәм татар халкы алдында торган проблемаларга багышланган, нигездә татар телендә язылган фәнни мәкаләләр кабул ителә.

2. Мәкаләнең күләме 8 биттән артмаска тиеш (бер биттә 30 юл, юлда 60 хәрәф).

3. Мәкаләгә рус телендә язылган, 5-6 юлдан артмаган аннотация бирергә кирәк.

4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул ителә. Аңа өстәп, татарлаштырылган Word редакторларында эшләнгән дискет бирергә.

5. Тексттагы формулаларга аеруча игътибар итәргә кирәк. Алар ачык, аңлаешлы итеп язылган яки бастырылган булырга, бертөрле язылыштагы баш һәм юл хәрәфләре, өске һәм аскы индекслар һ.б.ш. ачык аерылырга тиешләр.

6. Рәсемнәрне дискетта яки аерым биттә пөхтәләп сызып жибәрергә, һәр рәсем артына авторның фамилиясен, мәкаләнең исемен, сызым санын куярга кирәк.

7. Мәкаләдә бирелгән әдәбият исемлегә билгеле стандартка туры килергә тиеш.

8. Мәкаләнең кулъязмасына үзгәртүләр кертү кирәк булса, ул авторга кире жибәрелергә мөмкин.

9. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм аларга бәяләмә бирелми.

10. Мәкалә белән бергә автор(лар)ның яхшы сыйфатлы фотосын, аның (алар) турында кыскача мәгълүмат жибәрү мөмкүн.

11. Мәкалә ахырында авторның имзасы, тулы адресы һәм исем-фамилиясе булырга тиеш.

В НОМЕРЕ:

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

ЗАРИПОВ Р.С. Известный ученый и публицист	3
РАМЕЕВ З.З. Литературовед, организатор научных работ	9
ХАЙРУЛЛИН К.Х. Как будто мчался по степи на коне	10
САЛЕХОВА Л.Л. Рядом с дедушкой и бабушкой	12
ХАЙРУЛЛИН Х.Ф. На пути роста	13

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

АСЫЛГАРАЕВ Ш.Н., ГУБАЙДУЛЛИНА Г.Т. Памятограммы согласных звуков татарского и русского языков	17
ЗИННАТУЛЛИНА Г.Х. Лексико-семантические особенности поэтических топонимов в произведениях Амирхана Еники	22
ХУСНУЛЛИНА З.М. Фамилии арабского происхождения	25
АБДУЛЛИНА Д.М. Окунуть бы полотно в святой источник	27
ШАЕХОВ Л.М. Трагедия Ильдара Юзеева «Улетела из клетки мироздания»	31
МУЗАФФАРОВ Р.М. Жизненный опыт и его отражение в мыслях-чаяниях поэта	33
ПУТЕШЕСТВИЕ В БРАЗИЛИЮ (публикация Алеевой А.Х.)	39

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

АХМЕТЗЯНОВ М.И. Первый татарский атлас цветных карт	51
ФЕДОРОВА Л.Х. Из опыта подготовки к сдаче единого республиканского экзамена	54
ГАБДРАХМАНОВА Р.И. Интегрированный подход в преподавании татарского языка и литературы	56
ГАЛИМУЛЛИН Ф.Г. Вопросы изучения связей татарской литературы с другими литературами	58
ГАЙФИЕВА Г.Р. Особенности изучения творчества Марсума Хузина в высшем учебном заведении	61
МОТЫГУЛЛИНА А.Р. Принципы построения учебных программ по татарской литературе для русскоязычных учащихся	64
МИННИХАНОВ Ф.Г. Начало большого пути	68

НАУКА И ПРАКТИКА

ВАЛИУЛЛИН А.Х. Расчет плоских рам конечными элементами высоких порядков	73
ХАЙДАРОВ И.Р., ШАКИРЗЯНОВ Ф.Р. Исследование напряженно-деформированного состояния нижней челюсти с имплантатом	78

ВСТУПАЯ В НАУКУ

ГАЛИУЛЛИН Т.Н. Литературный калейдоскоп	80
---	----

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

ФЕДЕРАЛЬНЫЙ САБАНТУЙ – 2009 (Шайхи Г.)	91
--	----

ИНФОРМАЦИЯ

СПИСОК СТАТЕЙ, ОПУБЛИКОВАННЫХ В 2009 ГОДУ	92
ОТ РЕДАКЦИИ	94
АВТОРЫ ЖУРНАЛА «ФӘН һәм ТЕМ»	96

ХӘСӘН ХӘЙРИ

ХӘСӘН ФӘХРЕТДИН улы **ХӘЙРУЛЛИН** (1910-1994) – әдәбият галиме, филология фәннәре кандидаты (1953), СССР Язучылар союзы әгъзасы. 1939-42, 1948-50 елларда «Совет мәктәбе» журналының җаваплы сәркәтибе, редакторы. 1953-73 елларда СССР Фәннәр Академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият һәм тарих институтында (1953-59 елларда директор). ТАССРның атказанган фән эшлеклесе (1970).

Фәнни хезмәтләре XX йөз татар әдәбияты тарихына багышланган. Урта мәктәпләр өчен татар әдәбияты дәреслеге авторларының берсе.

ХАСАН ФАХРУТДИНОВИЧ ХАЙРУЛЛИН (1910-1994) – литературовед, кандидат филологических наук (1953), член Союза писателей СССР. В 1939-42, 1948-50 годах ответственный секретарь, редактор журнала «Совет мәктәбе». В 1953-73 годах в Институте языка, литературы и истории Казанского филиала Академии Наук СССР (в 1953-59 годах директор). Заслуженный деятель науки ТАССР (1970).

Научные труды посвящены истории татарской литературы XX века. Один из авторов учебника татарской литературы для средней школы.

© Зарипова Р.С., 2009

ТАНЫЛГАН ГАЛИМ ҺӘМ ПУБЛИЦИСТ

Равия Зарипова

РАВИЯ СӘЛИМ кызы ЗАРИПОВА – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Фәннәр академиясенең Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре.

Зарипова Р.С. Известный ученый и публицист.

Освещаются основные этапы жизни и творчества крупного ученого в области татарского литературоведения Х.Ф. Хайруллина.

Әдәбият гыйлеменәң бар өлкәсендә – әдәбият теориясе, тарихы, тәнкыйтендә актив эшләгән олуг галим, танылган публицист, киң колачлы җәмәгать эшлеклесе Хәсән Хәйринәң тууына киләсе елда 100 ел була. Татар әдәбияты фәне өлкәсендә тикшеренүләрнең күренекле оештыручысы булган бу максатчан, зыялы, киң эрудицияле шәхеснең тормышы һәм иҗаты аеруча игътибарга лаек.

Хәсән Фәхретдин улы Хәйруллин (Хәсән Хәйри) 1910 елның 5нче февралендә Казакхстанның Урал елгасы буенда урнашкан поселокта туа. Яшьли эти-әнисез калып, 1920-

1926 елларда Уральскидагы балалар йортында тәрбияләнгән [1, 446].

1927-1930 елларда Омск шәһәрәндә рабфакта укый. Аның беренче иҗат тәҗрибәләре шул елларда башлана.

Х.Хәйри 1924 елда комсомолга кабул ителә. Аның әдәби сәләтен искә алып, 1930-1932 елларда Коммунистлар партиясенең Көнбатыш Себер өлкә комитеты органы булган “Азат Себер” газетасына җаваплы сәркәтип итеп билгелиләр. Шул вакытларда аның беренче әсәрләре матбугатта күренә башлый.

Илдә Кузнецк металлургия комбинаты

Хосәен, Мәрһәм һәм Хәсән Хәйруллиннар (басып торалар) дәү апалары Сәрвәр гаиләсендә кунакта

төзелә башлагач, Х.Хәйри комсомол юлламасы белән шунда китә. М.Горький инициативасы белән яңа төзелешнең елъязмасын алып бару, әдәби әсәрләр, очерклар иҗат итү өчен махсус редакция коллегиясе төзелә. Х.Хәйри “Кузнецкстрой тарихы” редакциясенә оештыручы сәркәтибе итеп билгеләнә. Коллегия һәм редакциянең бергәләп әзерләнгән җыентыгы 1932 елда Новосибирскида басылып чыга. Ул “Новокузнецк кешеләре” дип исемләнә.

Бу елларда Х.Хәйри иҗат эше белән нык шөгыльләнә башлый. Шуның нәтижәсе буларак, 1934 елда аның ике китабы басылып чыга. Новосибирскида “Зур Кузбасс” дигән очерклар, шигырьләр җыентыгы, Казанда “Тавышлы ялкын” хикәяләр, очерклар китабы дөнья күрә. Бу ике җыентыкка кергән әсәрләрдә беренче бишъеллыклар чорындагы хезмәт кешеләре батырлыгы ачык сурәтләнә. Әсәрләрдән күренгәнчә, Х.Хәйри әдәбиятка тормышның үзеннән килә.

Язучылар, журналистлар белән якыннан аралашып яшәү Х.Хәйридә әдәбиятка зур кызыксыну уята, алга таба ул үзенең гомерен әдәбиятка багышларга уйлый. Хыялын тормышка ашыру максатында ул 1934 елда

Казанга килә. 1934-1939 елларда Казан педагогия институтының рус теле һәм әдәбияты бүлегендә укый. Студент елларында да әдәби иҗат эше белән шөгыльләнүен дәвам итә. Институтны уңышлы тәмамлагач, “Совет мәктәбе” журналында җаваплы сәркәтип, Татарстан китап нәшриятында матур әдәбият редакциясенә сектор мөдире булып эшли.

1939 елда Казанда татар телен һәм әдәбиятын фәнни нигездә өйрәнү максаты белән фәнни-тикшеренү институты төзелә. Х.Хәйрине әлегә институтның әдәбият секторына мөдир итеп билгелиләр. Хәзер бу институт Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты дип атала.

Бөек Ватан сугышы елларында Х.Хәйри Язучылар берлеге идарәсенә җаваплы сәркәтибе була. 1943 елда ул КПССның өлкә комитетына эшкә алына. Шул ук елда 3нче Украина фронтына вакытлыча командировкага жиберелә. Х.Хәйри анда “Совет сугышчысы” дип исемләнгән фронт газетасын чыгаруда актив катнаша.

1943-1948 елларда Х.Хәйри партия өлкә комитетының пропаганда бүлегендә эшли. 1948-1950 еллар эчендә “Совет мәктәбе” журналы

редакторы вазыйфаларын башкара. Х.Хәйри шул ук вакытта күп кенә жәмәгать эшләрендә актив катнаша. Татарстан Язучылар берлегендә партия оешмасы житәкчесе, төрле гыйльми оешмалар әгъзасы, озак еллар дәвамында “Совет әдәбияты” журналының редколлегиясендә хезмәттәшлек итә.

1950-1953 елларда Х.Хәйри – Мәскәүдәге КПСС Үзәк Комитеты каршындагы Ижтимагый фәннәр академиясе аспиранты. Ул, теоретик белем күтәрү белән бергә, “Сугыштан соңгы татар әдәбиятында социалистик реализмны үстерү өчен көрәш” дигән темага кандидатлык диссертациясен яза, аны уңышлы яклый.

Х.Хәйрине СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институтына директор итеп билгелиләр. 1953-1959 елларда ул шушы җаваплы вазыйфаны башкара. Лаеклы ялга киткәнче әлеге институтның әдәбият секторы мөдире булып эшли.

Х.Хәйри 1994 елның 26нчы октяберендә Казан шәһәрендә вафат була.

Х.Хәйри ижаты киң колачлы. Ул әдәбият теориясе, тарихы, тәнкыйте, гомумән, әдәбият гыйлеменә барлык өлкәләрендә дә актив эш алып бара. Галим әдәбият үсешенә төрле чорларын, барлык жанр төрләрен тикшерә, күп язучыларның ижатын анализлый. Ул һәр яңалыкны үз вакытында күрә, бәяли белә. Үз заманында аның үткен каләменә эләкмәгән язучы-

лар юк диярлек. Тәнкыйтьче һәр авторның ижәт үзенчәлекләрен тиз күрә ала һәм аны нигезле дәлилләп тикшерә.

1941 елда Х.Хәйриниң әдәби тәнкыйть мәкаләләрен эченә алган “Эзләнүләр” китабы дөнья күрә.

Авторның бу җыентыктагы беренче мәкаләсе “Талантлы драматург” дип исемләнгән, ул Мирхәйдәр Фәйзиниң үлүенә 10 ел уңаеннан 1938 елда язылган. Бу хезмәттә Х.Хәйри чор идеологиясе таләпләренә тугры калса да, драматургның ижәт үзенчәлекләрен һәрҗаплап чагылдыра алган. Авторның М.Фәйзи ижаты турындагы төп фикерләре түбәндәгечә яңгырый: “Реалист драматург М.Фәйзи әсәрләренә үзенчәлеге – халык ижатыннан, этнографик материаллардан нык файдаланып язылган булуында. Аның пьесаларында да, хикәяләрендә дә лирик җылылык, таза романтика сизелә торы. Аның образлары көчле, тирән тойгылы, тере. Алар укучыга, караучыга тиз җитәләр һәм көчле тәэсир итәләр” [2, 36].

“Эзләнүләр” әдәби-тәнкыйди мәкаләләр җыентыгында Х.Хәйриниң 1938 елда язылган “Г.Камал – татар әдәбиятында комедия тудыручы” дип аталган мәкаләсе урын алган. Исеменнән үк мәгълүм булганча, бу хезмәттә Галиәсгар Камалның комедия жанрындагы эшчәнлегенә игътибарга алынган. Шунның белән бергә, Х.Хәйри Г.Камалның ижәт процессын-

Хәсән Хәйри (сулдан беренче) бер төркем татар язучылары арасында

Сулдан уңга: Мидхәт Мөхәммәтов, Нур Гыйззәтуллин,
Хәсән Хәйри, Баян Гыйззәт, Вәли Хангилдин

да совет идеологиясен кабул итмәвен, “үсеп барган революцион пролетариатның көчен күрмәве” белән аңлата. Шулай да алга таба автор: “Ләкин Г.Камал буржуаз, меценатларны тәнкыйтьләвендә рәхимсез, көчле һәм аның тәнкыйтьләве, ачы көлүе бөтен иҗат юлы бунча демократик юнәлештә үсә барды”, – дип яза [2, 40].

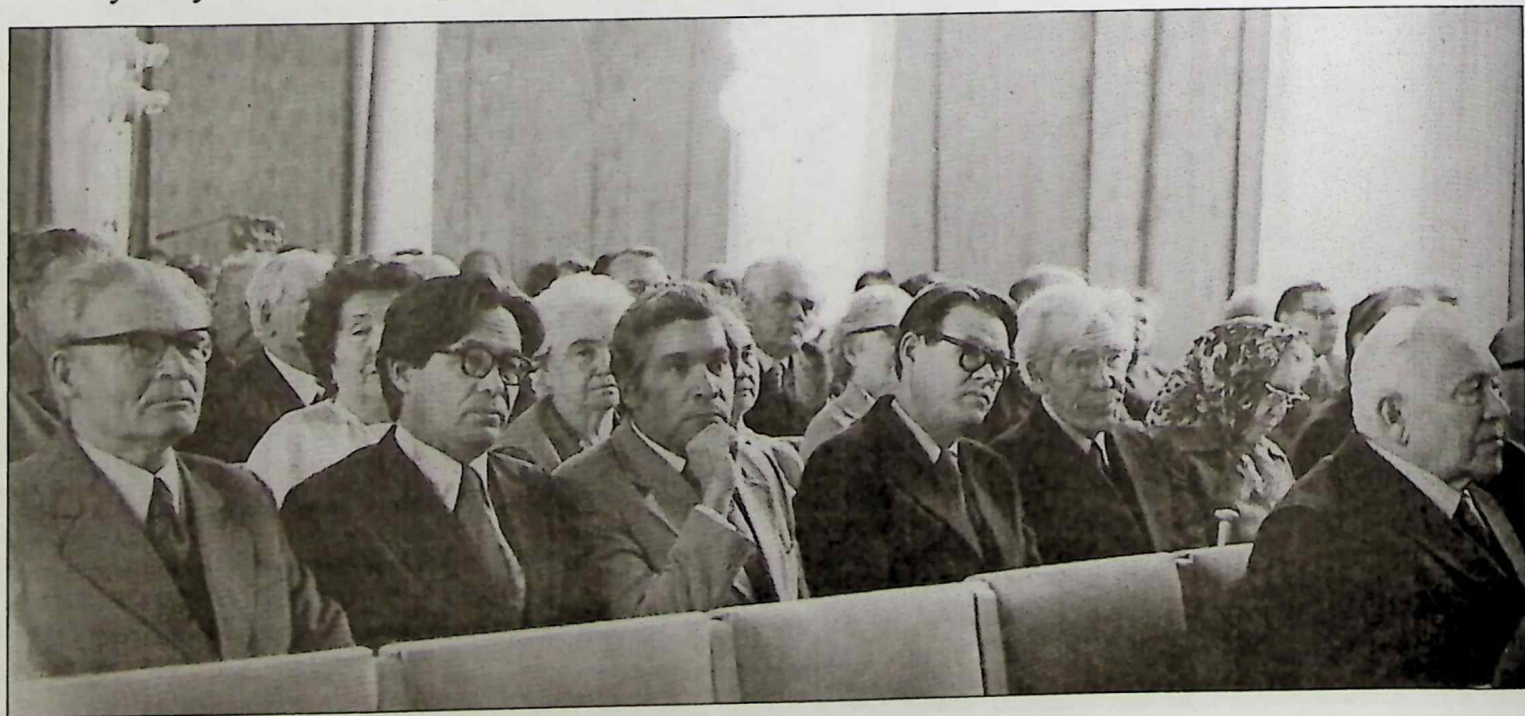
Гомумән, Х.Хәйри Г.Камалны критик реализм нигезендә иҗат итүче язучы дип бәяли. Хезмәттә Г.Камалның татар драматургиясе тарихында зур роль уйнавы, аның исеме татар театры тарихында күренекле урын алуы турында әйтелә. Автор әдипнең татар әдәби телен үстерүгә зур өлеш кертүен ассызыкый.

Шушы ук китапта авторның Шәриф Камал

иҗатына багышланган ике мәкаләсе бирелгән. Бу үзе генә дә Х.Хәйриниң Ш.Камал иҗаты белән нык кызыксынуы турында сөйли. “Атаклы язучы һәм драматург” мәкаләсендә (1940) автор Ш.Камалның татар демократик әдәбияты прозасын нигезләвенә һәм үстерүенә игътибарын юнәлтә. “Ш.Камалның драматургиясе” мәкаләсендә (1940) Х.Хәйри язучының социаль эчтәлекле драмалар иҗат итүен ассызыкый. Шулай ук Ш.Камалның әсәрләрендә хезмәт кешеләрен, гади вакыйгаларны сурәтләвен билгеләп үтә. Алга таба автор: “... Массажиткәрә белү, простойлык – аның әсәрләренең иң яхшы сыйфатларының берсе. Ш.Камал әсәрләренең теле дә масса теле. Ул чын художестволы телнең зур остасы булып танылган язучы”, – дип яза [2, 90]. Гомумән, Х.Хәйри Ш.Камал әсәрләренең рухи ләззәт, канәгатьләнү бирүләрен, тормышны ачыграк күрергә, аңларга ярдәм итүләрен билгеләп үтә.

“Татар совет классигы” (1939) мәкаләсендә Х.Хәйри шагыйрь Н.Такташның татар әдәбиятына алып килгән яңалыгы турында сөйли. Алга таба автор бу тема өстендә ныклап эшли, чөнки ул шагыйрь иҗатын ярата, хөрмәт итә. Х.Хәйриниң атаклы шәхесләр тормышы циклына караган шактый гына күләмле “Һади Такташ” дип исемләнгән китаплары 1949 һәм 1984 елларда басылып чыга.

“Такташ – көчле лирик шагыйрь”, – дип яза Х.Хәйри бу хезмәтендә [2, 102]. Автор

Хәсән Хәйри (сулдан беренче) ТАССР Язучылар союзының чираттагы съездында

Гомәр Бәширов, Хәсән Туфан, Шәүкәт Галиев, Хәсән Хәйри

Һ.Такташның татар әдәбияты дөнъясында шигырь төзелеше һәм сурәтләү чараларын төрләндерүдә яңалык кертүен, гомумән, гомере буена халыкның йөрәк тавышларын тыңлап, шуннан дәрт алып иҗат итүен ассызыклай. “Тукайдан соң татар поэзиясен яңа баскычка күтәрүче Такташ булды”, – дип яза Х.Хәйри бик хаклы рәвештә.

Х.Хәйриниң “Тарас Шевченко” дип исемләнгән мәкаләсе әдипнең тууына 125 ел уңаеннан язылган [2, 104-134]. Биографик фактларга нигезләнеп, аның шәхес буларак формалашуына игътибар юнәлтелгән.

Бу хезмәттә автор Т.Шевченко иҗатының үсеш үзенчәлекләрен билгели, аны “украина әдәбиятын югары баскычка күтәрүчеләрнең берсе” дип саный. “Пушкин рус әдәби телен тудыручы булган кебек, Тарас Шевченко да украин әдәби телен тудыручы, үстерүче иде. Шевченко исеме, бик хаклы рәвештә, Байрон, Гете, Пушкин кебек даһи шагыйрьләр рәтендә тора”, – дип яза Х.Хәйри. Алга таба автор Шевченко шигъриятенен, ул яшәгән замандагы башка шагыйрьләр иҗатыннан аермалы буларак, халыкчан, гади, чынбарлыкка нигезләнүен, музыкаль яңгырашлы булуын ассызыклай. Шулай ук аның проза остасы буларак та иҗат уңышларын барлай.

Т.Шевченконың әдәбият өлкәсендәге үсеш баскычларын яктырту белән беррәттән, тәнкыйтьче аны рәссам, скульптор буларак та тасвирлай.

Х.Хәйриниң бу хезмәте чор идеологиясе таләпләре яссылыгында язылса да, аннан әдипнең тормышы, иҗаты турында күп мәгълүматлар алырга була.

Х.Хәйри үз заманының революция җырчы-

сы булган Владимир Маяковский иҗаты турында “Маяковский һәм яшьләр” мәкаләсен дә (1938) яза. Шагыйрьнең комсомол яшьләргә атап язылган әсәрләренә тәнкыйтьче тарафыннан анализ ясала, чор яссылыгыннан бәя бирелә.

Автор шагыйрь әсәрләренен укучы тарафыннан жылы кабул ителүен Маяковскийның яшьләр турында җырлаганда аларның дустан, үткен сүзле олы иптәше, көрәштәше булып калуы төп сәбәп икәнлеген күрсәтә.

Х.Хәйри шул ук мәкаләләр җыентыгына керткән “С.Хәким шигырьләре” хезмәтендә шагыйрьнең 1938, 1939 елларда басылып чыккан “Беренче җырлар”, “Пар ат” шигырьләр китабына керткән әсәрләренә анализ ясый, яшь шагыйрьнең иҗат үзенчәлекләрен ассызыклай, киңәшләрен бирә.

Х.Хәйриниң “Эзләнүләр” җыентыгы әдәби тәнкыйть өлкәсендәге беренче эзләнүләре, табышлары нәтиҗәсе булып тора. Шуңа да карамастан, яшь тәнкыйтьченең хезмәтләре реаль чынбарлык кануннарына, әдәбият-сәнгатьнең эстетик закончалыкларына нигезләнүе белән игътибарны җәлеп итә, әдәбиятның төрле жанрларында да авторның үзен иркен хис итүен ачык күрсәтә.

Алга таба Х.Хәйри әдәби мираска багышланган иҗади эшчәнлеген тирәнәйтә бара. Мәсәлән, алда әйтелгәннәргә өстәп, аның Г.Тукай, Ф.Әмирхан, К.Нәҗми, Г.Кутуй, А.Алиш, Ф.Кәрим, Г.Әпсәләмов, А.Расих, А.Шамов, Г.Ахунов, Ә.Давыдов, И.Гази, Г.Минский, Г.Хужиев, М.Максуд, С.Урайский һәм башка күп кенә әдипләребезнең иҗат пор-

Хәсән Хәйри һәм «Дружба народов» журналының баш редакторы Сергей Баруздин

третларын яктырткан фәнни хезмәтләре бар һәм алар бүген дә үзләренәң актуальлекләрен югалтмаганнар.

Х.Хәйринен рус әдәбияты классиклары турында кыскача очерклары шактый. А.С. Пушкин, М.Е. Салтыков-Щедрин, А.Н. Островский, А.П. Чехов һ. б. турындагы хезмәтләре аның күп нәрсәдән хәбәрлар булуын күрсәтәләр. “Бөек демократ һәм тәнкыйтьче” мәкаләсендә автор тарафыннан В.Г. Белинскийның тормышы, иҗат эшчәнлегенә киң планда яктыртыла.

Казакъ халкының бөек акыны Жамбул, казакъ әдәбиятына нигез салучы М.Ауэзов, үзбек халык шагыйре Г.Голәм һ.б. иҗат эшчәнлегенә турындагы фәнни хезмәтләре Х.Хәйринен үткен каләмә белән язылган һәм алар халыкара майданда да игътибарга лаек.

Х.Хәйринен күп кенә хезмәтләре татар әдәбиятында роман жанрын тикшерүгә багышланган. “Татар әдәбият фәнендә роман проблемасы” хезмәтендә әйтелгәнчә, Х.Хәйригә кадәр татар әдәбияты фәнендә роман проблемасы махсус рәвештә тирәнтен өйрәнелмәгән була. Бу темага караган фәнни хезмәтләре исемнәргенә дә галимнән бу жанрга нигезле, җитди каравы турында сөйли. Мәкаләләрнен исемнәре авторның алга куйган максатын да күзалларга ярдәм итә: “Роман һәм аның герое”, “Безнең романнарның кайбер жанр үзенчәлекләре”, “Тарихи роман жанры”, “Тарихи-революцион роман”, “Тарихи-биографик роман” һ.б.

Х.Хәйринен әдәбият галиме буларак иҗади үсешен күзәтсәк, шундый фикергә килербез: ул иҗат процессында аерым кечерәк темалардан гомуми темаларга килә. Автор фәнни иҗат эшчәнлеген язучыларның аерым әсәрләренә, китапларына рецензия язудан башлый. Аннан соң күп кенә әдипләрнен иҗат портретларын тудыра. Алга таба әдәбияттагы жанрларны барлауга, аларның үсеш-үзенчәлекләрен ачыклауга игътибарын юналтә. Фәнни эшчәнлегенәң иң куәтләнгән чорында әдәбиятыбыздагы гомуми

мәсьәләләргә яктыртуга зур көч куя. Мәсәлән, Х.Хәйри шундый гомуми темаларның берсе булган, әдәби иҗатта социалистик реализм мәсьәләләренәң куелышы белән нык кызыксына, бу тема өстендә зур эзләнүләр алып бара [3, 10-80]. Чор идеологиясә таләпләренә туры китереп, ул социалистик реализм юлын гына чын иҗат юлы дип атый. Х.Хәйринен кандидатлык диссертациясә дә “Сугыштан соңгы татар әдәбиятында социалистик реализмны үстерү өчен көрәш” дип атала. Кыскасы, автор коммунистик җәмгыятьне актив төзүчеләргә күз уңында тотып эш итә. Бер ул гына түгел, күпчелек әдәбият галимнәребез социализм кыйбласына карап эш иттеләр.

Чор идеологиясен читкә куеп, фәнни ясылыктан чыгып караганда, гомумән, галим гамәли нәтижәләрдән әдәбият теориясенә, әдәби хәрәкәт мәсьәләләренә йөз белән борыла. Ә бу өлкәдә әдәбият фәне галимнәреннән бик сирәкләре, нык аналитик фикерләләре, талантлылары гына үз фикерен әйтә ала. Х.Хәйри энә шундыйлардан иде.

Х.Хәйри күп кенә китап һәм мәкаләләр авторы. “Татар әдәбият тарихы очерклары” (Казан, 1960), “Татар совет әдәбияты тарихы” (Мәскәү, 1965), “Кыскача әдәби энциклопедия” (1962-1978), “Әдәбият һәм тормыш” (1953), “Язучы һәм тормыш” (1979) кебек җитди хезмәтләр, мәктәп укучылары өчен дәреслекләр, хрестоматияләр галим җитәкчелегендә, редакциясендә, авторлыгында дөнья күрделәр.

Х.Хәйри “Почет билгесе” ордены, дәүләт органнарының мактау кәгазьләре белән күп тапкырлар бүләкләнә, “Татарстанның атказанган фән эшлеклесе” дигән хөрмәтле исемгә лаек була.

Хәсән ага Хәйри үзенәң бөтен көчен, сәләтен, гомерен әдәбият фәненә, туган халкы өчен хезмәткә багышлый. Шуңа да аның хезмәтләре вакытларны кичеп яши, бүген дә үз халкына хезмәт итүен дәвам итә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Гиниятуллина А. Хасан Хайри /Писатели Советского Татарстана. Биобиблиографический справочник. – Казань: Татар. книж. изд., 1970. – С. 446.
2. Хәйри Х. Эзләнүләр (Әдәби-критик мәкаләләр). – Казан: Татгосиздат, 1941.
3. Хәйри Х. Язучы һәм тормыш (Әдәбият теориясә, әдәби хәрәкәт мәсьәләләре). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1979.

© Рәмиев З.З., 2009

ӘДӘБИЯТ ГАЛИМЕ, ФӘННИ ЭШЛӘРНЕ ОЕШТЫРУЧЫ

Зөфәр Рәмиев

ЗӨФӘР ЗӘЙНИ улы РӘМИЕВ – филология фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясенең Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге мөдире.

Рәмиев З.З. Литературовед, организатор научных работ.

Автор делится своими воспоминаниями о Х.Ф. Хайруллине.

Әдәбият галиме һәм тәнкыйтьче Хәсән Хәйриниң үзе белән яқыннан аралаша башлаганчы ук миңа һәм минем яшътәшләргә ул язган яисә аның катнашында сугыштан соңгы унъеллыкта әзерләнгән китаплар белән “эш итәргә” туры килде. Аның югары сыйныфтагылар өчен татар әдәбиятыннан дәрәсләкләре һәм хрестоматияләре безнең кулларда булды, алар аша да серле әдәбият дөньясын аңларга өйрәнгәнбез.

Әле репрессияләнгән язучыларыбызның исемнәре, кыйммәтле мираслары кайтарылмаган, бай әдәби үткәнәбез ярлыланып калган заманнар... Өнә шул елларда татар әдәбият фәне һәм әдәби тәнкыйте партиянең диктаты астында да үз вазыйфасын үтәргә омтылды, барыннан да бигрәк Мөхәммәт Гайнуллин, Гали Халит, Хатип Госман, Гази Кашшаф, Хәсән Хәйриләрнең гыйльми тикшеренүләрендә әдәбиятыбызның

Хәсән Хәйри Тел, әдәбият һәм тарих институтының әдәбият секторы хезмәткәрләре белән

үткәннен барлау һәм интерпретацияләү дә шактый зур урын биләде.

1967 елда Казан университетының татар теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлаганда мине аспирантурага укырга керергә тәкъдим иткәннәр иде. Имтиханнарны биреп, дүрт кешелек конкурс аша үтеп, шул елның октябрда Тел, әдәбият һәм тарих институтының әдәбият секторы аспиранты булып киттем. Фәнни житәкчем итеп секторның мөдире Хәсән Хәйрине, диссертациям темасы итеп “Сибгат Хәким поэзиясе”н расладылар. Әйтергә кирәк, ул тыныч характерлы кеше иде. Юкка-барга борчымыйча, эшемнең барышы белән һәрчак кызыксынып торды, үзе дә, С.Хәким ижатын яхшы белгән кеше буларак, акыллы киңәшләрен бирде. Әдәби күренешләренә өйрәнгәндә чагыштырып карау кирәклегенә, тематик якны гына түгел, әсәрләренң сәнгати эшләнешләрен дә ныклап тикшерергә кирәклеген әйтә торды. 1973 елда диссертациямне яклауга чыгаруда аның да өлеше бар дип саным мин. Хәзер дә фәнни житәкчем Хәсән Хәйрине һәм аннан соң сектор (ары таба бүлек) мөдире булып эшләгән Нил Юзиевне сагынып искә алам. Алар белән аралашкан еллар онытылмыйлар,

якты истәлекләр булып яшиләр...

Хәзер Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Галимжан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты дип атала торган институт оешканда ук (1939) татар әдәбияты тарихын язу мәсьәләсе кузгатылган була. Ләкин төрле-төрле сәбәпләр аркасында бу эшне башкарып чыгу XX гасырның 70-80 елларында гына мөмкин булды. Хакыйкатән, биш (соңрак, алты) томлы итеп планлаштырылган “Татар әдәбияты тарихы” буенча төп эшләренә Институт әдәбиятчылары нәкъ менә Хәсән Хәйри житәкчелегендә башлап җибәрделәр. Бу елларда библиографик мәгълүматлар туплауга игътибар артты, уртак көч белән бу күптомлыкның план-проспекты язылды (кулъязма хокукында гына булса да ишәйтелдә) һәм ул күп галимнәр (мәсәлән, Уфадан Әхнәф Харисов, Вафа Әхмәдиевләр) катнашында тикшерүгә куелды. Совет чорында әзерләнсә дә, фәнни кыйммәтен бүгенгә кадәр шактый саклый алган бу алты томлы “Татар әдәбияты тарихы”н язу эшен Хәсән Хәйри башлап җибәргәнлеген без онытмаска тиешбездер.

© Хәйруллин К.Х., 2009

ДАЛА БУЙЛАП АТТА ЧАПКАН ЧАКЛАРЫ

Камил Хәйруллин

КАМИЛ ХӘСӘН улы ХӘЙРУЛЛИН – философия фәннәре кандидаты, профессор, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының философия кафедрасы мөдире.

Хайруллин К.Х. Как будто мчался по степи на коне.

Автор делится своими воспоминаниями об отце.

Әтием үлгәнәнә 15 ел үтте инде. Әмма ул гел истә. Хәтеремдә нинди булып калган соң ул? Тыйнак, сабыр һәм әйбәт, еш кына үзенә бикләнгән һәм ялгызлык ярата торган кеше булып. Гаиләбездә башлап йөрүче һәм хужалык алып баручы кеше – әниебез Рауза Лотфулла кызы Газизова иде, безне тәрбияләү белән дә ул шөгыльләнә. Әтибез эшләде, вакытын күбрәк эштә үткәрә, кайчакта төннәрен дә яза иде. Язу өстәле артында утырганын, төнгә лампа астында нидер язганын хәтерлим. Акча эшләргә, гаиләне

туйдырырга, өч бала үстерергә һәм тәрбияләргә кирәк бит. Әлбәттә, буш вакытларында ул безнең белән аралаша, кинога, зоопаркка алып бара, дача сезоннда безнең белән урманда йөрергә ярата иде. Ул мине Иделдә балык тотарга өйрәтте. 50нче елларда, дүрт яшьлек вакытымда Черек Күлдәге циркка алып баруын хәтерлим (соңрак аның бинасы янды). Циркта юлбарыслар катнашты, алардан бик нык курыктым, әтиемнең тезләренә менеп, аннан бер дә төшәргә теләмәдем. Әтием, кулымны ныклап

тотып, тынычландырырга тотынды. Шунда иң беренче тапкыр мин аның саклаучы һәм яклаучы булганын аңладым.

1957 елның жәендә, мин 5нче класста укыганда, этием-энием мине Мәскәүгә, татар сәнгате һәм әдәбияте декадасына алып бардылар. Концертлар, спектакльләр карадык, атаклы кешеләр (язучы Сергей Михалков, актер Игорь Ильинский, генерал Якуб Чанышев һ.б.) белән очраштык, бу очрашуларның детальләре генә истә калмаган. Әмма эти белән Ленин һәм Сталин мавзолеенә керүемне яхшырак хәтерлим. Моңа кадәр Ленин белән Сталинны мин әкият баһадирлары дип белә идем. Чөнки күп плакатларда аларны дәү итеп ясыйлар иде. Саркофагта яткан юлбашчыларның зур булмавын күргәч, исем китте. Этиемнән бу турыда сорадым да әле. Ул Ленин белән Сталинның зурлыгы аларның буена түгел, илебездә һәм дөнья тарихында уйнаган рольләренә бәйле, дип аңлатты.

Этием социализм һәм коммунизм идеалларына нык бирелгән иде. Совет власте үзен кеше итте дип санады. Гражданның сугышы вакытында эти-энисен бик иртә югалткач, ул энесе һәм сеңлесе белән балалар йортында тәрбияләнгән, соңрак рабфакта укыган һәм элгә чор идеологиясен дә сеңдергән. Әлбәттә инде, шул чор кешесе буларак, ул илдә хөкем сөргән карашларны чагылдыра иде. Мөгаен, этием татар әдәбиятында социалистик реализм принципларын да ышанып һәм чын күңеленнән яклагандыр һәм эшләгәндер. Шулай да, әдәби эсәрнең сәнгатьчә кыйммәте идеологик схемалар белән түгел, авторның таланты белән билгеләнгән ул яхшы аңлый иде.

Илебездәге стройны ул идеальләштермәде. Зыялылар тәрбиясе алмаса да, холкының үзенчәлегә һәм менталитеты буенча ул чын зыялы кеше иде. Шул чордагы житәкчеләрнең тупаслыгын, наданлыгын һәм тәкәбберлеген күрә алмады. Ул бюрократизмны, сәясәттә эшнең сүздән аерылуын тәнкыйтты, буш лыгырдауга һәм демонологиягә каршы чыга иде.

Этием Сталин репрессияләрен гаепләде, алар нәтижәсендә күпме гаепсезләр һәм яхшы кешеләр үлүенә ачынды. Шул турыда сөйләшкәндә, утызынчы елларда бер газета редакторының текстта «бригада Сталина» дип юлдан юлга күчәргәнә өчен кулга алынуын һәм атылуын искә төшерә иде. Этием бу чор турында барысын да әйтеп бетермәгән, үзгә шул чордан калган куркуны ахырына кадәр жиңә

алмаган, дип уйлыйм. Аның күпме танышлары, татар зыялылары Сталин төрмәләрендә үлгән, ул да шулар арасына элгәргә мөмкин булган бит.

Шул ук вакытта этием жәмгыятьтәге революцияләр, уңай сикерешләр барышында корбаннар һәм көчлөләрсез булмый, моның белән килешергә кирәк, дигән идеяне яклады. Зурайгач, мин бу идеяне гумансыз һәм яраксыз дип санап, этием белән бәхәсләшә башладым. Әмма ул торышының азагына кадәр аннан баш тартмады.

Узган гасырның 50-60нчы елларында күп кенә татар язучылары гаиләләре белән дуслашып, еш кына бер-берсенә кунакка йөрешә иделәр. Безнең гаилә дә кайбер язучыларның гаиләләре белән шактый тыгыз элемтәләр урнаштырды. Мәктәпкәчә һәм мәктәп яшендә мине этиләрем үзләре белән кунакка алып баралар иде. Минем Кави Нәжми, Сибгат Хәким, Габдрахман Әпсәләмов, Гази Кашшаф һ.б. язучылар өендә булганым бар. Бу язучылар хатыннары, кайвакытта балалары белән дә безгә кунакка киләләр. Кичке мәжлеспәрдә Гомәр Бәширов, Фатыйх Хәснә, Мирсәй Әмир, Әхмәт Исхак, «Социалистик Татарстан» газетының шеф-редакторы Шәмси Хамматов, Казан педагогия институты ректоры Йосыф Туишев, этиемнең күптәнге (Мәскәүдә Ижтимагый фәннәр академиясендә укыган чактан ук) дуслы булган Камил Фәсеев хатыны Сабирә апә белән (ул бик яхшы жырлы) бездә булалар иде. Камил Фатыйхович КПССның Татарстан обкомы секретаре, берәздән ТАССРның Югары Советы Президиумы рәисе, соңрак Казан университетында ижтимагый фәннәрне укытучы профессор булды.

Бәләкәй чакта мин этиләрем белән Кави Нәжми гаиләсендә булганым бар. Кави абый көләч, шадра йөзле, зур һәм юан кеше булып истә калган.

Әлфия, Камил һәм Наилә Хәйруллиннар

Ул шаярта, кычкырып көлә, кызыклы мәзәкләр сөйли. Хатыны Сәрвәр апа озын папирослар тарта, эмма үзен житди һәм тыйнак тотта иде. Кави абый миңа бакырдан эшләнгән атка атланган ике уенчык солдат бүләк итте. Мин бүләккә бик сөендем, бу солдатлар белән әле бик озак уйнадым.

Әйтергә кирәк, шул чордагы татар язучылары күңелле һәм шау-шулы кичәләр оештыра һәм үткәрә беләләр иде. Алар бик шәп тостлар әйтәләр, анекдотлар сөйләләр, шаярталар, көләләр, бииләр, татар халык җырлары һәм заманча романслар җырлыйлар. Шундый мәҗлесләр вакытында кайвакытта татар теле һәм әдәбияте проблемалары, теге яки бу әдәби эсәр яки аерым язучылар иҗаты турында житди сөйләшүләр дә була. Әтием аларда актив катнаша, кайчакта зур чыгышлар да ясый иде. Мин шундый чыгышларның кайберләрен тыңлаганым бар, мәгънәләрен дә аңларга тырыша идем. Кечкенә булу сәбәпле барысын аңламасам да,

өстәл янында утыручы язучыларның әтиемне игътибар белән тыңлауларын, аның фикерен ихтирам итүләрен күрә идем. Әтием бик абруйлы һәм хөрмәтле әдәби тәнкыйтьче, белүемчә, күп кенә язучылар үзләренә эсәрләренә анализны ул үткәрүен теләләр иде.

Соңгы елларда әтием тәмам сукурайды диярлек, укый да, яза да алмаганга бик боек иде. Мондый кәеф аннан алдарак үлгән әнием булмаудан да килгәндер. Бу чорда әтием Урал елгасы буендагы авылда үткән балачагын бик еш искә төшерә иде. Анда Чапаев һәлак булган. Ни өчендер, ул миңа үзен атка атланып йөрергә өйрәткән, аklarмы, кызыллармы атып үтергән Айгыр бабай турында сөйли иде. Шул чакта әтинең яшь аккан һәм начар күргән күзләре жанланалар, эчке ут белән яналар иде. Бу мизгелләрдә ул үзенең — кечкенә Хәсәннең — дала буйлап атта чапканын күрә кебек иде...

(Р. Шакирҗанов тәрҗемәсендә).

© Салихова Л.Л., 2009

БАБАМ БЕЛӘН ӘБИЕМ ЯНЫНДА

Ләйлә Салихова

ЛӘЙЛӘ ЛЕОНАРД кызы САЛИХОВА — физика-математика фәннәре кандидаты, педагогика фәннәре докторы, Татар дәүләт гуманитар-педагогика институтының алгебра кафедрасы мөдире.

Салехова Л.Л. Рядом с дедушкой и бабушкой.

Внучка Хасана Хайри вспоминает детские годы в семье деда.

Бабам Хәсән Хәйри үзенең өч оныгын да — олысы Ләйләне, уртанчысы Алиәне һәм кечесе Лилиәне бик ярата иде. Олысы мин булганга, мөгаен, иң нык яратуы миңа туры килгәндер. Безнең биш кешедән торган зур һәм дус гаилә — бабам (Хәсән Хәйри), әбием (Рауза Газизова), әнием, әтием һәм мин — Казан уртасында урнашкан тын һәм ямьле Маяковский урамында яшәдек. Бабам турындагы балалык хатирәләрем татар әкиятләренә бәйле, чөнки ул аларны бик күп белә, йоклар алдыннан миңа сөйли иде. Алар һәрвакыт «Борын-борын заманда ...» дип башлана, ә минем йөрәгем, бабам белән киткән сәяхәттә Су Анасы, Шүрәле, Камыр Батыр белән очрашуны көтеп, шатлыктан кысыла иде. Яраткан тагын бер шөгылем — бабам үзенең

борынгы өстәлендә язып утырган чакта рәсем ясау иде. Вакыт-вакыт мин аның янына килеп: «Бабай, син ни эшлисез?», — дип сорыйм. Ә ул, мин кайчакта күп тапкыр соравыма карамастан, бер дә ачуланмый гына үзенең тыныч һәм акрын тавышы белән миңа китап, яки әдәби очерк, яки журналга мәкалә, яисә мәктәп өчен татар әдәбияты буенча дәрәслек язуы турында олы кешегә сөйләгән кебек сөйли иде. Икебез дә арыгач, без хәрәкәтләнәбез: мин бабамның аягына басам, аны кочаклыйм, һәм без бергәләп коридор буенча атлап йөрибез.

Зурая төшкәч, бабай һәм әби безгә хезмәт сөю һәм яхшылык үрнәге булдылар. Бабамның язу өстәлендә кайвакытларда төнге икедә-өчтә дә ут яна — ул эшли, карашы бер ноктага текәлгән, рухы

Рауза Газизова һәм Хәсән Хәйри

күтәрелә. Хәзер уйлавымча, ул иҗат белән бик мавыккан, аннан чын ләззәт алган, дип әйтә алам.

Әби белән бабайның яхшылыгы чиксез иде. Мәсәлән, алар безгә килгән һәр кешенен күнелен күрә, кайгырта, ач җибәрми иделәр. Өбездә яхшы җиһаз, хрусталь люстра һәм келәмнәр булмаса да, әби белән бабай тудырган жылылык һәм якынлык рухында аралашырга килгән кунаклар, туганнар, танышлар һәрвакыт

күп була иде. Чын зыялы буларак, алар иң беренче чиратта янәшәдәге кешеләргә яхшы булу турында уйладылар.

Мине әби һәм бабай белән бәйләгән тагын бер җеп – Аккош күле янындагы дача. Гаиләдә кергән гадәт буенча, алар июньнән августка кадәр барлык оныклары белән бергә дачада яшәделәр. Балалар өчен бу бик шәп вакыт иде. Чөнки күршеләребез – мәшһүр татар язучылары Гомәр Бәширов, Хәсән Туфан, Сибгат Хәким, Нәби Дәүли, Рафаэль Мостафин һ.б., аларның гаиләләре белән аралаша идек. Бездә әдәби кичәләр, Сабан туе, балаларны мәктәпкә озату бәйрәмнәре үтә, спектакльләр куябыз, шигырьләр укыйбыз.

Өлеге чараларны сөекле әбием оештыра һәм җитәкли иде. Ул балалар китапханәсе булдырды, урман читендә хатын-кызлар өчен самоварлы, коймаклы бәйрәмнәр оештыра иде. Ә без, балалар, аларның сөйләгәннәрен, җырларын тыңлый идек.

Шундый мохиттә аралашу үзенә иҗади генетикасы белән тормышыма зур йогынты ясады, бабам Хәсән Хәйри кебек чын галим, зыялы булып җитпегү мөмкинлеген бирде.

(Р. Шакирҗанов тәрҗемәсендә).

ҮСҮ ЮЛЫНДА*

Хәсән Хәйри

Шагыйрь Сибгат Хәкимне укучылар күптән беләләр һәм аның шигырьләрен, поэмаларын яратып укыйлар, музыкага салынган җырларын яратып җырлыйлар. Ул 1938-39нчы елларда чыгарган беренче җыентыклары белән үк инде үзен таныткан иде. Аннан соң ун елдан артык вакыт үтте. Шагыйрьнең үзенчәлекле таланты тагын да ныгый төште, иҗаты уңышлы яңа эсәрләр белән баеды.

1950 елда Татгосиздат шагыйрьнең яңа зур җыентыгын бастырып чыгарды. Бу китапны шагыйрьнең үсү юлы дип атарга мөмкин. Анда Сибгат Хәкимнең иң яхшы эсәрләре сайланып тупланган, ул, асылда, шагыйрьнең моңарчы булган иҗатына бер йомгак ясый.

Төрле еллардагы шигырь һәм поэмаларын

укып, С.Хәкимнең ничек үсә баруын, елдан-ел күтәрелә баруын ачык күрәсәң һәм тырыш иҗади хезмәтләренең матур җимешләренә шатланасың.

Сугыштан соң С.Хәким үзенә поэзиясен сизелерлек үстөрәп җибәрде, иҗади осталыгының яңа баскычка күтәрелә башлавын ачык билгеләде. «Фазыл чишмәсе», «Әйт, акыллы», «Елга аръягында» кебек җырлары яки «Башак үскән жирдә», «Агитатор кыз», «Туган жир», «Курантлар», «Бөек халык улы», «Сталин безне үстөрдә», «Чернышевский урамы» кебек шигырьләре булсын һәм «Курск дугасы» белән «Дала җыры» поэмалары булсын – һәркайсында без үзенчәлекле иҗат йөзә булган, поэтик осталыгы яңа барган шагыйрьне күрәбез.

С.Хәким темаларны сайлауда үзен

*Мәкалә «Әдәбият һәм тормыш» җыентыгынан (Казан: Татгосиздат, 1953. – 181-186 б.) алынды.

чикләми. Аны билгеле бер тематика өлкәсендә генә эшләүче шагыйрь дип атау дәрәс булмас иде. Ул үзенә күпчелек әсәрләрендә илебездә тыныч тормышын, колхозчы крестьяннарның хезмәтләрен, яңа хисләрен, яшыләрнең дәрәтле омтылышларын, гүзәл батырлык сыйфатларын жырлай. Сугыштан соң С.Хәким Бөек Ватан сугышы темасы белән аеруча кызыксынды һәм «Курск дугасы», «Дала жыры» кебек патриотик хис бөркеп торган, ялкынлы лирика белән сугарылган поэмаларын тудырды. Бу юлда ул әле тагын да ныграк эшләр һәм совет халкының тиндәшсез зур, тарихи героик көрәшен чагылдыра торган патриотик яңа әсәрләр бирер дип ышанабыз.

С. Хәкимнең «Курск дугасы» исемле лирик поэмасын иң уңышлы поэмалардан исәпләргә кирәк. Ул үзенә жыйнаклыгы, фикернең һәм хисләренң конкретлыгы, ачыклыгы, эчке поэтик матурлыгы белән аерылып тора. Бу поэма билгеле бер образның характерын ачуга, берәр зур вакыйганы эзлекле тасвирлауға корылмаган. Анда сюжет та юк төсле. Ләкин бу өстән караганда гына шулай. Поэманы укып чыккач, аның вакыйгасын да, лирик героен да бик якыннан хис итәсең, аңлайсың, хәтерендә калдырасың. Мәнә батыр совет сугышчысы – шагыйрьнең лирик герое, тарихи жинү көннәреннән соң, Курск дугасы булган жирләргә яңадан барып чыга һәм үткән каты сугышларны, батыр иптәшләрен исәнә төшерә, шушы урында тыныч тормыш шартларында авылларның, колхозларның гөрләтеп яңадан тормыш коруларын күрә. Колхозчылар яңа йортларга күченәләр, кырларда хезмәт дәрәтә күтәрелә, Харьков тракторлары басу түрләрендә эшлиләр; сугыш көннәрендә жимерелгән Прохоровка авылы тагын да матуррак булып аякка баса. Сугышчы-шагыйрь аңа гади бер күзәтүче булып карамый, чын патриотларга хас булганча, аңа үзенә кадерле туган жире итеп, аның язмышы белән кызыксынучы, Прохоровка кешеләренң хисләре белән янучы булып карый.

*Прохоровка туган авылым түгел,
Калган әсире дә юк бабамнан,
Гомернең бар төшен актарсам да,
Аннан якин әсирне табалмам.*

*Прохоровка тора: күге аяз,
Болыты юк авыр төннәрнең,
Аның белән дәүләт кызыксына,
Йөргендә яши меңнәрнең.*

Бай рухлы, кин карашлы совет халкы гына шундый була ала. Бу юлларда совет кешеләренң матур сыйфатларыннан берсе чагылган, шагыйрь аны дәрәс аңлай, якыннан тоеп әйтә белгән. Совет кешеләре Совет Армиясенә батырлыклары, бөек жинүчеләре белән хаклы рәвештә горурланалар. Аларда масаю юк, һәр эшкә изге бурычны үтәү итеп карау хисе яши. Шагыйрь дә, атаклы Курск дугасындагы безнең жинү сугышлары уңае белән, бик гади һәм һәркемгә жинел аңлашыла торган итеп әйтә:

*Чакрымнарны кем исәпкә алган,
Кирәк булган кадәр узылды,
Берлингача Дуга кырларыннан
Жинүнең кин юлы сузылды.*

Монда тыйнаклык та, үз көчәңә ышану да бар. Совет патриоты социалистик Ватаны өчен, юлның нинди генә авыр булуына карамастан, «кирәк булган кадәр» үтәргә, «жинүнең кин юлын» ахырына кадәр житкереп сузарга һәрвакыт хәзер. «Курск дугасы» поэмасы мәнә шушы ныклы караш белән сугарылган.

С.Хәким поэманың бер жирендә сүз уңае белән генә үзенә жырына карата мондый бер бурычны билгеләп китә:

*Хезмәт фронтына кайткан әсирим
Жавап көтә һаман үзеннән.*

Әйе, безнең хезмәт фронты, бөек коммунизм төзелешләре шагыйрьләр, язучылар алдына да яңа бурычлар куйдылар, бөек хезмәт пафосын чагылдырган югары сыйфатлы зур әсәрләр тудыруны таләп иттеләр. С.Хәким, сугыштан соң, үзенә яңа хезмәт жырын тудырырга «Курск дугасы» белән вәгдә бирде. Укучылар башкалардан көткән кебек аңардан да шуны көтәләр.

Бөек Ватан сугышында батырлык, бердәмлек, дуслык темасына багышланган «Дала жыры» поэмасы да – шагыйрьнең үсүен

күрсәткән уңышлы гына язылган әсәрләреннән берсе. Бу поэма безнең матбугатта яхшы бәя алган иде инде. Без, шуңа кушылып, биредә бары тик поэманың кайбер йомшак моментларын гына әйтеп үтәсебез килә.

С.Хәким үзенң талантының характеры, көче белән нигездә лирик шагыйрь. Поэмалары да аның күбрәк лирик планда язылалар. Ул бигрәк тә кыска лирик шигырьләрендә үзен иркен сизә, ижатының үзенчәлеген, мөмкинлекләрен тулырак ача. Ләкин бу С.Хәким поэма жанрына килмәсен дигән сүз түгел. Безгә билгеле булган поэмалары аның бу жанрда да уңышлы эшли алуын раслый. Аның ижәт мөмкинлекләре шактый киң. Тик, безнең уебызча, С.Хәким үзенң поэмаларында булган мөмкинлекләреннән еш кына тулы килеш, ахырынача файдаланмый, бәлки, дәрәсрәге – шуны дәрәс күрәп, аңлап бетерми. Моны элгрәк язылган «Пар ат», «Шагыйрьнең балачагы» поэмаларында да, соңгы «Дала жыры» поэмасында да ачык сизәргә була. Ичшиксез, нигездә уңышлы, дәрт белән язылган поэмалар алар. Аларның көчле ягы – лирикада. Ләкин кинрәк планда язылган сюжетлы поэма өчен ул гына житми. Поэмада геройның жанлы образы, катлаулы характеры ачылырга, һәр яктан төгәл эшләнгән булырга тиеш. Дәрәс, «Дала жыры»нда геройлар бар, ләкин аларның характерлары тулысынча ачылып беткән дип әйтеп булмый; поэмада аларның бигрәк тә аерым сыйфатлары гына бирелгән, характерларындагы батырлык, дуслык сыйфатлары билгеләнгән. Үз күләмәндә бу яхшы эшләнгән. Без биредә, поэманың әһәмиятен

һич тә киметмәстән, бары тик тулы характеры ачылган, художестволы тупланма тип дәрәжәсенә күтәрелгән образлар ижәт итүне күз алдында тотарбыз. Менә шул якка безнең шагыйрьләренң күбесе бик аз игътибар бирәләр әле. «Дала жыры»ндагы берникадәр сюжет таркаулыгы да конкрет жанлы образлар өстендә житәрлек эшләмәүдән килгән. Бу йомшаклыктар булмаганда, «Дала жыры» тагын да көчләрәк яңгырар иде.

Без биредә, «Дала жыры» уңае белән, сюжетлы эпик пландагы поэма төре турында әйттек. Безнең поэзиядә шулай ук лирик-эпик монолог төсендә язылган поэмаларның да бик матур үрнәкләрә бар. Бу төр поэмаларның классик үрнәкләрен Маяковский тудырды, татар совет поэзиясендә исә Н.Такташ аның традициясен үстерде. Аларда чын новаторлык та ачык күренде. Хәзер безнең шагыйрьләр, шулай ук С.Хәким дә, алардан уңышлы өйрәнәләр.

С.Хәкимнең беренче поэмалары Тукайга багышландылар. Бу поэмаларда шагыйрьнең үзенчәлекле тавышы, көче күренде һәм шул ук вакытта шагыйрьнең осталыгы әле яңа формалаша башлавы да чагылды. Ул поэмалар кимчелекләрдән азат түгел иде.

«Пар ат» белән «Шагыйрьнең балачагы» исемле нигездә яхшы эчтәлекле, жылы хис белән язылган поэмаларның кимчелеге Тукай образының житәрлек эшләнмәвендә, гомуми фон факты төсендәрәк калуында. Тукайның балачагы, шагыйрь чагы поэма өчен гажәп бай, тирән мәгънәле материал бирә, монда әллә никадәр үткән социаль-политик мәсьәләләренә күтәрәп яктыртырга мөмкин. Шагыйрь биредә Сажидә апа хикәясеннән, аның карашыннан күп тапкырлар өстен торып күрәргә, гомумиләштерелгән поэтик буяулар, кыю фикерләр бирәргә тиеш иде. Кызганычка каршы, ул поэмаларда шундый тирәнлек житми. Ул поэмаларда С.Хәкимнең беренче матур заявкалары, беренче шигъри эзләнүләре ята. Бөек халык шагыйре Тукайның тулы поэтик образын ижәт итү әле һаман С.Хәким өстендә кала. С.Хәкимнең каләмә өчен лаеклы, ижәти өчен табигый, якин торган тема ул.

Безгә, бәлки, «Пар ат»ны нигә бирегә кертәсез, ул бит Тукай турында түгел диярләр.

«Пар ат» белән «Шагыйрьнең балачагы» аерылгысыз тыгыз бәйләнгәннәр, аларда идея-эчтәлек, поэтик стиль, образлар бердәмлеге бар. Асылда алар бер поэманың аерым кисәкләрен хәтерләтәләр.

С.Хәким өчен сюжетлы әсәрләр язарга омтылу характерлы. Ул хәтта кыска шигырьләрендә дә берәр фактка, вакыйгага таяна. Фикерен, хисләрен конкрет образ аркылы тасвирлый. Шуңа күрә дә аңарда жансыз коры сүзләр тезмәсе бик сирәк очрый. Моның өчен мактарга гына кирәк. Бигрәк тә «Улым минем», «Мавзолей янында», «Украина», «Гомер яңа башлана», «Жәйге таң», «Чүәкче кызлар жыры», «Молдаван хикәясе», «Башак үскән жирдә», «Курантлар» һ.б. шигырьләрен иң уңышлы шигырьләре дип күрсәтергә кирәк.

«Курантлар» шигыренә күләме зур буламауга карамастан, шагыйрь анда никадәр тирән мәгънәле эчтәлекне бирә һәм чын поэзия теле белән әйтә ала. Кремльнең курантларын төзәттерү факты гына да күчерелмәле зур мәгънә ала: бөек Ленин тудырган Советлар иленең тантанасын бөтен дөнья тыңлый.

*Кызыл мәйдан буйлап үтте Ленин
Һәм гасырлар аңа иярде.
Аның эмере белән төзәтелгән
Курантлар да уйнап жибәрде.
Бу яңа эфир иде, һич кенә дә
Ошамаган башка көйләргә,
Таралды ул ап-ак томан яткан
Үзәннәрне үтеп өйләргә.*

Советлар дәүләте – күп милләтле дәүләт. Безнең илебездә барлык милләт халыклары дус, бердәм семьяда яшиләр, коммунизм төзү теләкләре белән янып эшлиләр.

Дуслык темасы безнең шагыйрьләргә дулкынландырмавы мөмкин түгел. С.Хәким дә үзенең әсәрләрендә бу темага житди әһәмият бирә. Ул халыклар дуслыгы идеясе белән рухлана, Ленин-Сталин милли политикасының тантанасы турында зур дәрт белән жырлый. Украинага багышлаган лирик шигырьләре генә дә моңа матур мисал була алалар.

«Курантлар»да да шагыйрь совет халыклары арасындагы какшамас дуслыкның Москва байрагы астында ничек чәчәк атуын бик ачык тасвирлый:

*Жилкендереп Москва үзенә тарта,
Алга чакыра аның байрагы,
Милләтләрнең дуслык жыры белән
Тигез яңгырый бүген бар ягы.*

С.Хәким – бүгенге татар совет поэзиясен, социалистик реализм поэзиясен үстерү юлында иң актив һәм жимешле ижат итүче шагыйрьләребезнең берсе. Художество осталыгын югары күтәрү буенча үз өстендә эшләү, бүгенге безнең тормышны, халыкның коммунизм өчен бөек көрәшен тирән һәм тулы чагылдыру бурычы һәрбер ижат эшчесе каршына бик житди рәвештә куелган. Бу юлда С.Хәкимгә дә әле бик күп эшләргә кирәк.

С.Хәкимнең «Дала жыры» исемле жыентыгының ахырында бирелгән кыскача биографик белешмәдә С.Хәким турында: «Аның шагыйрь буларак житлеккән, формалашкан үз тавышы бар», – диелгән. Бу дәрәжә, бик үк дәрәжә түгел. Дәрәжә, С.Хәкимнең үз тавышы бар. Ләкин бу әле тәмам житлеккәнлекне, тәмам формалашканлыкны аңлатмый. Шагыйрьне, артык күпертелгән бәя биреп, тынычланырга өндәү урынсыз. С.Хәким ижаты хәзер, үз поэтик тавышын торган саен ачык билгеләп, үскәннән-үсә бара. Аның ижаты, поэтик осталыгы тәмам житлеккән инде дип әйтергә иртә әле. Аның алдында тагын да югарырак баскычка күтәрелү, татар совет поэзиясенең гомуми үсешен сизелерлек рәвештә алга жибәрешү, үстерешү бурычы тора һәм ул шушы юлда көчен кызганмаска тиеш.

Елдан-ел үсеп баручы үзгәрешләр бу шагыйрь киләчәктә әле тагын да югарырак сыйфатлы, безнең бай тормышыбызны тирәнтен чагылдырган дәртле яңа әсәрләр бирә алачак, дип ышанырга тулы нигез бар. Без аның поэзиясенең колачы тагын да киңрәк һәм кыюрак жәелеп китүен телибез.

ТАТАР ҺӘМ РУС ТЕЛЛӘРЕ ТАРТЫК АВАЗЛАРЫНЫҢ ПАЛЯТОГРАММАЛАРЫ

Шәрифжан Асылгәрәев, Гөлниса Гобәйдуллина

ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘЕВ – филология фәннәре кандидаты, доцент. Татарстан фәннәр академиясенә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомум тел бүлегә мөдире. Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре. Фәнни хезмәтләре татар алфавиты һәм орфографиясен өйрәнүгә багышланган.

ГӨЛНИСА ТАҺИР кызы ГОБӘЙДУЛЛИНА – татар теле һәм әдәбияты, чит тел укыту-чысы белгечлеге буенча Алабуга педагогия институтын тәмамлаган. Хәзерге вакытта Әлмәт шәһәренә Сәүдә-икътисад техникумында инглиз теле укыта, ТР Фәннәр академиясенә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында аспирантурада укый.

Асылгараев Ш.Н., Губайдуллина Г.Т. Палытограммы согласных звуков татарского и русского языков.

В статье проводится сравнительный анализ согласных звуков с использованием палытограмм, приведенных в трудах известного ученого и общественного деятеля Галимзяна Шарафа (1896-1950).

Татар теленә сөйләм авазлары шактый тулы һәм жентекле өйрәнелгән. Бу өлкәдә профессор Василий Богородицкий һәм аның шәкертә Галимжан Шәрәф зур тырышлык куйганнар. Алар, татар тел белемдә беренче буларак, аваз төзелешен махсус приборлар, аппаратлар ярдәмендә өйрәнүне башлап жибәрәләр. Мәсәлән, Галимжан Шәрәф ясалма аңкау ярдәмендә татар һәм рус теле авазларын чагыштырып өйрәнә, палытограммаларын ясай, аларны 1927 елда “Вестник научного общества татароведения” журналының жиденче санында бастыра. Укучылар игътибарына тәкъдим ителә торган бу мәкаләнең нигезен әнә шул язма тәшкил итә, палытограммалар да шуннан китерелде.

Б - Б', П - П', М - М', В - В', Ф - Ф' авазларының палытограммалары

Татар телендә ирен-ирен яңгырау *б - б'*, саңгырау *п - п'*, борын авазлары *м - м'*, шулай ук *в - в'*, *ф - ф'* авазлары үзләренә каты һәм йомшак төрләрендә каты аңкауга кагылмыйлар, шуңа күрә бу авазларны әйткәндә ясалма аңкауда эзләр калмый.

Рус теленә шушы ук авазлары каты вариантта шулай ук эз калдырмыйлар, ә йомшак

әйтелешләре исә барысы да аңкауның яңгында төрле килектәге эзләр ясайлар: иң килең кагылу урынын саңгырау, шулай *п'* һәм өрелмәле *ф'*, борын авазы *м'* һәм, ниһаять, яңгырау, шулай *б'* һәм өрелмәле *в'* ясайлар.

б авазын әйткәндә зураган резонатор иреннәр шулавы һәм йоткылык тавышыннан түбәнрәк тоннарны зурайта һәм резонатор аша чыгуы фонация һава тагын да түбәнрәк тонда яңгыраш бирә; болар барысы бергә әлегә авазны йомшак әйтелешле *б'* га караганда катырак, ягъни түбәнрәк тонда башкаруга китерә. Тел, иреннәр, аскы ияктәге якинча шундый ук үзгәреш формаларын без рус авазлары *п - п'*, *м - м'*, *в - в'*, *ф - ф'* ларны әйткәндә дә күрәбез.

Татар һәм рус телләренә охшаш авазларын, бигрәк тә аларның каты һәм йомшак вариантларын чагыштырганда, түбәндәгеләрне күрергә мөмкин: татар теленә каты *б*, *п*, *м* авазларын дөрес итеп әйтү өчен иреннәрне алгарак сузарга, телне арттарак тотарга һәм авызыны ныграк ачып әйтергә кирәк. Шуңа бәйлә рәвештә татар теленә йомшак әйтелешле *б'*, *п'*, *м'* авазлары да рус теленә охшаш авазларына караганда акустик яктан катырак булалар.

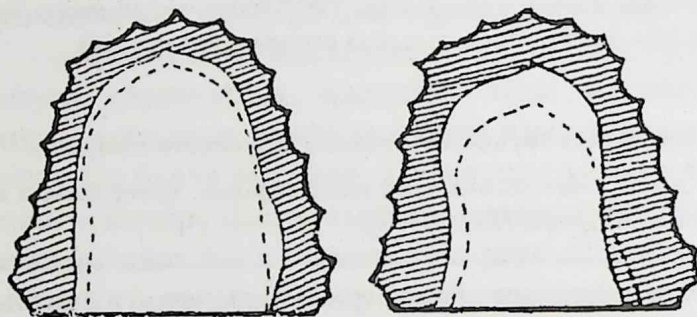
Өрелмәле *ф - ф'*, *в - в'* авазларына килгәндә, түбәндәгеләрне әйтү мөһим: алар татар телендә

чагыштырмача сирәк, күбрәк рус теле алынмаларында һәм аваз ияртемнәрендә очрыйлар. Мисал өчен гарәп телендәге *ф* ны алсак, ул артикуляция яктан ирен-ирен авазы санала, ә рус телендәге *ф* исә ирен-теш авазына керә.

Татар әдәби телендә һәм шулай ук аның диалектларында бу ике вариантны да еш очратырга мөмкин. Рус теленә ирен-теш варианты күбесенчә -ов кушымчасына төгәлләнүче рус фамилияләрендә очрый.

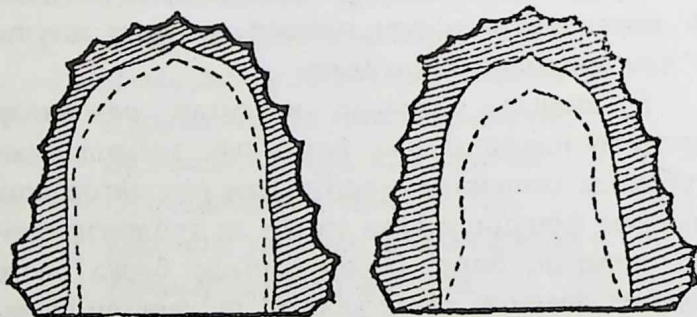
в авазына карата түбәндәгеләрне әйтү зарур: татар телендә аның ирен-ирен варианты да, ирен-теш варианты да бар, бу авазны башка телләрдән кәргән сүзләрдә *ү* - *ӯ* вариантларында да очратырга мөмкин.

Т - Т', Д - Д' авазларының палытограммалары

Т авазы палытограммасы

Т' авазы палытограммасы

Д авазы палытограммасы

Д' авазы палытограммасы

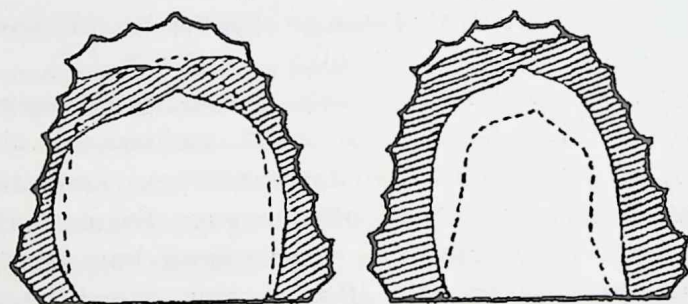
(штрих - тат., --- - рус.)

Тел алды, шаулы, саңгырау *т* - *т'* һәм яңгырау *д* - *д'* авазлары рус һәм татар телләрендә төрле палытограммалар бирәләр. Алардан күренгәнчә, нечкә әйтешләр *д'* - *т'* авазларының рус телендә дә, татар телендә дә аңкау кырыйларына кагылу өлеше каты әйтешләр *д* - *т* авазларыныкына караганда зуррак. Бу авазларны әйткәндә төп резонатор булып авыз куышлыгының тел-аңкау арасы тора. Шуннан чыгып, палытограммалардагы кагылу өлешләренән тыш буш урыннар резонатор зурлыгының якинча күрсәткече саналалар. Әгәр дә рус теленә *т* - *т'* авазларын әйтеп, татар теленә охшаш авазларына күчсәк, рус теле вариантларын әйткәндә телнең урта

өлеше каты аңкауга чагыштырмача якинрак килгән күрергә мөмкин. Рус теленә *т'* авазын әйткәндә тел очы аскы тешләр артына урнаша, ә татар теленә *т'* авазында тел очы өске тешләр артында кала; калын *т* авазында исә тел урт тешләренә кагыла. Шулай итеп, рус теленә *т* - *т'* авазларын әйткәндә аңкауга тел өслегенә алгы-урта өлеше тия, ә татар *т* - *т'* авазларында исә тел аңкауга үзенә ян-як өлешләре белән кагыла.

Татар телендә *т* - *т'* авазларының палытограммаларын *д* - *д'* авазлары палытограммалары белән чагыштырсаң, саңгырау шаулыларның яңгырауларына карата аңкауга кагылу өлеше кинчәк булуын күрәбез. Бу - саңгырау, шаулы авазларның татар телендә үзләренә яңгырау парларына караганда телне аңкауга катырак тидерү аркасында барлыкка килүләрен күрсәтә.

Н - Н' авазларының палытограммалары

Н авазы палытограммасы

Н' авазы палытограммасы

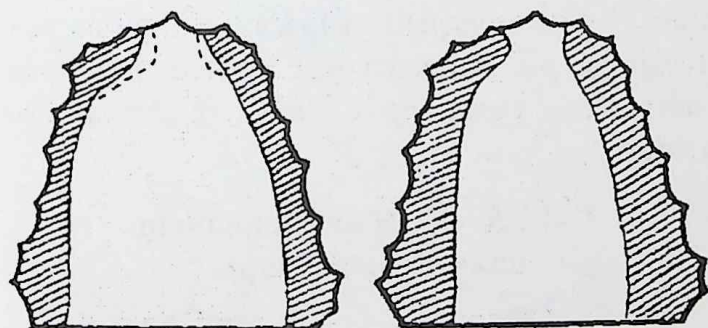
(штрих - тат., --- - рус.)

Рус телендә *н* - *н'* авазларының палытограммалары *т* - *т'*, *д* - *д'* палытограммаларыныкына охшаш. Рус теленә *н* авазын югарыда әйтелгән авазларның бары тик борын аша әйтелүче варианты гына дип карарга да мөмкин. Ләкин тәҗрибәләр барышында рус теленә *н'* авазы палытограммасы *д'* һәм *т'* авазлары палытограммаларынан үзгә булуы ачыкланды, чөнки *н'* авазы палытограммасында беренче пар кискеч тешләр янында аңкауның тел белән кагылмаган өлешләре күренә, бу исә әлеге авазның урта телгә бәйлә булуын күрсәтә. Ә татар теленә *н* - *н'* авазлары палытограммалар буенча *т* - *т'*, *д* - *д'* авазларынан күпкә аерылалар. Соңгыларынан аермалы буларак, татар теленә *н* - *н'* авазлары тел авазлары түгел, ә альвеоляр булып саналалар һәм, кагылу өлешенә үзгәлтүгә карап, телнең аңкауга бары тик ян-яклары гына тиюен күрергә мөмкин. Татар телендә *н* палытограммасы белән *н'* авазыныкын чагыштырганда телнең урта өлеше аңкаудан

“кинәт китүен”, резонаторның зурлыгы артуын күрергә була.

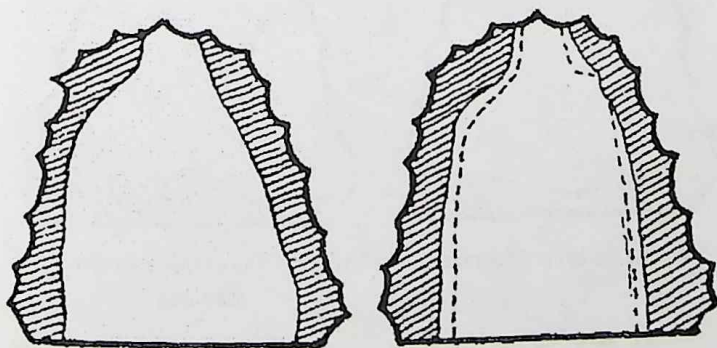
Татар һәм рус *н* авазларын әйткәндәге артикуляцион һәм ишетү ярдәмендә булган үзгәрешләрне рус телендә “она” (фонетик *ана*) һәм татар телендәге “ана” (*мать*) сүзләрен бер-бер артлы әйтеп чагыштырырга мөмкин. Ләкин турыдан-туры аннан соң һәм аннан алда янәшә килүче *д* - *д'*, *т* - *т'* һәм татар телендә *н* - *н'* авазлары артикуляцион яктан *д*, *т* белән тәңгәл киләләр. “Атна”, “анда” сүзләренә паллятограммалары, *т* - *т'*, *д* - *д'* авазларын аерым әйткәндәге кебек үк сурәт бирәләр. Бу *н* - *н'* авазларының яшәшә килүче авазлар белән аңкауға кагылу өлешләре артикуляцион яктан охшашлануын (ассимиляцияләнүен) күрсәтә. *н* - *н'* авазларының артикуляцион ассимиляцияләре аннан соң һәм аннан алда килүче *д* - *т* авазлары белән охшаш булганлыктан, моны беренче очракта прогрессив, ә икенчесендә регрессив ассимиляция дип атарга кирәк.

С - С', З - З' авазларының паллятограммалары

С авазы паллятограммасы

С' авазы паллятограммасы

З авазы паллятограммасы

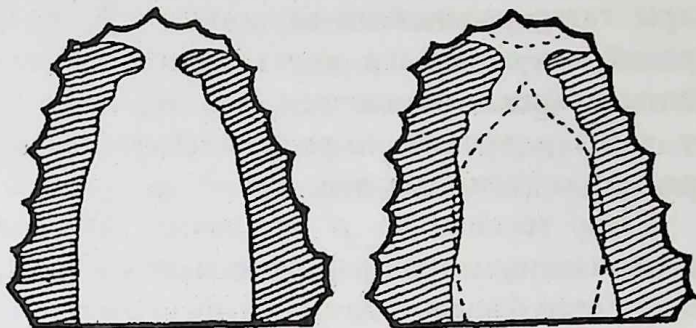
З' авазы паллятограммасы

(штрих – тат., --- – рус.)

Рус һәм татар телләрендә тел алды, өрелмәле (придужной) саңгырау *с* - *с'* һәм яңгырау *з* - *з'* авазларының паллятограммалары бер-берсенә бик якын һәм акустик яктан да артык дәрәжәдә аерылмыйлар. Ләкин, шулай да, татар теле авазларының чагыштырмача катырак булу закончалыгы күзгә ташлана.

Тел очының торышы бу очракта ике телдә дә бер төрле – арткы тешләр артында, ләкин рус авазларында ул астарак урнаша.

Ч - Ч', Ж - Ж' авазларының паллятограммалары

Ч, Ж авазлары паллятограммалары

Татар телендә Ч', Ж', рус телендә Ч авазы паллятограммалары

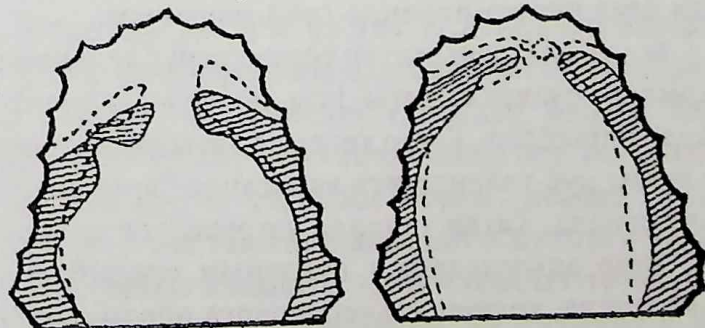
(штрих – тат., --- – рус.)

Татар телендә каты һәм йомшак әйтешлелә *ч* - *ч'*, *ж* - *ж'* авазлары паллятограммалары буенча бер-берсенә охшаш. Калын һәм нечкә әйтешлелә төрләрнен акустик аермалары да зур түгел; каты әйтешлеләлә шулай ук чагыштырмача йомшак ишетеләләр, бу әлеге авазларның тел уртасы авазы булуы белән аңлатыла.

Рус телендә нечкә вариантта гына торучы *ч* авазы исә үзенә артикуляциясе буенча татар телендә *ч* авазынан бөтенләе белән аерыла. Монда тулаем ике өлештән – шаудан һәм өрелүдән гыйбәрәт булган ябык аваз күзәтелә. Татар телендә *ч* һәм *ж* авазларына килгәндә, алар бөтенләе белән ябык форманы ясамыйлар, бары тик өрелмәле булып кына торалар.

Татар телендә нечкә әйтешлелә *ч'* - *ж'* авазлары акустик яктан гади өрелмәле *с'* - *з'* авазларына охшаш. Рус телендә *ч* авазын әйткәндә *т* элементы аерым-ачык ишетеләп тора, ә татар телендә *ч* - *ч'* авазларында исә бу элемент бөтенләй юк.

Р - Р' авазларының паллятограммалары

Р авазы паллятограммасы

Р' авазы паллятограммасы

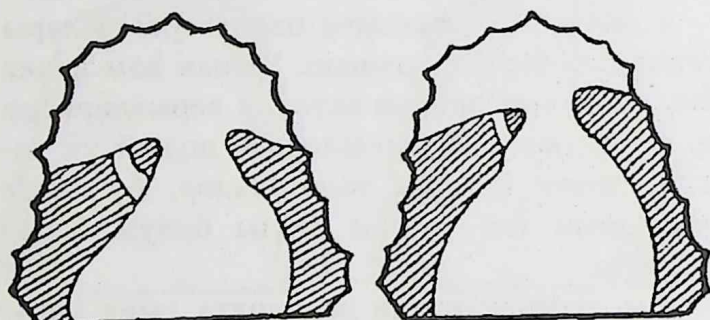
(штрих – тат., --- – рус.)

Тел алды альвеоляр өрелмәле $p - p'$ авазларының палятограммалары үзенчәлекле; алар үзләренәң фигуралары белән татар теленәң борын $n - n'$ авазларын хәтерләтәләр.

Палятограммалары буенча рус $p - p'$ авазлары татар теленекенә караганда күбесенчә “алгы” дип саналалар, акустик яктан да алар соңгыларыннан йомшаграк. Һәр ике телдә дә бу авазлар телнең ян-яклары (кырыйлары) ярдәмендә хасил булалар.

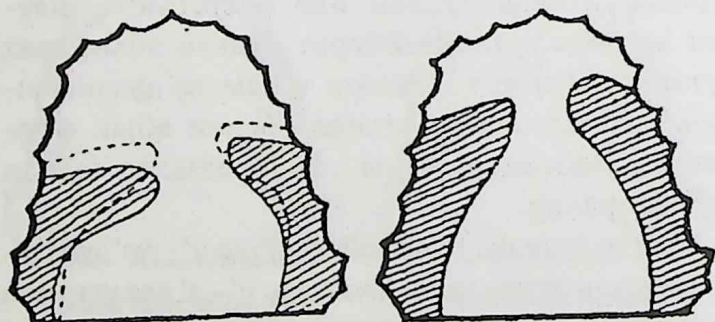
Татар теленәң $p - p'$ авазларын әйткәндә вибрацияләнүче тел очы альвеолаларга тими; тәҗрибәләр барышында тел очының альвеолаларга кагылуы бары тик рус телендәгә нечкә p' ны әйткәндә генә күзәтелә.

Ж - Ж', Ш - Ш' авазларының палятограммалары

Ж авазы палятограммасы

Ж' авазы палятограммасы

Ш авазы палятограммасы

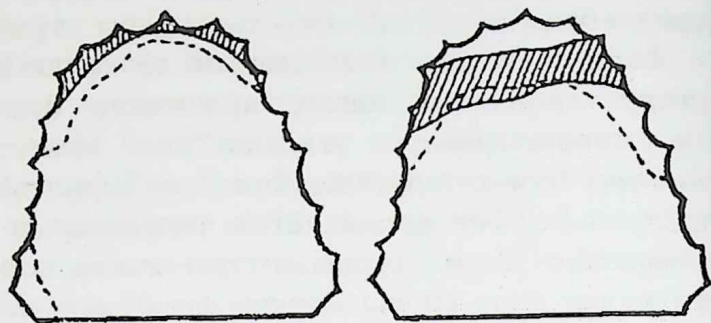
Ш' авазы палятограммасы

(штрих – тат., --- – рус.)

ж - ж' авазлары татар теленә аз характерлы, чөнки алар бары тик алынма сүзләрдә һәм аваз ияртемнәрендә генә очрыйлар.

ш - ш' авазлары татар телендә, рус теленнән аермалы буларак, каты һәм йомшак вариантларда очрыйлар. Татар телендә каты әйтешлеләш $ш$ авазы рус телендәгегә караганда “арткырак” аваз санала. Татар телендә үзгәртелгән кайбер рус теле алынмаларын кулланып тәҗрибәләр үткәргәндә, телнең альвеолаларга өлешчә генә кагылуын да, бөтенләе белән тиюен дә очратырга мөмкин.

Л - Л' авазларының палятограммалары.

Л авазы палятограммасы

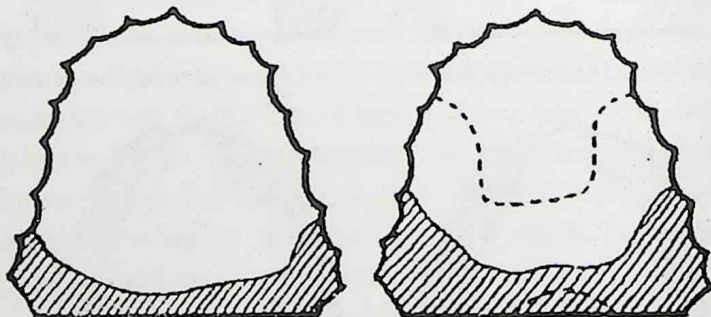
Л' авазы палятограммасы

(штрих – тат., --- – рус.)

Билгеле булганча, $л - л'$ авазларының артикуляциясен телнең алды аңкауга тию факторы билгели, бу очракта телнең ян-ягында һаваның фонaцион агымы чыгу өчен “тишекләр” кала. Татар $л - л'$ авазларының рус $л - л'$ авазларыннан аермасы бу авазларны әйткәндә тел очының аңкауга, ә телнең ян-яклары кискеч тешләреннән төбөнә терәлүендә, бу вакытта телнең алгы өске өлешендә уемнар хасил була.

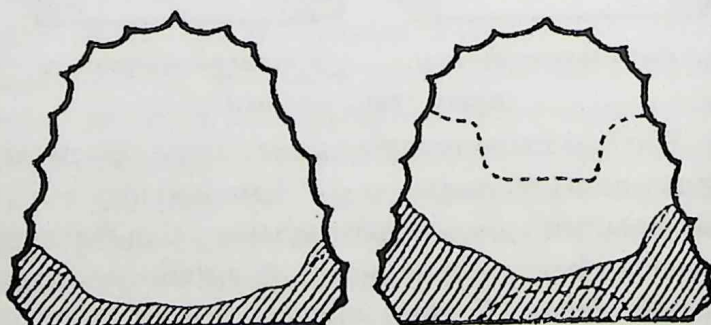
Рус телендә $л - л'$ авазларын әйткәндә тел аңкауга артык сизелерлек уемнар ясамыйчагына якин килә. Телнең аңкауга кагылу өлеше дә бу очракта күпкә кинрәк, акустик яктан да татар телендәгеләренә караганда йомшаграк. Шулай ук рус вариантында телнең бер яклап – акыл теше турындарак – аңкауга кагылуы да күзәтелә.

Г - Г', К - К', Ң авазларының палятограммалары

Г авазы палятограммасы

Г' һәм Ң авазлары палятограммалары

К авазы палятограммасы

К' авазы палятограммасы

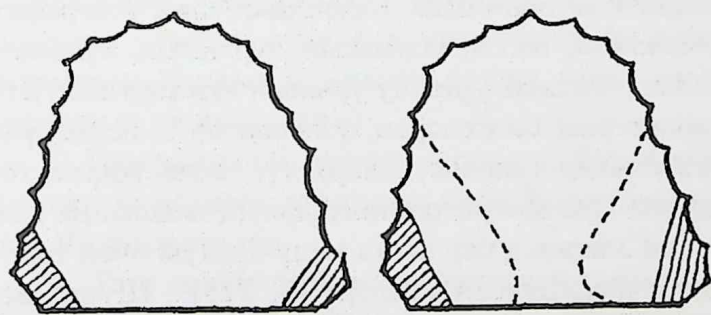
(штрих – тат., --- – рус.)

Тел арты (аңкау арты), шаулы $z - z'$, $k - k'$ авазларыннан татар телендә бары тик нечкә әйтелешле z' , k' авазлары гына очрый. Каты әйтелешле z һәм k авазлары исә татар телендә бары тик рус теленнән яисә аның аша кергән алынмаларда гына очрыйлар (мәсәлән, *магазин, гармун, калуш, вокзал* һ.б.).

Палытограммалардан күренгәнчә, татар теленең $z' - k'$ авазлары, рус теле авазлары белән чагыштырганда, арткы авазлар рәтенә керәләр. Татар телендәге $z - k$ авазларын, үзләренең каты һәм йомшак әйтелешле вариантлары кебек, аңкау арты авазларына гына кертергә мөмкин булыр иде, ләкин татар телендә тирән әйтелешле аңкау арты шаулы $z - z'$, $k - k'$ авазлары да бар.

Рус телендә булмаган борын η авазына килгәндә исә, аның палытограммасы татар телендәге z' авазы палытограммасы белән тәңгәл килә. η авазы z' авазының бары тик борын аша ясалучы варианты гына булып тора.

$K - K', F - F', X - X'$ авазларының палытограммалары

Татар теленең $K - F$ һәм рус теленең X авазлары палытограммалары

X' авазы палытограммасы (штрих – тат., --- – рус.)

$x - x'$ авазлары татар телендә аз, күбесенчә башка телләрдән кергән алынмаларда гына очрыйлар. Нечкә әйтелешле k' , z' авазлары татар телендә гарәп алынмалары аша кергәннәр.

Татар теленең z, k, x авазлары, тирән әйтелешле аңкау арты авазлары булу сәбәпле, палытограммаларда бернинди дә эз калдырмыйлар, ә нечкә әйтелешле z', k' вариантлары исә ясалма аңкауда ян-яклап, акыл теше янында-рак кечкенә генә эзләр (өлгеләр) ясыялар. Рус телендәге каты әйтелешле x авазының да өлгесе аларныкы белән тәңгәл килә.

Татар теленең x' авазы, k', z' авазларыныкына караганда, палытограммада зуррак эз калдыра. Рус теленең x' авазы ясалма

аңкауда тагын да зуррак эз ясыя. Югарыда әйтелгәннәрдән чыгып, рус $x - x'$ авазларының татар теленекенә караганда чагыштырмача йомшак булуын әйтергә кирәк.

Һ һәм “һәмзә” авазлары

Һ һәм шаулы “һәмзә” авазларын әйткәндә сөйләм органнары (тел һәм иреннәр) аерым бер хәлдә тормыйлар, аерым бер форма барлыкка китермиләр, палытограммада эз калдырмыйлар.

Йомгаклап шуны әйтергә кирәк: палытограммалардан күренгәнчә, кардәш булмаган, бер үк тел гаиләсенә кермәгән телләренең сөйләм авазлары бер-берсеннән бик нык аерыла. Шуңа күрә аларның (кардәш булмаган телләренең) сөйләм авазларын язуда бер үк, ягъни уртақ хәреф белән күрсәтергә һич ярамый. Чөнки кеше сабый чактан ук үз телендә сөйләшергә, мәктәп яшеннән үк ана теле алфавиты хәрефләре белән язарга күнексә, аның хәрефләренә кабул итү, аларны аеру сәләте дә шул кадәр нык үсә, камилләшә, дөресрәге, автоматлаша. Әлегә шартлар үтәлгән очракта, кеше хәрефне күрү белән аның күрү органы (күз) аша баш миенә хәбәр килә һәм баш мие язуда әлегә хәреф белән күрсәтелгән авазны әйтүдә катнаша торган сөйләм органнарына югары нерв системасы буенча үз хәбәрен (сигналын) жиберә, ягъни кеше фәлән авазны әйтәчәк, сез – сөйләм органнары, үз урыныгызны алыгыз!

Кызганычка, безнең алфавит кириллицага нигезләнгән. Анда русның k авазы да, татарныкы да бер үк хәреф белән бирелгән. Бу очракта кешенең баш мие аларны ничектер аерырга тиеш, чөнки күрү органы аңа k хәрефен күрү турында гына сигнал жиберә. Баш мие, үз чиратында, k авазын әйтүдә катнаша торган сөйләм әгъзаларына үз хәбәрен житкерә. Димәк, татар кешесенең дә, рус кешесенең дә сөйләм органнары үз ана теле авазын әйтергә жайлашкан торышны алачак. Шулай итеп, укуда, сөйләүдә кимчелек (дефект), акцент барлыкка килә. Бер генә теләк кала: һәр халыкның үз ана теле үзенчәлекләрен исәпкә алып төзелгән мөстәкыйль алфавиты булырга тиеш. Шул вакытта гына безнең язуыбыз төзек, камил булыр, аның яңгыравы да үзөбезчә – татарча булыр.

ӘМИРХАН ЕНИКИ ӘСӘРЛӘРЕНДӘГЕ ПОЭТИК ТОПОНИМНАРНЫҢ ЛЕКСИК- СЕМАНТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Гөлшат Зиннәтуллина

ГӨЛШАТ ХӘБИР кызы ЗИННӘТУЛЛИНА – филология фәннәре кандидаты, А.Н. Туполев исемендәге Казан дәүләт техника университетының рус һәм татар телләре кафедрасы доценты.

Зиннәтуллина Г.Х. Лексико-семантические особенности поэтических топонимов в произведениях Амирхана Еники.

Анализ лексико-семантических особенностей, использованных в литературных произведениях, позволяет дать характеристику топонимической системы описываемых районов, выявить основные тенденции в номинациях, а также проследить основные типы словообразования в татарском языке. В качестве исследуемого материала использованы автобиографическая повесть и рассказы известного прозаика А.Еники (1909-2000).

Географик атамаларны лексик-семантик планда анализлау – номинацияләүнең (атауның) чыганаclarын һәм принципларын билгеләүдә, топонимнарның нигезләрен, аларның семантик төркемнәрен тикшерүдә һәм, гомумән, телнең лексик байлыгын ачу юнәлешендә дә зур булмышлык итә.

Топонимнарны лексик-семантик принцип нигезендә классификацияләү Ф.Г. Гарипова, Л.Г. Гулиева, А.А. Камалов, К. Конкобаев, Дж.Н. Кокков, О.Т. Молчанова, Г.Ф. Саттаров, А.В. Суперанская, А.Д. Цагаева һ.б. хезмәтләрендә чагылдырылган.

Топонимия системасының лингвистик үзенчәлекләрен һәм топонимнарны атау принципларын билгеләү максатында географик атамалар ике төркемгә: I. Аппеллятив лексикадан барлыкка килгән һәм II. Онимнар нигезендә барлыкка килгән топонимнарга бүленә. Ялгызлык исемнәр нигезендә барлыкка килгән атамалар үз эченә: 1) антропотопонимнар, 2) этнотопонимнар һәм 3) топонимнар нигезендә барлыкка килгән атамаларны берләштерә.

I. Ә.Еники әсәрләрендә аппеллятив лексикадан барлыкка килгән поэтик топонимнар [1; 2, 138-165].

Исемнән үк аңлашылганча, әлеге төр атамаларны барлыкка китерүдә топонимизм булып төрле характердагы аппеллятивлар хезмәт итә. Татар теле топонимиясен жентекле рәвештә тикшереп, Г.Ф. Саттаров түбәндәгә нәтижәләргә килә: «Байтак кына жирле географик атамаларның

барлыкка килүе флора һәм фаунага нисбәтле. Аерым регионнарда хас үсемлекләр һәм хайваннар дөньясы вәкилләренә атамалары (геоботаник һәм зоонимик терминнар) һәм географик объектның төсен, формасын, зурлыгын, күләмен, санын, өлешен, урнашу урынын яки тәртибен һ.б. характерлы билгеләрен, үзлекләрен... белдерүче лексемалар (аппеллятивлар) күп кенә жирле топоним һәм микротопонимнарның асылында ята, ягъни аларның барлыкка килү-ясалыуы өчен топонимизм функциясен үтиләр» [3, 213]. Шушы ясылыкта барлыкка килгән атамаларны галим 13 лексик-семантик төркемгә аера [3, 213-214].

Әлеге классификацияне нигез итеп алган хәлдә, Ә.Еники әсәрләрендәге поэтик топонимнарны да берничә лексик-семантик төркемгә аерырга була:

1. Татар теленең зоологик терминнарыннан ясалган атамалар: *Алабуга күле* – *алабуга* зоологик термины белән ясалган гидроним; *Сандугач бугазы* – *сандугач* орнитонимы белән ясалган микротопоним (Идел елгасының тараеп ярга кергән өлеше); *Бозау басуы* – *бозау* зоологик термины белән ясалган микроороним; *Торна кичүе* – *торна* орнитонимы нигезендә барлыкка килгән микрогидроним; *Үгез куагы* – *үгез* зоологик термины белән ясалган микротопоним; *Төлке чокыры* – *төлке* зоологик термины нигезендә ясалган микроороним.

2. Географик объектның төсен белдерүче сыйфат сүзләрдән барлыкка килгән поэтик топоним һәм микротопонимнар: *Агыйдел елгасы*,

Акколай авылы, Кара диңгез, Каракош авылы. Галимнәр раслаганча, ак һәм кара сүзләре барлык төр ялгызлык исемнәренә ясауда иң актив катнашкан сыйфатлардан санала, алар аеруча микротопонимнар составында еш очрый.

3. Объектның физик халәтен белдерүче сүздән ясалган микротопоним – *Корысазлык печәнлеге*.

4. Объектның урнашу тәртибен яки урынын белдерүче сүз нигезендә ясалган атамалар: *Урталык тавы* (ике тау арасында урнашкан тау), *Югары Ослан*.

5. Объектның санын белдерүче сүз ярдәмендә ясалган атамалар: *Өч Муңча, Бишбүләк* авыллары.

6. Объектның яңалыгын-искелеген белдерүче сыйфат сүздән ясалган атамалар: *Яңа Каргалы, Иске Көрмәнкәй* (бу очракта «яңа» сүзе – яңа урында барлыкка килгән, ягъни күченеп килгән кешеләрнең яңа урында нигезләгән авылын белдерә; «иске» сүзе исә, киресенчә, бу авыл нигезендә барлыкка килгән башка (яңа) авыл барлыгын да күздә тоталар).

7. Географик объектның зурлыгын белдерүче сүзләрдән ясалган атамалар: *Олы Урсак* авылы, *Зур Ямашев* урамы.

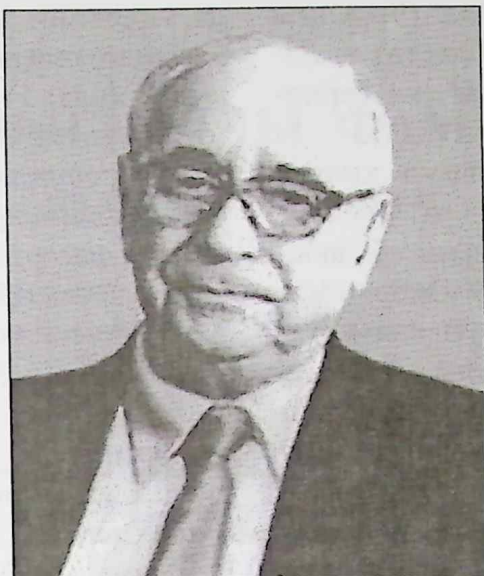
8. Теге яки бу эйбернең, билгенең табылуын белдерүче сүзләрдән барлыкка килгән атамалар: *Каргалы* (инеш һәм авыл), *Ябалаклы, Камышлы* авыллары, *Япраклы күле, Зирекле елгасы*.

9. Сыйнфый сословие терминнарына нисбәтле географик атамалар: *Морзалар Каргалысы, Мещанский* урамы.

10. Кәсеп-һөнәр терминнарына нисбәтле географик атамалар – *Чуенчы авылы, Суконный* урамы.

11. Мифологик термин белән бәйләнешле микротопоним – *Пәриле кое*.

Әсәрләрдәге мисаллардан күренгәнчә, апеллатив лексика топонигез ролен үтәгән географик атамалар татар-башкортлар яшәгән жирлектә киң кулланыла. Микротопонимнар һәм топонимнар географик объектның күптөрле сыйфат-үзлекләрен истә тотып бирелгәннәр. Болар барысы да борынгы бабаларыбызның тапкырлыгын, шагыйранә телен, фикер куәтен чагылдыручы, исеме жисеменә туры килгән

Әмирхан Еники

атамалар булып тора.

II. Ә.Еники әсәрләрендә онимнар нигезендә барлыкка килгән атамалар [4, 7-45].

Гасырлар дәвамында күп кенә ялгызлык исемнәр бер класстан икенчесенә күчерелеп, яңа атамалар барлыкка килү өчен нигез хезмәтен үтәгәннәр [5, 10]. Шулар рәвешле, билгеле бер объектны белдерү өчен кулланылган исем башка объектны атау өчен дә кулланыла башларга мөмкин. Поэтик топонимнар арасында ялгызлык исемнәр

нигезендә ясалган атамалардан антропотопонимнар һәм гидронимнар нигезендә барлыкка килгәннәре генә очрады.

Билгеле булганча, антропонимия һәм топонимия арасында көчле бәйләнешләр яши. Галимнәр билгеләгәнчә, илебезнең һәрбер регионда антропонимнардан барлыкка килгән ойконимнар күпчелекне, ә кайбер урыннарда барлык ойконимнарның хәтта яртысынан күбрәген тәшкил итәләр.

Ижтимагый-тарихи, сәяси факторлар тәэсирендә үсеш-үзгәреш кичергән ономастик категорияләрнең бер төре булган топонимнар (күбесенчә ойконимнар) өлкәсендә дә чорга бәйле булган күп кенә кызыклы моментлар күзәтелә. Мәсәлән, Октябрь революциясенә кадәр чорда географик объектларга исем бирүдә бу жирләргә нигез салган, аның хужасы булып торган кешеләрнең исемнәрен күрсәтү төп мотив булган булса, совет чорында исә, топонимнарда яңа заманның атаклы кешеләрен мәңгеләштерү, аларны халык хәтерендә саклау тенденциясе алга чыгарыла [6, 132]. Шуңа күрә бу төр яңа атамаларга, номинатив функциядән тыш, идеологик функция дә йөкләнә.

Татар телендә антропонимнар нигезендә барлыкка килгән географик атамалары турында сөйләгәндә шунысын да билгеләп үтәргә кирәк: татар топонимнарының күпчелеге нигезендә кеше исемнәре һәм кушаматлар ята, рус теле топонимнарында исә, фамилияләр нигезендә барлыкка килгәннәре дә еш очрый.

Кеше исемнәре нигезендә барлыкка килгән поэтик топонимнар: *Санкт-Петербург, Кассыйм* шәһәрләре, *Яңа Бәшир, Дәүләкән*

(Дәүләтхан исемненән), *Янгураз* (борынгы төрки-татар, яки фарсы – «яңа бәхет») авыллары, *Ярыш* тавы (Ярыш – фарсы яки төрки-татар – «яр+иш (дус, иптәш)»).

Фамилияләр нигезендә барлыкка килгән географик атамалар: *Темников*, *Куйбышев*, *Киров*, *Горький* шәһәрләре, *Галышево* авылы (Галышев фамилиясеннән). Әлеге мисалларда (соңгысыннан башка) шәһәр атамаларына исем бирүнең яңа ысулы – ялгызлык исемнәрне (фамилияләрне) бернинди кушымча-суффиксларсыз топоним итеп куллану очрагы чагыла. Яңа атамаларның әлеге сүз ясау мөмкинлегенә А.М. Селищев «Из старой и новой топонимики» дигән хезмәтендә жентекле туктала [7]. В.А. Никонов та бу күренешнең яңа атамаларда киң тарала баруын билгели [8, 32].

Кушаматлар нигезендә барлыкка килгән поэтик топонимнар: *Тазлар Дәүләкәне* (Тазлар – нәсел кушаматы), *Имай Карамалысы* (Имай – Имамәтдин исемненән кыскартылган варианты), *Кара Якуп*. Күренгәнчә, кушаматлар нигезендә барлыкка килгән атамалар комонимнарға (авыл атамаларына) гына карый. Соңгы очрак исә кешенең кушаматы (Кара) һәм исемненән (Якуп) бернинди морфологик чараларсыз, шул килеш авыл атамасына күчешенен мисалы булып тора.

Ә.Еники әсәрләрендә урын алган топонимнарның тагын бер төркемнән гидронимнар нигезендә барлыкка килгән атамалар тәшкил итә. Рус топонимистлары рус телендәге ойконимнарның ике ысул нигезендә барлыкка килүен билгелиләр: лексик-семантик һәм морфологик ысуллар белән [6, 136].

Татар телендәге гидронимнар нигезендә барлыкка килгән ойконимнар исә бары лексик-семантик юл белән генә ясала һәм ул татарлар яшәгән барлык төбәкләрдә дә актив кулланыла. Лексик-семантик юл белән ойконимнар ясалган-

да, гидроним торак пункт атамасына күчә. Шулар рәвешле, географик атаманың омонимнары барлыкка килә: 1) су чыганагының атамасы һәм 2) торак пункт атамасы.

Гидронимнар нигезендә барлыкка килгән поэтик астионимнар: *Мәскәү* (Мәскәү елгасы буена урнашкан шәһәр), *Казан* (Казан суы буена урнашкан шәһәр), *Вятка* (Вятка елгасы буендагы шәһәр);

Нигезендә гидронимнар яткан комонимнар: *Ябалаклы*, *Карамалы*, *Имай Карамалысы*, *Каргалы баш* (Каргалы елгасының башланган урынында утырган авыл), *Каргалы тамак* (шушы ук елганың түбәнендә урнашкан авыл), *Яңа Каргалы*, *Ырынбур Каргалысы*, *Чистай Каргалысы*, *Уфа (Бәләбәй, Морзалар) Каргалысы*. Мисаллардан күренгәнчә, бер елга (инеш) атамасы берничә ойконим барлыкка килү өчен нигез була ала. Шуңа күрә мондый очракларда атамаларны аерымлау таләп ителә. Шулар рәвешле, бер үк исемдәге авыллар гидронимик терминнар (баш, тамак), объектның урнашу урынын белдерүче (Ырынбур, Чистай, Уфа, Бәләбәй), объектларның барлыкка килү тәртибе (Каргалы һәм Яңа Каргалы) яки төп халкының үзенчәлеген (сословие титулы – морзалар) чагылдырган сүзләр ярдәмендә аерыла.

Гидронимнар нигезендә барлыкка килгән башка төр поэтик топонимнар: *Зөя өязе* (Зөя елгасы исемненән), *Чирмәсән разъезды* (Чирмәсән елгасы исеме нигезендә).

Күренгәнчә, Ә.Еники әсәрләрендә булган торак пункт атамаларының ясалыу үзенчәлекләре төрле. Шуларны ачыклау әсәрләрдә сурәтләнгән төбәкләрнең топонимик системасына хас сыйфатларны, номинацияләү өлкәсендәге төп тенденцияләрен билгеләргә зур булышлык итә. Берсенә-берсә бәйле булган гидронимнар һәм торак пункт атамаларының бәйләнеш үзенчәлекләрен анализлау топонимиягә хас булган сүзьясалыш типлары турында да фикер йөртәргә мөмкинлек бирә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Еники Ә. Әсәрләр, 5 томда. 4 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 479 б.
2. Еники Ә. Әсәрләр, 5 томда. 1 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2000. – 447 б.
3. Саттаров Г.Ф. Татар топонимиясе. – Казан: КДУ нәшрияты, 1998. – 438 б.
4. Еники Ә. Әсәрләр, 5 томда. 3 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. – 400 б.
5. Мухаева З.А. Топонимия территории Пермского говора татарского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2003. – 24 с.
6. Кузнецова Н.А. Лексические варианты названий населенных пунктов Пензенского края //Лексика русского языка. – Рязань, 1979. – С. 54-60.
7. Селищев А.М. Из старой и новой топонимики. – М., 1968.
8. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. – М.: Мысль, 1966. – 509 с.

ГАРӘБИ ЧЫГЫШЛЫ ФАМИЛИЯЛӘР

Зилинә Хөснуллина

ЗИЛИНӘ МӘГʻФУР кызы ХӨСНУЛЛИНА – филология фәннәре кандидаты, Казан дәүләт гуманитар-педагогика университетының татар теле һәм мәдәнияләре багланьшлар кафедрасы өлкән укытучысы.

Хөснуллина З.М. Фамилии арабского происхождения.

В статье обсуждаются топонимические начертания татарских фамилий, связанных с заимствованиями из арабского языка.

Татар фамилияләренә күпчелеге гарәп сүзләренә нигезләнеп ясалганнар һәм бүгенге көндә дә актив кулланылалар. «Гарәп сүзләре татар антропонимик системасында 48% тәшкил итәләр» [1].

Барлыгы ун мең татар фамилиясе тикшерелде. Шуларның 34 %ын (3407) гарәби нигезле фамилияләр алып тора. Гарәп исемнәренә нигезләнеп ясалган фамилияләр: Абдуллин, Абызов, Асылгалиев, Аюпов, Әбүталипов, Әкрәмов, Батталов, Булатов, Вәлиуллин, Газиев, Гайнетдинов, Дәржемәнов, Зыятуллин, Имангалиев, Карәмәтов, Мәгъсүмов, Нурсафин, Рәжәпов, Сәетрәхимов, Сәлимов, Фарзуллин, Хәмзин, Шәфкәтуллин, Ямашев, Лотфиев, Хәйдәров һ.б.

Берничә мисал карап үтик. Абдуллин (Габдуллин) фамилиясенә этимологиясе гарәп телендәге ир кеше исеме Габдулладан – «алла колы» дигәнне белдерә. Бу фамилия башкортларда, тажикларда, үзбәкләрдә, русларда да бар.

Абызов, Аязов фамилияләренә этимологиясе «агай, абый» мәгънәләрендә кулланыла торган абзый сүзеннән, төп мәгънәсе – «үзеннән шактый өлкән, хөрмәтле ир кеше, остаз». Бу сүз татар телендә «абыз, агай» дигән сүзтәзмәдән кыскартып ясалган.

«Абыз сүзе асылда бернинди дә туганлык терминын аңлатмый: ул «укымышлы кеше, гаиләнең сәвәтле (укый-яза белә торган) әгъзасы» дигән сүз. Ул гарәпчә Хафиз (ятган сөйләүче, шагыйрь) дигәннән килә. Абыз сүзенә туганлык термины булып әверелүе, татар халкының күпгасырлык традициясе буенча, гаиләдә ичмаса бер кеше сәвәтле булырга тиешлегеннән килә» [1].

Абыз (укымышлы кеше, мулла) сүзе хәзерге көндә (гомумән, XX гасырда) көнбатыш кыпчак, шулай ук нугай һәм казакъ телләрендә теркәлгән.

Шуннан чыгып, бу сүзгә элгә төп мәгънәсе Алтын Урда чорында формалашканлыгын әйтеп була. Күрәсең, шул чорда изге китаплар һәм кыйсса-дастаннар укып йөргән сәвәтлеләрне кыпчак-коман токымнары абыз дип атаганнар. Аннары бу сүз гомумән интеллигент кеше мәгънәсендә йөри башлаган. Абыз, афаз, аяз язылышларында, рус документларында XV гасырдан бирле килгән татар язмаларына караганда, абыз сүзе билгеле бер титул – жирле халык белән рус власте арасында торучы ярым чиновник булып гәүдәләнгән. Абызлар институты тик XIX гасыр башларында гына бетә һәм шунда ук бу сүз киң кулланылыштан чыга.

Абыз сүзе татар теленнән күрше чуваш, мари, удмурт һәм рус телләренә төрле мәгънәләрдә кергән. Чуваш телендә ул хәтта «врач, фельдшер» мәгънәсендә дә кулланылган.

Укымышлы хатын «абыз түтәй» дип аталган һәм шуннан абыстай сүзе барлыкка килгән.

Аюпов, Аипов фамилияләренә этимологиясе гарәп ир-ат исеме Аюбтан. Мәгънәсе «шәраб, пәйгамбәр; зыян, бозым» дигәнне аңлата. Бу фамилия русларда да очрый.

Булатов фамилиясе төрле төрки халыкларда берничә вариантта кулланыла торган Булат-Болат-Пулат гарәп ирләре исемнән ясалган.

Булат исеме, үз чиратында bulat – корычның бер төре, «корыч кылыч, корыч» уртаклык исеменә барып тоташа; чагыштырып карыйк: төньяк төркиләрдә bulat, кыпчакларда bolat,

азәрбайжан һәм уйгур телләрендә *rolat* < фарсыларда *pulad* «корыч, кылыч» мәгънәсендә.

Газиев фамилиясе гарәп исеме Газидән ясалган. Бу исемне урта гасырларда дингә ышанмаучыларны жинүче хакимнәргә куша торган булганнар. Газнәвиләр дәүләтенә нигез салучы Мәхмүт Һиндстанга берничә мәртәбә яу белән бара, аның күп кенә өлешләрен жимерә, тарката. Шушы басып алулары өчен аңа рәсми рәвештә Гази исеме бирелә. Гарәп телендә башлангыч формасында бу исем «басып алучы, сугышчы» мәгънәсендә кулланыла. Өстәмә мәгънәдә «динсезләргә каршы көрәшүче» төшенчәсендә кулланыла башлый. Гарәп хәлифәтенә чик буе өлкәләрендә, бигрәк тә көнчыгышта, үзләре белән сугышка китүче газиләрнең тулы бер отряды оеша. Чынлыкта исә, бу үзләре белән бер үк диндәге мөселманнарга каршы көрәшүче, яланган кешеләр була.

Исаев фамилиясе гарәп исеме Исадан ясалган. Мөселманнарда Иса иң хөрмәтле пәйгамбәрләрдән санала. Шуңа күрә Иса исеме мөселманнар арасында киң таралган. Грек исеме Иисусның нигезендә яткан борынгы яһүди «йехошуа» сүзенә мәгънәсе «Иегованың рәхимлегә» дигәнне аңлата.

Камалов фамилиясенә нигезендә данлыклы исем Камалетдинне (диннең камиллегә) кыскартып әйтү нәтижәсендә килеп чыккан Камал варианты ята. Тормышта Камалетдин тулы исем буларак сирәк кулланыла.

Лотфиев фамилиясе гарәп исеме Лотфидан ясалган. Беренче кисәгендәге «лотф» данлыклы дигәнне аңлата, кушымчасы нисби сыйфатлар ясый. Лотф гарәп теленнән тәржемә иткәндә «яхшылык» төшенчәсен аңлата.

Сәлимов фамилиясе «сәләмәт, зыянланмаган, зыян күрмәгән» мәгънәләрен белдерүче гарәп исеме Сәлимнән ясалган. Әлегә исем иң борынгы гарәп исемнәренә берсе. Гарәп лексик тамыры «سلم» белән ясалган исемнәр арасында Сәлимнән ясалганнары аеруча күп. Сәлим, Салма, Саламат, Сулайм, Сулайма, Сулайман, Салим, Аслам, Услум, Маслама, Мөслим – алар барысы да «тынычлык, куркынычсызлык, зыянсызлык» мәгънәсенә ияләр.

Солтанов фамилиясенә этимологиясенә килгәндә, «солтан» сүзә төрек императорын белдерә. Ләкин Төркиянең үзендә дә, бүтән бер илдә дә патшаның рәсми титулы солтан булмаган. Бу сүз, гомумән, «кадерле, шәрәфле, мак-

таулы» мәгънәсендәге гарәп сүзә «султан»нан килә. Шәрыкта дә, бездә дә ул башлыча ханның утыл-кызларын хөрмәтләп атау өчен кулланылган («Жөмжөмә солтан» эпосында Жөмжөмә – хан кызының исеме).

Русларда «султан» дип биектә жылфердәгән чукны атыйлар. Бу шуннан килә: сугыш вакытында хан углының кайдалыгын белдерер өчен шундый чукны ханзадә янында күтәрәп йөрткәннәр. Татарларда «солтан» компоненты булган фамилияләр тагын бар: Солтанов, Солтангалиев.

Иске татар телендә ау сүзенә синонимы булып сунар сүзә йөргән. Сунар сүзә -чы кушымчасы ялганып, кешенә борынгы һөнәр белдерүче Сунарчы исеме ясалган һәм бу исем Сунарчиев фамилиянең нигезендә ята.

Умаров фамилиясе гарәп исеме Гомәр-Омар-Умардан ясалган: гарәп тамыры «амр», Умар шул тамырдан ясалган, «яшәргә, бик рәхәт яшәргә» төшенчәсен белдерә.

Хәйдәров фамилиясе гарәп исеме Хәйдәрдән ясалган. Ул Али дигән хәлифнең икенче исеме булганлыктан, мөселманнарда киң таралган. Хәйдәр гарәп теленнән тәржемә иткәндә «арыслан»ны белдерә, ә «арыслан» төшенчәсе белән ясалган исемнәр гарәпләрдә аеруча күп очрый, мәсәлән, Асад, Абдулхафс. Хәйдәр дә шул «арысланлы» исемнәренә берсе. Шулай булгач, хәлиф Алигә яудагы батырлыклары өчен «Арыслан» кушаматы бирелгән дию бик үк дәрәжә булмаска да мөмкин. Хәйдәр аның кушаматы түгел, ә тора-бара Алигә әйләнгән төп исеме булырга да мөмкин. Исламның иң башлангыч чорына караган шигырьләренә берсендә шундый юллар бар: «Мин, әнием миңа Хәйдәр дип исем кушкан». Бу юллар Али исеменнән сөйләнә. Гомумән, киң таралган исем нинди дә булса өстәмәсез генә кушамат була алмый. Мәсәлән, Мөхәммәтнең абыйсы Хәмзә Асадулла дип йөртелә. Асадулла – «аллаһның арысланы», бу очракта арыслан сүзә аллаһ сүзә кушылган һәм бу кушамат киң таралган Асад исеменнән аерыла.

Билгеләп үтәргә кирәк, гарәп исемнәрен татар исемнәре итеп күпләп куллана башлау X гасырда болгар бабаларыбызның ислам диненә күчүләренә бәйле.

Гарәп теле аша татар фамилияләренә составына үтеп кергән сүзләр бүгенгә көндә татар телендә киң таралганнар. Мәсәлән, Дәүләтов

(дәүләт; байлык; муллык), Корбанов (корбан), Ихтирамов (ихтирам, хөрмәт), Сәфәров (сәяхәт итү), Ниятов (ният), Хаков (хак, хаклык) һ.б. Шулай ук антропоним буларак кулланылган сүзләр дә бар, мәсәлән: Закиров (закир – искә алу), Кәримов (кәрим – киң күңелле, юмарт), Рафаков (рафак – байлык; уңай), Салихов (салих – яхшы; изге), Таипов (таип – матур,

күркәм) һ.б.

Татар антропонимикасында меңнән артык ел дәвамында (X гасырдан башлап) саф төрки-татар исем компонентлары белән гарәп һәм фарсы телләреннән алынган исем компонентларының үзара кушылуы жирлегендә байтак кына катнаш (гибрид) кушма исемнәр барлыкка килгән һәм алар үзләре берничә катнаш катлам тудырган.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Сатаров Г.Ф. Татар антропонимикасы. – Казан: КДУ нәшр., 1990.
2. Халиков А.Х. Татар халкының килеп чыгышы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1974.
3. Халиков А.Х. Болгар-татар чыгышлы 500 рус фамилиясе. – Казан, 1992.
4. Хангилдин В. Татар халкының исем-фамилияләре// Казан утлары, 1971, №11.
5. Жәгъфәр Мөбәрәк. Исең Әгъзам китабы: Аллаһы Тәгаләнең күркәм исемнәре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1995.

© Абдуллина Д.М., 2009

БҮЗЛӘРЕН МАНАСЫ ИДЕ

Диләрия Абдуллина

ДИЛӘРИЯ МАРАТ КЫЗЫ АБДУЛЛИНА – филология фәннәре кандидаты, Татарстан фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге, Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлегенә өлкән фәнни хезмәткәре.

Абдуллина Д.М. Окунуть бы полотна в святой источник.

Статья посвящена юбилею выдающегося поэта, классика татарской литературы Дәрдемәндә (1859-1921).

Чәчен сүз дөрләрен, и кәләк мәгъмум,
Күңел эңан-жирләрен ачып, төхем күм!
Бетеп гомерең, итеп күмгәч үзеңне,
Итәрләр хирзе эңан күмгән сүзеңне.

Дәрдемәнд. «Кыйтга».

Әйе, сүзнең көчен, кыйммәтен аңлавы, бәяләве белән шагыйрь хаклы.

Тормыш үзе дә шуны раслый. Заманында яхшы ук коралланган дистәләгән алтын приисклары хужасы булган, игелекле иганәче Рәмиевләр турында алай ук еш телгә алынмаса да, халык шагыйрь Дәрдемәндне (Закир Рәмиевне) белә, күңеленә, жанына якин итә. Сәбәп шунда: аның шигырьләре һәркемнең рухына аваздаш. Алар бишек жыры булып тирбәтә, нечкә күңелле, нәзәкәтле ярың булып назлый, бар дөньяга гашыйк зат булып туган жирнең матурлыгына соклана, үзен шул

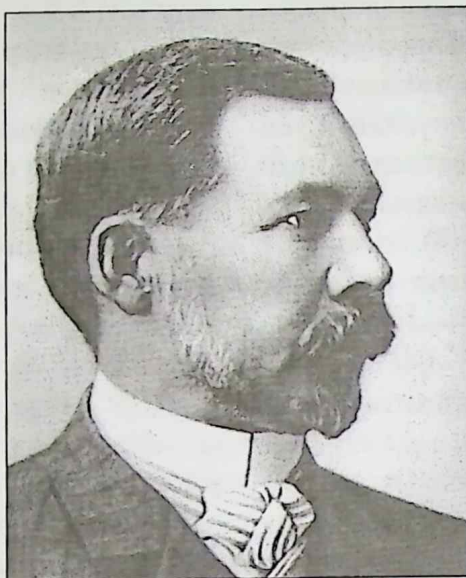
табигатьнең ирекле шоңкары итеп күкләргә күтәрелә дә, яшәшебездәге бөтен ваклыкларга шул биеклектән торып бәя бирә. Ул ил акылын туплаган аксакал да, кавемәнә дан жырлаучы, ил-халык өчен иң кирәкле хакыйкәтне күзгә карап әйтеп бирүче чичән дә.

XX йөз башы татар шигъриятендә Дәрдемәнд – бер үк ижтимагый-сәяси шартларда ижат мәйданына аяк баскан чордашларыннан эсәрләренә идея-тематик эчтәлегә белән дә, тел-өслүбә ягыннан да аерылып торучы шагыйрь. Ул инкыйлаб дулкыннарында күккә ашмады, өметсезлектә бирелгәндә

дә, Алла кодрәтенә сыгы- нуга, гаделсез жирне кал- дырып илаһияткә якынаю- га омтылмады, бөтен асылы белән милләтпәрвәр шәхес булса да, ижатында инкый- раздан сакланырга, Аурупа мәдәниятенә йөз белән боры- лырга өндәгән мәгърифәтче- лек-дидактизмга йөз тотмады. Тик болар Дәрдемәнднең үз заманының ижтимагый-сәяси вакыйгаларыннан, халык ру- хыннан читләшүеннән түгел, бердән, аның үз чорындагы вакыйгаларга гомуми шәхес кануннары, жиһан югарылыгыннан торып бәя бирергә омтылуыннан булса, икенчедән, ижтимагый-социаль хәле, белеме, мәдәнилек һәм мәгълүматлык дәрәжәсеннән дә килә иде. «Аның шигырьләре хистән бигрәк фи- кер тирәнлегенә эченә чумып, озак төшенүнең җимеше булдылар. Ул әвәл хис итмәде, төшенде: төшенгәнән хискә әйләндерде» [1]. Бу рәвешле эш йөртү аның шигърия- тен фәлсәфә, тарих тәҗрибәсе белән баетты, әмма моңа карап һич тә сәнгати югарылыгы- на, нәзакәтлелегенә хилафлык китермәде.

1906 елда «Казан мөхбире»ендә ба- сылган «Каләмгә хитаб» эсәре белән ул җәмәгәтчеслеккә үзенә җәлеп итә. Шуннан башлап аның шигырьләре «Казан мөхбире», соңрак «Вакыт» һәм «Шура» битләрендә еш күренә. Баштагы бер-ике шигыре «Р», «Д» имзасы белән басылса, алга таба ул үзен «Дәрдемәнд» дип белдерә һәм бу тәхәллүс артында кем торганлыгы укучыга ачык бил- геле дә булмый. Әмма тәхәллүс артына яшеренгән шәхестән бигрәк, укучыны да, тәнкыйтьчеләрне дә аның шигырьләренен үзенчәлегенә, тематик киңлегенә, фәлсәфи тирәнлегенә, сәнгати камиллегенә үзенә тарта.

Илдә кара реакция котырылган 1908-10 елларда «Шура» журналының һәр санын- да диярлек аның эсәрләре басыла. «Кораб», «Без», «Хәят», «Бүзләрем мана алмадым» кебек күләм ягыннан артык зур булмаулары- на карамастан, үзләренә тирән фәлсәфә сый- дырган шигырьләре янында «И мөхәррир», «Хикәяи гыйшык», «Игътизар», «Бәллү» «Школьника» эсәрләре һәм «Кыш көннәре»,

Дәрдемәнд

«Нәсыйхәт», «Килсә кулдан» кебек тәрҗемәләре шагыйрь ижатының идея-тематик як- тан киңлеген, шигъри талан- тын дәллиләп тора.

Ил-халык, милләт язмышын йөрәгә аша үткәргән шагыйрь XX йөз башында Рәсәйне тетрәткән ижтимагый үзгәрешләргә һич тә битараф кала алмады. Дәрдемәнд ин- кыйлабий үзгәрешләргә ху- пламады, буржуазия вәкиле, алтын табучы буларак түгел, һәрнәрсәгә салкын акыл белән, тарих тәҗрибәсенә таянып бәя

бирүче буларак хуламады. Шулай да, кеше, дөнья һәм вакыт мөнәсәбәтләренә фәлсәфи югарылыктан карый белгәнлектән, ул тарихның җимерелү этабына кергәнлеген һәм моның кичектергесез икәнлеген, бу агымга кар- шы йөзүнең фәйдасызлыгын аңлап-эш итте.

Инкыйлаб илгә нечкә кылдан, ул кешеләрне күңеленә, гамәленә карап түгел, сыйныфына карап хөкем итә. Дәрдемәнд – эре буржуазия вәкиле. Тарих мәйданына күтәрелгән инкыйлаб дулкыннары бу сый- ныфны да, күпсанлы алтын приискларының хужасы, миллионер, алтын табучы Дәрдемәндне дә аямаячак, шагыйрь күңеле белән моны сизә, бу хакта кайта-кайта уйлана. Шунның нәтижәсендә ижатының бер өлешендә зур эшләр башкарырга теләгә, мөмкинлекләре булып та, читкә тибәрелгән, бәяләнмәгән затның күңел сызланулары урын ала. Туган- үскән илләрдән искән җилләр дә («Гарип моң»), «ерак дингездә кышлар кичергән агым- су» да («Агымсу») аның өчен гарип (сәер, аңлаешсыз) моңнар китерә. Аның лирик герое үзен яшәү ямен югалткан («Яз үтеп»), язмыш тарафыннан рәнҗетелгән затка саный:

*Талигымдыр, та әзәлдән,
Һәр эшем бозгын төшәр,
Быбыла корсам тозагы,
Бәхтемә козгын төшәр.*

(«Талигымдыр...»)

Кайчандыр үзен «гыйшрәт мәйданының бәдәви тулпары, һава-һавәс галәменен очкыр шонкары», – дип, хөр күңелле, чиксез ирекле, Урал шонкары санаган булса да, хәзер инде ул – канатсыз кош:

*Өшәнләнде даланың толпар аты,
Урал шонкарының сынды канаты.*

— ди.

Дәрдемәнд шигъриятенен сәре — ил һәм шагыйрь язмышындагы фажиға, тарихи хакыйкат аның берничә шигъирендә аеруча калку гәүдәләнеш ала. Бу шигъириләрнен беренчесе — «Кораб». Әсәр турында тулаем фикериндә күптән формалашкан: инкыйлаб жылларе кубарган дулкыннар эчендәге татар иле корабының билгесезлеккә төренгән котылгысыз язмышын гади һәм төгәл чагыштыру аша әйтеп биргән шагыйрь:

*Чыкты әжилләр,
Купты тулкын —
Ил корабын әжил сөрә!..
Кайсы юллар,
Нинди упкын
Тарта безне әңан соран?!.*

Шигърь мәгънәсен шәрехләүдә күп вакыт шушы дүртъюллыкка таянабыз. Ләкин Дәрдемәнд «Юл бара ят ил карап» дип, фажиғанен сәбәбен алдарак искәртә. Илләр-жирләр күргән, бәйсезлек, матди һәм рухи ирекнен ни икәнән аңлаган, башка халыклар арасында кимсенмичә, үз дәрәжәсен белеп эш йөртергә өйрәнгән шагыйрь күңеле халкыбызга читтән мәжбүри тагылган инкыйлабны кабул итә алмый. Аның күңелен корбан кирәклегенә генә борчымый, ә нинди максат һәм нәрсә хақына корбан соралуы уйландыра, ягъни илдә барган кан коюлар нәрсә хақына, халык өчен аның әһәмияте булырмы? Ул үзгәреш заруриятен аңлай, тарихның котылгысыз бер һәлакәткә якынлашуын тоемлый, шул сәбәптән өзәлөп-өзәлөп сызлана. Күңлендәгесен ачыктан-ачык ярып салуда да мәгънә күрми, ул белә: буржуазия сыйныфы вәкиле буларак аны аңламайчаклар, үзе өчен зар елаучы, инкыйлабны кире кагучы буларак тәнкыйть утына тотачаклар. Шуңа Дәрдемәнд күңлендәгесен турыдан-туры түгел, күп урында символар аша сурәтләүгә, эчке мәгънә йөген арттыруга күчә. Шагыйрьнен жан фажиғасен гәүдәләндөргән «Бүзләрем мана алмадым» шигъири образ-символлар, эчке мәгънә, сүзләр сайланышы, шигъри төзөлөш һәм аһәңлеген ягыннан да камиллек үрнәгенә саналырлык.

Татар халкында кешенен кимсетелү дәрәжәсен, бәһасөзлеген күрсөтү өчен фразеологизм булып калыплашкан «исәпкә-санга ал-

мау», «искә-санга тыкмау», «санга сукмау», «санламау», «исәптә бар, санда юк» тизмәләре кулланыла. Милләт өчен жаны өзәлөп тә, аның бәйләнмәвен шагыйрь дә «бар саналса да, сан алмау» дип бәйли. Илдә яшәп, халык тарафыннан танылмавы (эшләренен тиешле бәя алмавы), милләт өчен янып яшәп тә, яндыга саналмавын, ул язмышның сул кулыннан «бер сынык нан (икмәк)» да ала алмауга тиңли.

Ни өчен сул кул? Мөселман дин кардәшенә уң кулы белән суза, чит дин вәкиленә сул кулыннан бирә. Шагыйрь менә шул чит итеп кенә бирелә торган өлөштән дә мәхрүм икән. (Моның шундый тирән мәгънә белән әйтелгәнлеген миңа остазым, галимә Резеда апа Кадыйровна әйткән иде).

Ул ил эчендәге һәр сүзгә колак салып, үзен аңлауларын, жан тынычлыгы алырлык хәбәр көтә, әмма күңелә ләззәтләнәргә генә юк:

*Исте әжилләр ил эченнән,
Иртә-кич салдым колак.
Жил-әжиләсләрнен моңыннан
Зәүкы әлхан алмадым.*

Бу бәхөтсөзлегенен сәбәпләренә төшенә, затлы шәхөсләр бәйләнмәгән илдә яшәгәнән аңлай ул:

*Әйттеләр, кем, бер бәхөтсөз
Илгә гашиыйксың, фәкыйрь.*

.....
Ни танийм — таналмадым.

Ник танийм?.. Таналмадым.

Револүцион үзгәртеп коруларны хуплама-са да, күңелә белән дә, эшләрендә дә гадел һәм ихлас булганлыктан, ул инкыйлаб китерәчәк нәтижәләрнен аянычлыгын тулысынча күз алдына китерә алмый. Аның күңелендә илнен ихлас бәясенә ирешү теләгенә яши. Хажга баручылар кәфеннәрен Зәмзәм чишмәсендә манган кебек, Дәрдемәнд тә еллар буге өмет итеп, бу дөнья белән бәхилләшкәндә генә булса да милләтеннән аңлау табуга — кәфенен милләт коесында мануга өметләнә.

*Биәре милләт, мази зәмзәм,
Күзләдем еллар буге.*

Әмма ни аяныч, кәфен бүзләрен манылмаган килеш кала:

*Житте дәфенем вакыты,
Кәфенем бүзләрен маналмадым.*

Вәйла!..

Дәрийг!

Бүзләрем маналмадым!!

«Гөрләгән сулар башында» шигырендә ул «Кораб» һәм «Бүзләрем мана алмадым» шигырьләрендәгә күңел сызлануларына фәлсәфи югарылыктан торып нәтижә ясый. Илдә барган вакыйгаларны кабул итә алмый, моң-сагышлы хыяллар белән яшәве, нәрсәнедер үзгәртәргә сәләтсезлегә өчен гафу үтенә һәм үз ватанын югалтып, уртақ ватанда өйдәш булып калган халкының югалмасына өмет баглый. Дөнъя буйлап таралган милләтебезне, нинди ватанда яшәүенә карамастан, сөт һәм кан берлегә үзара якынайтып, берләштереп саклаячагына ышаныч белдерә. Ил, халык язмышындагы фәжигане, үзенә шуларга каршы тора алмаслык көчсез икәнлеген аңлап күңел төшенкелегенә бирелгән вакытларда да рухын күтәрерлек таяныч эзли:

Ни газизрәк – бу ватанмы?

Аһ, туган каүмем газиз!

Ул мөкаддәс кан белән ул

Изге сөткә ни эңгитәр!..

Сөт калыр, ватан китәр!

Сөт калыр, ватан китәр!

Халыкыбызның якты киләчәгенә өметен югалтмаган хәлдә, ул туган җире, тормышының бәхетле мизгелләре белән бәхилләшә:

Тәгәрәп, уйнап

Буй үскән

Туган илем, исән бул!

Чәч кузгатып,

Жай искән

Таңгы эңгилем, исән бул!

Йөгерең-йөгерең

Туктаган...

Яаулык болган

Сыктаган

Нәзкәй билем, исән бул!

«Базар кабул итмәү»дән, күңлендәгесен теле белән әйтмәскә, «йөз аклыгы өчен авызына йозак» салырга мәжбүр була:

Житәр, и, Дәрдемәнд, сүзне озайтма,

Катып уңган күңелләргә боз атма!

Дилең өчен телең булсын тозаклы –

Йөз аклыгың өчен аузың йозаклы.

Шулай итеп, инкыйлаб тудырган вакыйгалар Дәрдемәндкә рухи һәм матди чикләүләр сала. Дистәләгән алтын приисклары, уникал еллап барлык төрки халыкларга хезмәт иткән типографиясе дәүләт карамагына күчә.

Сугыш, ачык еллары да Дәрдемәнд гаиләсенә кайгы арты кайгы китерә. Улы Жәгъфәр гражданныр сугышыннан бер кулын өздәрәп кайта, 1921 елның көзендә кызы Өммегөлсем дүрт баласын ятим калдырып, тиф авыруыннан үлеп китә. Кызы белән хуш-лашып, балалар язмышын хәл итәргә килгән Дәрдемәнд тә Оребургтан авырып кайта һәм бер атна чамасы вакыт үтүгә 1921 елның 9нчы октябрендә үзе дә дөнъя белән хуш-лаша. Закир Рәмиев – Дәрдемәнд – Орск шәһәре янәшәсендәгә Ильяс авылы зиратына җирләнә. Вакытлар үтү белән каберстан хәрби завод биләмәсенә эверелә, анда-монда күчеп йөри торгач, Дәрдемәнд кабере өстеннән кузгатылган кабер ташы да юкка чыга.

Исә эңгиләр, күчә комнар... бәтә эз...

Дәрийгә, мәхзүн күңел, без дә бәтәбез!!

Яшәешебезгә фәлсәфи акыл, очар кош югарылыгыннан карап бәя бирүче шагыйрь бу урында да хаклы булып чыга. Татар халкы өчен зур эшләр башкарган шәхеснең эзен шулай итеп вакыт зилзиләләре күчәргән ком күмеп китә. Әмма шагыйрь Дәрдемәнд яши, аның көче белән бар ителгән «Шура», «Вакыт» төпләмәләре, бу матбагада басылган китаплар шул чорның тере шаһитлары буларак, бүген дә халыкка, фәнгә хезмәт итә.

Быел 23нче ноябрьдә бу олгуь шәхесебезнең тууына 150 ел була.

Вәйла!..

Дәрийгә!

Бүзләрем маналмадым!!

– дигән үкенечләр белән якты дөнъядан киткән бу игелекле затның таланты олыланса, кылган эшләренә лаеклы бәя бирелсә, милләте соңлап булса да аны аңлавын дәлилли алса икән.

ЧЫГАНАК

1. Сәгъди Г. Дәрдемәнд /Татар әдәбияты тарихы: Дәрәслек-кулланма. – Казан: Татар. дәүләт нәшр. 1926. – 31 б.

ИЛДАР ЮЗЕЕВНЫҢ “ОЧТЫ ДӨНЬЯ ЧИТЛЕГЕННЭН” ТРАГЕДИЯСЕ

Ленар Шәехов

ЛЕНАР МИҢНЕМӨҢИМ улы ШӘЕХОВ – 2007 елда Казан дәүләт университетының татар филологиясе һәм тарихы факультетын тәмамлаган. Бүгенге көндә КДУда аспирантурада белем ала, профессор Азат Әхмәдуллин житәкчелегендә кандидатлык диссертациясе яза.

Шәехов Л.М. Трагедия Ильдара Юзеева “Улетела из клетки мироздания”.

В статье анализируется стихотворная трагедия народного поэта Республики Татарстан И.Г. Юзеева (1933-2004), посвященная великому татарскому поэту Габдулле Тукаю.

Татарстанның халык шагыйре Илдар Юзеевның шигърияте шагыйрь үзе исән чагында ук югары дәрәжәдә бәяләнде, драматургиясе дә, гәрчә аның спектакльләре еш куелмаса да, республикабызның Галиәсгар Камал исемендәге татар дәүләт академия театры, Кәрим Тинчурин исемендәге татар дәүләт драма һәм комедия театры (элекке Күчмә театр), Яр Чаллы халык театры, Башкортстанның Мәжит Гафури исемендәге драма академия театры һәм Туймазы татар театры сәхнәләрендә зур казаныш белән барды. Ә менә шигъри трагедияләре бүгенге көнгә кадәр артык игътибарга алынмады дисәк тә, дәрәжәгә туры килер. Алар арасында “Соңгы сынау”, “Очты дөнья читлегеннән”, “Мәңгелек белән очрашу”, “Бәгырь” кебек трагедияләр бар. Болар – шигърият һәм драма синтезы нәтижәсендә туган көчле лирик, төпле мәгънәви, тирән фәлсәфи әсәрләр. Аларның нигезендә трагедия жанрының төп үзенчәлекләреннән саналган көчле трагик конфликт ята, ягъни биредә капма-каршы көчләрнең килешүе мөмкин түгел һәм уңай идеаллар алып килүче геройның һәлакәте котылгысыз.

Илдар Юзеевның шигъри трагедияләре турында Азат Әхмәдуллин болай дип яза: “И.Юзеев яшәү һәм үлем, иҗат гомере һәм тереклек итүнең мәгънәсе кебек олы фикерләргә, мәңгелек проблемаларны чагылдыруда, сәнгатьчә хәл итүдә трагедия жанры үзенчәлекләрен оста файдалана” [1, 121].

Илдар Юзеевның “Очты дөнья читлегеннән” шигъри трагедиясе татар халкының бөек шагыйре Габдулла Тукайга багышланган һәм аның егерме жиде еллык гомерен сыйдырган. Трагедиянең башында ук түбәннән экренләп биеккә күтәрелгән юл сурәтләнә. Ул Кояшка илтә. “Тәфтиләү”, аннары “Бишек жыры” көе яңгырый. Шундый илаһи мизгелдә дөньяга шагыйрь туа. Ул – көрәшче, милләтне торгынлыктан чыгаручы, ил һәм халык язмышы өчен жан атучы изге жан. Алда аны үтәсе юл белән бергә күп сынаулар – ятимлек, кагылу-сугылу, мыскыл ителүләр көтә.

Әсәр башында ук Тукайның халык улы икәнлеген кат-кат раслана, И.Юзеев моны һәр адым саен искәртеп тора: “шагыйрьне халык тудыра сыман”, шагыйрь яткан “бишекне бөтен халык тирбәтә кебек”, “Апуш, кулдан-кулга күчеп, халык эчендә югала” һәм кинәт калкып чыга, чөнки халык аны көтә, аңа өмет белән карый. Шәкертләр Тукайны милләткә юл күрсәтүче, хатын-кызлар үзләренең яклаучысы һәм саклаучысы итеп кабул итәләр. XX йөз башындагы дин әһелләренең образын үзенә жыйган Хәзрәт кенә:

*Без көттек синең килүне
Еллар, гасырлар аша,
Тик чыкма рухи кануннан,
Безнеңчә генә яшә! [2, 264]*

— дип аңа чик куймакчы, шагыйрьнең ирекке омтылган жанын кысага – читлеккә

кертеп утыртмакчы була. Дөнья үзе дә читлек икән, ә милләт атлап барган юл – рухи коллык. Әмма Тукай моның белән килешергә теләми, чөнки йөз-мең җәл буена килгән кануннар хәзер эшләми, алар тузган, искергән, диннең үзе кебек кырыкка үзгәртелгән. Халык азатлыкка сусаган, аңа рухи лидер, туры юлны күрсәтеп, алга әйдәүче кирәк.

Тукай үзе дә икеләнә кебек, аның уйлары төрлечә:

*Баиша мең уй... Халкыбызга
Кайсы юлдан китәргә?
Ирекле җир бармы? Безгә
Кайдан бәхет көтәргә? [2, 269-270]*

Әйе, шагыйрь ялгыз түгел. Аның ягында шәкертләр, иттифакчылар, хатын-кызлар, уралчы һәм уралчылар, зыялы һәм зыялылар. Алар аны рухландырып, хуплап торалар. Хөррияткә төп ачыкчы – тәрәккыят, мәдрәсәне яңарту, чит телләр белү, Көнчыгыш һәм Европа белән сөздә итү.

Икенче якта торучы хәзрәт, кадимчеләр, миссионер, карагруһчы һәм карагруһчылар, хаҗи, ишаннар да бар бит әле. Алар белән нишләргә? Көрәшергә һәм бары тик көрәшергә генә!

Теләнче образы конфликт барган ике як арасындагы күпер кебек. Ул кемгә ышанырга да белми әле, чөнки чираттагы халык исәбен алу вакытында дин әһелләренең “кәфәр итеп яздыралар икән” дигән сүзенә ышанып, “Изге” жиргә – Төркиягә күчеп киткән һәм алданган. Андыйлар бер теләнче генә түгел:

*Кайсы – вафат, кайсы – эшсез,
Йортсыз-илсез аптырап,
Көн-төн йөри бичаралар
Бер кабым икмәк сорап... [2, 269]*

Теләнче кебекләренең кесәләрендә бер тиен акча да юк. Аларга ярдәм итәргә атлыгып торучылар да күренми. Соңгы чара – туган жиргә башны салып үлү. Хәер, халык андыйларны ташламый шул, колач җәеп, үз арасына кабул итеп ала.

Илдар Юзеев

Милләтнең бер өлеше заманында христиан динен кабул итеп, керәшен булган, ләкин үз асылын, туган телен саклаган. Миссионер үзенең булдыкчылыгы белән мактана тора, ә алар “Туган тел”не җырлыйлар. Татар белән русның аралашуы да коточкыч күренеш түгел. Ике халык борын-борынгыдан “тел, ләгать, гадәт вә әхлак алмашып” яши. Аерма шунда гына: руслар алда бара, татарлар артта.

*Т у к а й :
Су кирәк – кое казыйбыз...
Руслар – машина белән.
Без казыйбыз шул ук җирне
Кулдагы инә белән [2, 276].*

Димәк, иң беренче чиратта, милләткә мәҗрифәт нуры чәчәргә, халыкны уятырга кирәк. Моңың өчен башка милләتلәренең тәҗрибәсен өйрәнү, үзебезнең көйчеләрне, рәссамнарны, әдипләрне, шагыйрьләрне булдыру, халык өчен тырышкан ирләрне табу зарур.

Әсәрдәге Тукай һәм кадимчеләр арасындагы конфликт, ахырта, Тукай һәм Патша дәрәжәсенә кадәр күтәрелә. Татар халкының бер вәкиле булган шагыйрь үзләренең өч йөз ел тәхеттә утыруларын бәйрәм иткән Романовлар нәселенең патшасы белән күзгә-күз әңгәмә коры. Әмма Россия хөкүмәтенең татарга карата алып барылган сәясәтне үзгәртмәчәк икән:

*Иң дәресе – аны читлектә тоту,
Тончыктыру, куркыту, кысу, йоту!
Мәҗрифәттән читләтү, аңсыз итү.
Хәмер белән агулап, җансыз итү... [2, 300]*

Габдулла Тукайның “Печән базары, яхуд Яңа Кисекбаш” әсәрендәге Карәхмәт образын Илдар Юзеев гади халыкның көчле, ләкин томана, надан, белемсез катлавы итеп күрсәтә. Аны кадим фикерлеләр төркеме үзләренең максатларында куллана, эт шикелле өстерә, котырта. Карәхмәт, беркатлы сабый бала сыман, барысына да ышана. Ахыры чиктә, халык үзе дә Тукайны аңлап бетерми кебек, ул патшаларга дан җырлаучы, ялагай

Иманкол мулланы шагыйрь дип таний. Тукай такмакчы булып кына кала. Ләкин чишелеш бу түгел эле.

Искелек калдыклары, куштаннар һаман саен Тукайны кысалар, аның авыруы көчәйгәннән көчәя һәм әсәрнең кульминация ноктасы житә – шагыйрь үлә.

Тукай:

Дөнья зинданында кылган

Иң соңгы догам шушы:

Очсын дөнья читлегеннән

Тарсынып күңелем кошы... [2, 304]

Әсәр башында түбәннән, халыкның төбәннән күтәрелгән шагыйрь Кояшка кадәр менеп житә һәм шунда югала. Бер мәлгә Кояш сүнә, бөтен дөньяда караңгы булып кала. Кара көчләр жиңү яулады кебек, ләкин Кояш тагын да нурлырак булып кире кабына һәм күктән Тукайның илаһи тавышы ишетелә. Халык уяна, соңлап булса да аңына килә:

Халык:

Кемне югалттык без, кемне? [2, 307]

.....

...Без аны кайдан белик,

мискин үлеп аңлатмага [2, 308].

Тукай – жиңүче. Ул үз дигәннен ирешә, халыкны күтәрә, аның барыр юлын яктыртучы Кояш булып калка.

Илдар Юзеев үзенң “Очты дөнья читлегеннән” шигъри трагедиясендә бөөк халык шагыйренң образын бербөтен итеп сурәтли. Автор аның фажиғале тормышын, халыкчан ижатын тирәнтен аңлай һәм тоя. Әсәрдә ул Г.Тукайның мәғлүм шигърьләреннән кайбер юлларны шагыйрьненң үз авызыннан сөйләтә. Ник дигәндә, Тукай образын башкача, бар тулылыгы белән күз алдына китереп булмас иде.

Трагедия булгач, төп герой (бу очракта Тукай) вафат булырга тиеш. Әмма аның үлеме буш үлем түгел. Ул халык күңелендә үлемсез.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Әхмәдуллин А.Г. Күңелләренә уятыр /Хәзерге татар драматургиясе. – Казан: Мәғариф, 2007. – 223 б.
2. Юзеев И. Сайланма әсәрләр, 5 томда. 3 том. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. – 400 б.

© Мозаффаров Р.М., 2009

ШАГЫЙРЬ ИЖАТЫНДА ТОРМЫШ ТӘЖРИБӘСЕ ҺӘМ АНЫҢ УЙ-НИЯТЛӘРДӘ ЧАГЫЛЫШЫ

Рамил Мозаффаров

РАМИЛ МӨДӘРИС улы МОЗАФФАРОВ – Казан дәүләт университетының татар филологиясе һәм тарихы факультетын тәмамлап, бүгенгә көндә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында аспирантурада укый, профессор Нурмөхәммәт Хисамов житекчелегендә кандидатык диссертациясен яза.

Музаффаров Р.М. Жизненный опыт и его отражение в мыслях-чаяниях поэта.

Статья посвящена изучению замыслов стихотворных произведений Народного поэта ТАССР Сибгата Хакима (1911-86). В использованных рабочих тетрадях мастера слова отражаются его мировоззрение, интересы, диапазон таланта поэта. Их анализ показал, что рождение замысла не может быть случайным, ему предшествуют раздумья, впечатления, наблюдения – весь жизненный опыт поэта.

Сибгат Хәким – шәхси стиле, табигый таланты, тирән лиризмы ярдәмендә мәғнәви-эстетик яктан бай ижади мирас тудырган һәм татар әдәбияты тарихында кабатланмас үз урынын булдырган күренекле шагыйрь.

Әдипнен шигъри осталыгын тирәнрәк аңлау, лирикасын тулырак кабул итү өчен, аның ижат процессын өйрәнү мөһим. Шагыйрь аңында тормыш материалының әдәби эшкәртелүе, уй-ниятләренң барлыкка килүе

һәм аларның образлы, поэтик рәвештә үсешен күзәтү, тикшерү әлеге мәсьәләгә билгеле бер ачыклык кертә.

Ижәт итү барышын кәгазьдә дә чагылдыручы шагыйрь буларак, С.Хәким язылачак әсәрләренен уй-ниятләрен эш дәфтәрләренә еш теркәп барган. Ул шигъри уй-ниятләргә гомуми һәм кыска рәвешендә теркәп куя торган булган. Дөрес, башта ул аларны тәфсилле итеп язган. Күпмедер вакыт узгач, кабат әлеге уй-ниятләргә әйләнеп кайткан һәм, тәэсирле, шигъри мөмкинлекләре булганнарын сайлап, кайберләрен төшереп калдырып, фикерне исә тагы да жыйнак итеп, кабат күчереп язган.

1963 елгы “Яңа шигърьләр” дип исемләнган куен дәфтәрендә дә уй-ниятне шул рәвешчә теркәү белән очрашабыз:

1. Оратор (1921-1922). Үзе укый-яза белми, оратор. Шундый должность булган, штатта тора. Лениннан цитаталар китерә. Крестьян малае. Авылдан авылга йөри...

2. Кәшер Рәхим, кайткач, бакча – алма бакчасы утырткан...

... баксалар

чәчәктә бакчалар.

3. Тал. Могыллы-могыллы тал. 150 яшьлек тал. Су буенда әйләнеп-әйләнеп үскән. Кискәч, яңадан яшь буын өстендә күтәрелгән... Тал ... су буена уенга төшкән кызларның йөзләгән ефәк шәлләре уралып калган кебек. Кире сүтсән, япъ-япъ кыз рәвешенә керер төсле. Минем сөйгән кызның да ефәк яулыгы синдә уралган, бир кире.

4. Фәхриев Садри. Әйтте – закон. Үпкәләмисең, ул хаклы – алтын кеше. Әрәм иттеләр... Характеры нык, өзә, кисә, балтасы кебек үткен.

5. Дөньяга арты белән салынган йорт. Бөтен йортларның тәрәзәсе урам якка карый. Моның бәрәңге бакчасына каратып эшләнгән.

6. Тәрәзәләр. Кешеләргә тәрәзә рамнары эшләүче кеше. Төрле авылдан, тәрәзәләр күп кирәк...

7. Озак жырлый торган кеше...

Сибгат Хәким

мышка ашырылмаганнары. Өстәвенә яна уй-ниятләр дә туган:

1. Оратор.

2. Бакча (Кәшиф Рәхим).

3. Үрдәге мәктәп.

4. Озак жырлый торган кеше.

5. Бу кабернең иясе кем?

6. Ник дәмисез, кырлар?

7. Чәчәкләр дә күтәрелеп карый. Исемнәре белән дәмшәләр.

8. Көтүчеләр.

9. Һаман тыйнак, Һаман оялчан (Кара диңгез буге, татар хатыны).

10. Тау араларында йөрдем, жир борынгы, сандык исе килә... (Мин Рәсүл Гамзат тауларында йөрдем.)

11. Көз, яфраклар коела урманда.

12. Тел (Тукайның “Туган тел”ен һәр өй белә).

13. Шигърь язу өчен дә барыбер кояш кирәк [1, 66].

Әүвәлге сюжетларның бер өлеше шул ук елны (1963) шигъри әсәрләр буларак җанлана: “Тал”, “Авыл сөйли”, “Тәрәзәләр кызыл...”, “Тәрәзә рамнары” һ.б.

Архивтагы куен дәфтәрләрен күзәтеп чыкканнан соң, әдипнең ижәт мөмкинлекләренә караганда да күбрәк уй-ниятләр белән яшәгәнлеген ачыклана. Аларның кайберләре берничә еллар дәвамында шагыйрь күңелендә йөрсә дә, шигърь буларак формалаша алмыйлар. Әйitik, югарыда китерелгән “Оратор”, “Шигърь язу өчен дә барыбер кояш кирәк” кебек сызымнар шул

ук килеш 1965 [1, 42] һәм 1967-1968 [1, 69] елгы эш дәфтәрләрендә дә очрый. Бер өлеше исә теге яки бу әсәр тукумасында аерым деталь буларак кына урын ала. Әйтик, 1966-67 елгы куен дәфтәрендә теркәлгән “Балаларның күзләреннән шактый алда яшәгән буынны танып була” дигән шигъри фикир “...Уналты йорт безнең тыкрыкта” (1967) шигырендә алтынчы строфаны оештыруда гына катнашкан:

Барлыйм... санийм. Сизеп, балалар

Кычкыралар: бергә санийк, дип.

Бабаларын танийм күзләрдән:

Бусы – Рәхим, бусы – Салих, дип...

Икенче караштан, С.Хәкимнең бу төр язмалары – барысы да язылачак әсәрләренең уй-ниятте дип нәтижә ясарга кирәкми. Алар арасында шагыйрь тарафыннан башта ук әдәби деталь буларак кына билгеләнгәннәре дә булырга мөмкин. Мәсәлән, әдипнең бер эш дәфтәрендә теркәлгән ике мисалны чагыштырып карыйк:

1. Таңнар әнкәй беләзеге төсле.

2. Йолдызлар өшегән бәрәңгеләр кебек [1, 49].

Икесенә дә нигезендә шагыйрьнең күзәтүчәнлегенә нәтижәсендә туган чагыштыру – С.Хәким ижатында иң яратып кулланыла торган сурәтләр чарасы ята. Беренче мисал тышкы формасы буенча да һәм эчке метафорик мәгънәсә белән дә бары поэтик бизәк буларак кабул ителә. Чыннан да әдип аны “Арчалылар бит без” (1982) исемле жыр шигырендәгә икенче куплетны оештыруда гына файдаланган. Эмма шагыйрь әлегә поэтик детальне шундый оста кулланган, ул әсәрнең үзәк мәгънәви басымы төшкән урынга әйләнгән:

Арча, Арча, әкият-моңнар ягы,

Таңнар зәңгәр, йортлар зәңгәрләр.

Сызыла таңнар алдан белгән төсле,

Әнкәемнең беләзеге төсле...

“Менә шушы юлларда көй яшеренеп ята. Көйнең бөтен рухы ята!” – ди автор үзе дә композитор С.Садыковага язган хатында [2].

Икенче мисалда исә, гади укучы күзлегеннән карап та, йолдызларны өшегән бәрәңге белән чагыштыруда катлаулырак ассоциацияләрнең, тирәнрәк мәгънәләрнең сыйдырылуы, контекстуальлек күренә. Биредә

язылачак әсәрнең башлангыч шигъри фикир яралгылары ук тоемлана дияргә урын бар. С.Хәкимнең бер язмасындагы: “1921 елгы ачылыкта без мари авылларына сыендык. Шактый бәрәңге ташыдык без ул яктан...” [3, 24] юллары да бу “чагыштыру”да реаль жирлек булуына ишарә. Һәм шагыйрьнең “Өшегән бәрәңгеләр күк” (1982) шигыре нәкъ шул жирлектән үсеп чыккан булса кирәк:

Мин ятим, миннән калганнар

Бар да шат, үзем беләм.

Карыйм авылым күгенә

Балачак күзе белән.

Карыйм декабрь кичендә,

Үпкәм зур декабрьгә,

Юк, ипи эгәр, онытмам

Кергәнче шул кабергә.

Уй-нияттә язучының дөньяга карашы, аны борчыган мәсьәләләре, кызыксынулары да чагыла. Шуңа да тормыштагы барлык күренеш, вакыйгалар әдипнең игътибар үзегенә эләкми. Бу хакта С.Хәким дә 1968 елгы куен дәфтәрендә түбәдәгеләй әйтә: “Тирәнлек нәрсәдә? Материал, факт күп булудамы? Юк, вакыйгаларның эченә керүдә, асылын табуда, сулышларын тоюда, гомумиләштерүнең шигъри матурлыгын, көчен сизгәнгә кадәр эзләнүдә...” [1, 39]. Тирә-юньгә үткән караш, игътибарга лаек күренешләрне сайлый белү, хис-тойгыларны хәтергә сендерү һәм ижади күзаллау ярдәмендә бай ассоциацияләр системасына кертү – барысы да әдәби талант күрсәткече. Укучы өчен гадәти тоелган тормыш күренешләрендә шигъри бәйләнешләр күрү С.Хәким ижатына да хас. Әйтик, аның “...Казан өсте, читтә аэродром” (1974) шигыренең караламаларына игътибар итү дә моны дәлил. Шагыйрь кичке самолетларны башта “кырдан арып-талып кайткан сабанчыга”, аннары “кичке ашка кайткан уракчыларга” охшата. Беренче охшату нигезендә ипле генә түбәндәгеләй тезмәләр туа: /Кайта арып, ерак кырлар буйлап,/ Кичке самолетлар/. Икенчесе, сурәтле деталь буларак, чираттагы строфа өчен кулланыла: /Кайта алар кичке ашка кайткан/ Уракчылар кебек/. “Уракчы”, “кичке аш” сүзләре яңа бәйләнешләрне тудыралар. Балачакта сирәк эләккәнгә, онытылмас булып хәтердә калган тәмле ризык шигъри юллары-

на килеп керә: /Борыннарға керә сагындырып/
Сөтле умач исе/. Баштагы тасвир белән соңгы
шигъри божраны бәйләп, С.Хәким әсәрне
тәмамлай:

Кичке Казан, кайта самолетлар...

Минем бөтен хисне

Кузгалтты шул сөтле ашка салган

Тәмле бөтнек исе.

Шагыйрь Р.Харис та бу лирик бөтеннең
үзенчәлекле, хәтта беркадәр контрастлы
охшашлыктарга корылышына игътибар итеп,
аны “бөтнек исен аэропорт исе белән органик
куша белгән шигърь” дип бәяли [4, 99].

Уй-ниятнең ныклап уйланылган булуы алга
таба әсәр язылу барышындагы төзәтмәләрнең
санын кыскарта. Кайвакыт әдип уй-ниятен һәм
сайлаган материалын ижат барышында башка-
чарак кабул итәргә, шигъри мөмкинлекләрен
ачыклап бетерергә мөмкин. Әйтик, “Беренче
тау” (1965) шигърен С.Хәким башта поэма
жанрында язарга теләгән [1, 36].

Шагыйрь аңында уй-ниятләр булачак
әсәрнең сәнгатьчә бөтенлеген йөртә алса да,
кәгазьдә исә ул беренче сызымнар, сюжет,
форма элементлары буларак кына теркәләр.
С.Хәкимдә дә аларның күбесе, югарыда
күренгәнчә, үзенә генә аңлаешлы, хәтер өчен
ачкыч ролен үтәгән сүзләр, жөмләләрдән
гыйбарәт. Шулай ук уй-ниятләр, аеруча зуррак
күләмле әсәрләренекә, кыскача план, схема
рәвешен алган. Мәсәлән, аның “Тышта буран”
(1968) шигъренең башлангыч уй-нияти эш
дәфтәрендә шул формада теркәлгән: “Картлар
йорты. Кыш, буран, юл. Тумбочка. Өстендә
карточка. Лермонтовка охшаган. Яшь егет. Ки-
тап: “Анна Каренина” [1, 35].

С.Хәким ижатындагы әдәби уй-
ниятләрнең нигезендә күбесенчә образ
яки идея, еш кына аларның бердәмлегә ята.
Мәсәлән: 1) Иске йорт урынында утырып
калган ялгыз чия... Таш, ком, нигез; 2) Чал-
лыда Есенин; 3) Таяныч... Артында укучың,
халкың бар; 4) Чаллы урамында. Яңа жәйгән
туфрактан алда алабута күренә, калкып чыга:
үткәнеңне онытма... [1, 74].

Шигъри уй-ниятләрнең тууында ижат им-
пульслары (этәргечләре), тормыш сәбәпләре
төрле: конкрет хәбәр, фикер, предмет, яңалык,
вакыйга, дата һ.б. Алар хәтта тынгысыз һәм

бертуктаусыз эзләүче ижатчы өчен дә очраклы
һәм көтелмәгән булалар. Теләсә кайсы әсәрнең
сәбәбе була. Ул билгесез һәм укучы тарафын-
нан беркайчан беләнмәскә дә мөмкин. Шу-
л ук вакытта әсәрнең темасы, фикри этәлгә
белән дә органик кушылып китәргә мөмкин.
С.Хәким ижатының башлангыч чорында алар
күп очракта китап уку, илдә барган вакый-
галарга теләктәшлек итү белән бәйлә, дип
әйтергә була. “Кырлардан батырлар”, “Әйдә,
колонна”, “Домналар”, “Ячейкадан хат” кебек
өйрәнчек шигърьләре шәһәр, заводлар, домна,
шахта төзелешенә теләктәшлек нигезендә ту-
ган булса кирәк, әмма алар бу чорның идеал-
ларын рифмалап, строфаларга оештырып бирү
кебек кенә яңгырый. Ә менә шагыйрьнең риф-
маларга салынган вакыйгалар сурәтенә әле үз
карашы күренми. Бу, бер яктан, каләменен шо-
мармаган, икенчедән тормыш тәжрибәсенен аз
булуы белән бәйлә.

Шигъри сурәтләр тууга этәргән тойгы ша-
гыйрь аңына тәэсир иткән тормыш фактлары
жирлегендә бара: шагыйрь ниндидер тормыш
фактыннан, күренешеннән дулкынлана, һәм
шушы рухи халәт ана уй-ниятен ачык бер
рәвешкә китерергә булыша [5, 29].

С.Хәкимнең таланты үсә барган саен,
ижади импульслар һәм алар яткан жирлек
мөнәсәбәте төрлеләнә, катлаулана. Бу, беренче
чиратта, аның үз поэтик йөзә барлыкка килү,
шигъриятенен торган саен тормыш вакыйга-
лары, заман рухы белән тыгыз бәйләнә ба-
руы белән аңлатыла. Әдип әдәби герой итәргә
теләгән кешеләрне, әсәрләренен беренче юлын
башлап жибәргән хисләрне нәкъ тормышның
үзеннән эзли башлай. Моңы шигърьләреннән,
ә аңа кадәр шул әсәрләренен уй-ниятләрнен
ачык күрергә мөмкин. “Минем ижатымда
тирән эз калдырган нәрсә – авылның таби-
гате, киң күңелле кешеләре булды. Мин бер-
катлы, нечкә хисле гади кешеләрне яраттым,
жырларын яраттым”, – ди С.Хәким “Жыр яз-
мышы” мәкаләсендә [3, 35]. Шуңа күрә аның
куен дәфтәрләрендә якташларының портрет-
лары еш очрый. Мәсәлән:

1. Гыйният – конюх. Каешланып беткән
түбәтәй, альяпкыч... Каберендә юкә агачы.
Чардуганы агачтан тотылган, каберендә дә
борчылып ята кебек...

2. Эптери. Тәрәзәләргә рамнар эшләүче кеше, төрле авыллардан заказлар ала. Тәрәзәләр күп кирәк, дөнья киң [1, 53].

Автор тудырган образ-сурәтләрнең сәнгатьчә ышандыру һәм тәэсир көче иң беренче чиратта үз гомер тәҗрибәсе, язмышындагы мөһим вакыйгалар чагылышы белән билгеләнә дә инде. Бай автобиографияле шәхес, аңын, талантын үстерү ягыннан аеруча әһәмиятле һәм әсәр иҗат итү өчен зур таяныч булып тора. Тормыш материалының иҗатта ролен башка әдипләр дә еш асызлыклар, аның мөһимлеген хәтта әдәби осталык белән янәшә куялар. “Сәнгать әсәре иҗат итү өчен әдәби осталык кына җитми, ә язучының күңелендә җыелып килгән бай тормыш кичерешләре булырга тиеш”, – ди язучы И.Гази бу хакта [6, 90].

Ишеткән вакыйга-күренешләрнең әдәби әсәр тууга йогынтысы автор аңындагы эстетик кыйммәтләр һәм аның дөньяга карашы белән дә бәйле. Шундый тормыш вакыйгасы, шигырь булып әверелгәнче, элек шагыйрьнең аңы, күңеле аша үтә. Һәм, аны сурәтләгәндә, әдип шигырьгә үзенң мөнәсәбәтен, фикерләрен дә кертә. Вакыйга-этәргечләрнең ике төрен аерып карарга мөмкин: күргән вакыйгалар һәм ишеткән вакыйгалар. Моннан вакыйгаларның этәргеч буларак бер хасияте ачыклана: ул язучыга көчле тәэсир ясарга тиеш. Гадәттә авторны кулына каләм алырга мәҗбүр иткән вакыйга тетрәндерү дәрәжәсенә ия була. Бу очракта ул әсәрнең сюжетына, гумани рухына үтәп керә. Шуңа күрә вакытта барлык тормыш чынбарлыктары һәм аларның тәэсирләре әдәби әсәр буларак үстөрелмиләр, хәтергә салынсалар да, әдип күңелендә озак еллар дәвамында онытылып та торалар. Кайвакыт аерым вакыйга-күренешләр тәэсирендә туган кичерешләр, язучы зинһарен эшкә җигеп, әдәби иҗатның мөһим психологик факторы – хәтердәге башка охшаш мизгелләргә терелтә һәм алар үзара кушылып яңа туачак әсәр өчен җирлек булалар. Әлеге үзенчәлек С.Хәкимнең иҗат барышына да хас. Әйттик, шагыйрь “Нигез исә” исемле шигырьнең туу тарихыннан түбәндәгеләре бәян итә:

“1980 елны мин Актанышта яшә язучылар семинарында булдым. Актанышның

әйләнә-тирәсен су баскан. Болын-кырлар һәм башка күп матур урыннар су астында калган. Мин анда ташландык йортларның нигезләрен күрдем. Бу күренеш миңа сугыш елларын хәтерләтте: яртылаш янган, жимерек мичләр генә утырып калган авыллар искә төште. Ул нигезләргә ниндидер авыр исә күңелемдә уелып калган. Актанышның ташландык авылларын күргәч тә шуңа ук хисләр биләп алды. Бер агач тырпаеп калган, бер мич утырып тора. Әлеге картина сугыш кичерешләре белән үрелде. Һәм “Нигез исә” исемле шигырем туды” [7].

Шагыйрьнең шәхси архивында Тукай темасына кагылышлы бер язмасы саклана. Әсәр туу тарихына бәйле рәвештә ул шулай ук кызыклы чыганаҡ:

“Уфадан Зөләйха Вәлиева Тукайны дәвам иттерүгә үтенә. “Шагыйрьнең бала чагы”, “Пар ат”тан соң утыз ел узгач, укучы шундый хат яза. Мин бу теманы үзем өчен инде үтелгән дип уйлый идем. Дөрәсрәге, уйдан чыккан иде. Тукай түгел, яңа әсәр язучы миндә яңадан Тукайны кузгалтты. Фәлсәфәсе: гомерне, иҗатны Тукай белән түгәрәкләү. Гажәеп кызык.

Мин “Үрләр аша”, “Дуга”, “Васыятьләр”дән соң бушап калган идем. Бер яктан, шатланам, бу бит минем темам, гомерем буе язган, яшәгән темам. Чыннан, нигә йомгак ясамаска? Икенче яктан – ничек? Уңышлы ерып чыксам, бу хатынга рәхмәт әйтер идем. Барыбер мине юнәлтте – зур эшкә, авыр, ләкин мактаулы эшкә...” [1, 57].

Әлеге язмадан мәгълүм булганча, укучы хаты (үтенеч-теләге) әдиптә яңа әсәр башлау теләге уята. С.Хәким сүзләренә караганда, әлеге очракны да иҗади этәргеч дип атарга мөмкин. Эмма бу – вакыйга-этәргечтән аерылса, чөнки ул әсәр язучыга ниятен генә тудырган, ә аның шигыри уй-ниятен бөтенләй чагылдырмый. Моннан шигыри уй-ният белән язучының әсәр язучыга нияте бер үк нәрсә түгел икәнлеген дә аңлашыла. Аннары әлеге очракны С.Хәкимнең мәгълүм “Кыргынчы бүлмә” (1971) поэмасын язучы башлавында бердәнбер этәргеч һәм төп сәбәп дип бәяләп булмый. Чөнки чын сәнгать әсәре буш урында гына барлыкка килми һәм

кемнендер теләге белән дә язылмый. Ә “Кырыгынчы бүлмә” поэмасы ул – чын мәгънәсендә татар тарихы жирлегендә Тукай шәхесенә зурлыгын, рухи батырлыгын фәлсәфи тирәнлектә сурәтләү аша үткәнгә мөнәсәбәтен, бүгенгә мөрәҗәгәтен белдергән, үз ижатына карашын чагылдырган кыю фикерле лирик әсәр. Шуңа күрә биредә автор идеалы, психологик фактор – әдипнең әсәр язар өчен рухи, эмоциональ эзерлегә мәсьәләләрен дә исәпкә алырга кирәк. Шулай ук әсәрнең тууы өчен уй-хисләрнең өлгереп житүе бик мөһим. Галим Ф.Хатипов фикеренчә, теләк-ният абстракт хәлдә генә килми, ул сюжет рәвешен алмаса, аннан бер төрле дә әсәр чыкмый [8]. Димәк, С.Хәким күңелендә, аңының тирән төпкелендә Г. Тукай турындагы хис-фикерләре, күзаллаулары шактый алдарак ижади уйлану, эшкәртү процессына эләккән булса кирәк.

Поэма иҗат итүгә кадәр С.Хәким Тукайга багышлап шигырьләр бәйләме (циклы) дә язарга теләгән. Шуңа күрә дәвердәге бер куен дәфтәрәндә [1, 56] аларның гомуми һәм иң кыска рәвештә уй-ниятләре дә теркәлгән. Барлыгы – унсигез сюжет. Шулар арасынан түбәндәге уй-ниятләр “Кырыгынчы бүлмә” текстында да әсәрнең аерым строфалары, мотив-детальләре буларак шигъри рәвеш алганнар:

1. Синнән башладым (кереш).
3. Суык.
5. Кузна.
6. Саттылар.
7. Петербургта “Туган тел”.
8. Канатлар.

9. Кырыгынчы номер.

10. Ишеттеңме? Тукай Казанга килгән!

11. Ишеттеңме? Тукай Петербургка килгән!

.....

17. Тукай һәр буынны озата килә.

Болар беркадәр поэманың эчтәлек-планын да хәтерләтәләр. “Кырыгынчы бүлмә” әсәрәндә эзлекле сюжет сызыгы юк. Хәтта, асылда, шигъри фикер ярдәмендә берберсе белән нык береккән аерым өлешләр тышкы яктан мөстәкыйльлек тә сиздерәләр. Бу исә – поэманың фикри-композицион корылышында әлеге ниятләнгән шигъри циклының тәэсире зур булуы турында сөйли. Ижади эзләнү нәтижәсендә, катлаулы лирик бөтен кысасында әйтергә теләгән шигъри фикерне, шагыйрь поэма жанрында житкерергә кулай тапкан булса кирәк. Биредә уй-нияттән сәнгатьчә бөтенлеккә ирешү юлында һәм, гомумән, әсәрне оештыруда С.Хәким “кырыгынчы бүлмә” деталенә мәгънәви әһәмиятенә игътибар иткән, поэманың фәлсәфи ноктасын шунда күргән. Автор поэмада сурәтләнгән вакыйга-күренешләрен, предметларны, лирик “мин”нең уй-кичерешләрен әдәби фокус ролен үтәгән шушы поэтик деталь тирәсенә туплый алган. “Болгар” бүлмәсе, метафора рәвешен алып, төрле ассоциатив бәйләнешләр тудырырга да ярдәм иткән.

Шулай итеп, С.Хәкимнең уй-ниятләре, әсәрләренә туу барышы күңелендә жыелып килгән бай тормыш кичерешләре, халык рухы, әдәби осталыгы үсеше белән тыгыз бәйләнгән.

ЧЫГАНАКЛАР

1. “Казан” Милли мәдәният үзәге фонды. – 13407.
2. Гадел Ә. Мәдәниятбезнең ике бөркет (Сибгат Хәкимнең Сара Садыковага хатлары) //Шәһри Казан. – 2006, 9 ноябрь.
3. Хәким С. Үз тавышың белән. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969.
4. Р. Харисның М. Вәлиев белән әңгәмәсеннән /Вәлиев М. Күңелнең көткәне: Әдәби тәнкыйть мәкаләләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984.
5. Юзиев Н. Хәзерге татар поэтикасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1973.
6. Гази И. Чикләвекләрегез төшле булсын: Мәкаләләр, истәлекләр, очеркләр һәм көндәлекләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1984.
7. Хакимов Р.С. Семь осенних вечеров. – Казань: Таткнигоиздат, 1991. – 125 с.
8. Хатипов Ф.М. Әдәбият теориясе: Югары уку йортлары, педагогия училищелары, колледж студентлары өчен кулланма. – Казан: Мәгариф, 2000. – 299 б.

БРАЗИЛИЯ СӘЯХӘТНАМӘСЕ

1865 елда Госманлы империясе солтаны Габдел Газиз тарафыннан исламны тарату, ныгыту максатыннан миссионерлык вазыйфасын йөкләп Көнъяк Америка кыйтгасына махсус эҗибәрелгән дин галиме шәех Габдрахман ибне Габдулла 1865-1870 елларда Бразилиянең төрле өлкәләрендә һәм шәһәрләрендә булып, анда яшәүче мөселманнар арасында уңышлы рәвештә дини агарту, миссионерлык эшен алып бара. Ватанына кайткач үзенең эшчәнлеген һәм ерак континенттагы экзотик илдә күргәннәрен тасвирлап юлъязмалар рәвешендә бастырып чыгара. Укучы өчен кызыклы, ма-
выктыргыч вакыйга-күренешләргә эченә алган 27 бүлектән торган сәяхәтнамә текстының ярты-
сы авторның үз иленә кайту юлында күргәннәрен сурәтләүгә багышланган. Ул Португалиянең Лис-
сабон, Испаниянең Кордова шәһәрләрендә, Гибралтарда, Марокконың Танжәс шәһәрләрендә, Алжирда, Мальта утравында, Мисырда була. Гарәбстанның Жиддә шәһәрләрендә туктап, аннан изге Мәккәгә барып хәҗ гамәлен үти. Аннан Димәшккә бара һәм исән-имин Истамбулга әйләнеп кайтуы белән сәфәрнең тәмам булуын яза.

Юлъязманың оригиналы гарәп телендә язылып, “Мөслимәтел гарибә” (“Көнбатышта яшәүче мөселманнар”) дип исемләнгән. 1871-72 елларда аны “Бразилия сәяхәтнамәсе” исеме белән Мөхәммәд Шәриф Гыйнтаби төрек теленә күчереп һәм кереш сүз белән тулыландырып Истамбулда бастырып чыгара.

XIX гасыр азаларында әлеге Истамбул басмасын билгесез автор татар теленә тәрҗемә итә. Санкт-Петербургтагы Көнчыгышны өйрәнү институты фондында 1328нче булып, саклана торган күчермәсенең беренче битендә күчерүче кулы белән “Бразилия мәмләкәтендә йөргән адәм хикәяте” дигән искәrmә теркәлгән.

Текст басмага Санкт Петербургтагы Көнчыгышны өйрәнү институтының фәнни китапханәсе фондында А1328нче булып саклана торган кулъязмадан алып әзерләнде.

Әнисә Алиева,

Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
текстология бүлегенең баш җыйлыми хезмәткәре.

Бисмилләһи-р-рәхмани-р-рәхим.

Хәмдә сәнаи лә йахса ул җәнәбе Жәллә вә Әгъяга кем беләнд истигъадымызны зифа асыл ислам берлә зиннәтләде.

Чиксез салават вә сәлам беләнд рәсүлгә вә иленә вә әсхабенә лаектыр ки тәблигъ әхкямдин мөбин илә безләргә тарикы сәгадәткә дәләләт әйләделәр*.

Әмма бәгъде* Америка кыйтгасында* әһле ислам барлыгы якын вакытка кадәр бу хакта аерма-чык мәгълүм түгел иде. Моннан биш-алты ел элгәре, Басрага күндерелмеш ике пароход берлә бар-ганда, юлда Америка мәмләкәтендәге Бразилиягә очрап, анда әһле ислам барын күреп, тутры килеп кәсеп кылып иделәр.

Мәзкүр көймәнең имамы булып баручы Багдад шәһәренә шәйх Габдрахман әфәнде ул вакыт, Басра халкының гозер итүе сәбәпле, диңгез гаскәренә имамлыгын куеп, Аллаһ ризасы өчен, берәз еллар анда торып дин-шәригатьне аларга өйрәткәннән соң, Истамбулга килмеш вә берничә еллар горбәттә булган вакытында очрашкан әһле исламның микъдар вә хәлләренә бәян иткән файдалы бер сәяхәтнамә тәәлиф итмештер*.

* Исәнсез-сансыз мактауларыбыз Ул өстенлек иясенә, бик олы мәртәбәле Аллаһка. Ул безнең зирәк табигатебезне бөек исламның гүзәл асылына юнәлтә, куңелебезне зиннәтләде.

Чиксез күп мактаулы догалар һәм иминлек олуг пәйгамбәребезгә һәм аның гаиләсенә вә һәм дә яраннарына. Алар моңа лаектыр, чөнки Аллаһ хөкәмнәрен хәбәр итә, безләргә дәрәслек белән яланны аеручы иттеләр, бәхеткә илтә торган юлны күрсәттеләр.

Әмма бәгъде – шуннан соң.

Кыйтгасында – континентында.

Тәәлиф итмештер – язган.

Билгесез түгел, рәүшан* исламлык әүвәлдә Азия кисәгендә шагъшага* баш зәһур улып*, күп заман үтмәстән Африкага барып, бәхре Мохыйт жәзирәләре* кисәгенә таралмыш иде.

Берничә йөз елдан бирле Америкага дәхи күчкәннәре инде беленде. Шуңар караганда, бүгендә биш кисәк дөнъяның бишесендә дә әһле ислам бар икәнлегә билгеле. Бу хәл икенче төрлө тикшеренүләр белән дә расланды.

Мохыйт диңгезенң утрауларында күп жирдә, хосусан, Америкада, эчендә, тышында һәм читләрендә, төньякларында бихисап күп әһле ислам бардыр. Аралары ерак булу сәбәпле берсен-берсе белмиләр, аралашмыйлар. Күбесенен, мөселманнардан еракта яшәве сәбәпле, диннәре каралгандыр. Шул сәбәпле моннан сигез ел элгәре солтан тарафыннан Әбүбәкер әфәнде жибәрелмеш иде.

Бразилия мөселманнарын барып без күрмәгән, белмәгән күк, алар һәм үзләре бәдәнә кара булып, англичан*, франклар* агын гына күреп, дөнъяда ак тәнле адәмнәрнең мөселманы бар дип белмәсләр, имеш. Мәгълүм Габдрахман әфәнде ике дөнъяның хәлләрен бер-берсенә белдереп, аларның иманнарын дөрөсләп, дин-шәригать өйрәткәнә өчен Гыйндуллаһ мәэжүр*, гомумән, мөселманнар каршында макталырга тиеш булып. Сәяхәтнамәненң һәммәгә дә файдалы булганы өчен бән зәгыйфь кол Мөхәммәд Шәриф Гыйнтаби (курсив. – Ред.) төрки теленә тәржемә кылуга батырчылык иттем. Бәгъзе сүзләрен калдырдым. Дәмәнуллаһ әт-тәүфыйк*.

Бән фәкыйрь Габдрахман ибн Габдулла асыл Багдад шәһәрәннән. Шам шәрифтә (Димәшкәтә) тордым. Бераз заман торгач Шам шәһәрәннән чыгып горбәт иттем*. Күп мәшәкәтләр белән ахыр Истанбулга килдем. Ут көймәсененң* капитаны Мөхәммәт паша белән әүвәлдән таныш булу сәбәпле, аның сүзе белән бераз имам булдым. Ул вафат булды.

Аннан соң диңгез гаскәренә имам булдым. Ул арада Мохыйт диңгезенә, Басра шәһәре тарафына ике пароход жибәрергә солтан тарафыннан әмер булды*. Бән дәхи сәяхәт итеп, күп жирләргә тамаша кылырга һәвәс итеп, ниятемә бу эш муафыйк күренде.

Мең ике йөз сиксән икенче елда жомәдиел әүвәл башларында* мәзкүр пароход берлә Истамбулдан чыктык. Юлда хилаф йилләр* исеп, ихтыярысyz, безне куып Американың кояш чы-

гыш* тарафындагы Бразилия мәмләкәтенен падишасы торган жиргә* пароход туктап, анда булган мөселманнарга дин-шәригать өйрәтү өчен шунда калдым. Пароход кайтып китте. Калдыгым шәһәрдә күргән гажәеп хәлләргә бу китапка язарга лаек күреп, бу китапны “Мөслимәтел гариб”* тәслия әйләдем*. Хаталарын гафу итеп укыган кешеләрдән хәер-дога теләдем.

Шунда булган мөселманнарны белешеп пароходтан калганым бәяны

Пароход Рио-де-Жанейрода туктап, икенче көнне тамашага чыктылар. Мин дәхи бергә чыктым. Голяма шәкелендә* булганым күрә кара кешеләрдән берсе миңа сәламен бирде. Француз кеби күренде. Мәсхәрә итеп сәламли дип уйлап, сәламен алмадым. Гарәпчә һәм төркічә телемезне аңламады. Мин дә мәсхәрә итеп эндәшә дип уйлап,

* Рәүшан – нурлы.

Шагъшага – ялтырап, нурланып.

Баш зәһур улып – әүвәл мәйданга чыгып, барлыкка килеп.

Бәхре Мохыйт жәзирәләре – Атлантик океан утраулары.

Англичан – инглиз.

Франклар – европалылар.

Гыйндуллаһ мәэжүр – Аллаһ каршында саванлы.

Дәмәнуллаһ әт-тәүфыйк – Аллаһ ярдәменнән ташламасын.

Горбәт иттем – читкә киттем.

Ут көймәсе – пароход.

Солтан тарафыннан әмер булды – бу елларда (1861-1876) Госманлы империясә белән солтан Габдел Газиз идарә итә.

Жомәдиел әүвәл башы – хижри ел исәбе белән 1282 нче елга, миладия ел исәбенә күчәргәндә 1865 елның май аена туры килә.

Хилаф йилләр – кире каршы жыллар.

Кояш чыгыш – Көнчыгыш.

Бразилия мәмләкәтенен падишасы торган жиргә – 1891 елга кадәр Бразилиянең башкаласы Рио-де-Жанейро шәһәре була. Хәзерге вакытта Бразилиянең зур шәһәрләреннән берсе, анда 4 658 000 кеше яши.

“Мөслимәтел гариб” – “Көнбатышта яшәүче мөселманнар”.

Тәслия әйләдем – атадым, исем бирдем.

Голяма шәкелендә – дин әһеле кыяфәтендә (киемәндә).

аның телен аңламыйча ташлап, сөйләшми киттем.

Ул көнне, шәһәрне гиздектән соңра, ахшам ва-
кыты пароходка кайттым. Икенче көн пароходка
французлар килде. Араларында кара мөселманнар
бар иде. Болар пароходка керешләрәндә “ийү
мөслим” дип сәлам бирделәр. Пароходта англичан
телен белүче булмаганлыктан, сөйләшүләрәннән
бер сүз дә аңламадык. Карап чыгып киттеләр.
Аннан соң янә берәз кешеләр килеп өйләгә кадәр
яныбызда сөйләшеп утырдылар. Өйлә намазын
жәмәгать берлә укырга тордык. Болар һәм барча-
сы тәһарәт алып, безнең белән бергә намаз кыл-
дылар. Моннан мөселман икәнлекләрен белеп,
боларга хөрмәтебез уяңды. Ахшам булгач шат-
ланып кайтып киттеләр. Иртәсе көн янә байта-
грак кеше гарәп телен һәм англичан телен белгән
бер адәм китерделәр. Бәне олуглап, башларынан
салып, бәнем каютама керделәр. Баштан салып
күрешү мөселманнарға ярамый дип переводчикка*
сөйләдем. Үзләрен ачык йөз белән хөрмәт иттем.

Суданиларның, ягъни караларның Америкада күплегенә бәяны

Суданилар* хакында. Алтмыш ел төшендә
французлар алып милек итмешләр. Сугышта
кулга төшкән эсирләрне сатканнар, имеш. Шул
сәбәпле Америкада каралар күбәйгән, имеш.
Соңыннан эчләрәндә бик зур сугышлар булып,
алмаска һәм сатмаска шарт берлә солык булмыш.
Боларның араларында мөселманнары аз. Дәхи
йортларынан кечкенә вакытта сатылып килеп
наданлыкта калганнар. Әһле исламнан бәгъзеләре
бәне күргәч зиядә шатланып*, фарыз*, важибны*
өйрәт дип йортларына чакырдылар.

Йортларына барырга коменданттан рөхсәт алу бәяны

Коменданттан рөхсәт алып йортларына бар-
дым. Шәһәрнең тышында фатир өйен мәсҗед
итеп алып, мөселманлыкларын яшереп аулакта
гыйбадәт кылырлар, имеш. Переводчик һәм ми-
нем белән бергә барды. Бу адәм яһүди имеш.

Хәле хәбәши* ишетмәле киләчәктә бәян ултыр.

Ахшам намазында имамәт әйләдем*. Фа-
рызны тәмам итеп сәлам биргәч, сөннәттә янә
бәна оедылар. Чөнки жәмәгать намазын укый
белмиләр, даимән ялгыз укыйлар имеш.

Вә берсенәң ялгыз укыганын күрдәм ки,
тәкбир әйтеп колак каккач, уңга һәм сулга
бөгелеп, рөкугъсыз* сәждәгә барды, йирне үптә.
Берәз үткәч, теләсә ниләр сөйләнәп, сәлам бир-
ми намаздан чыкты. Намазда вакыт йөткереп
бер касәгә төкерде. Шул фиғыльләренә яһүди
өйрәткәнән аңладым. Чөнки аны олуглап, хөрмәт
итәләр иде. Кайсы диндә икәнән яһүдидән сора-
дым, мөселман дип күрсәттә. Мәгәр кечкенәдән
монда төшеп, динне яхшы белмәгән булып, мон-
да бик эссе дип, узган ел унбиш көн рузам кал-
ды диеп сөйләнде.

Тел белүче булмаганлыктан, кирәк кеше
дип, бер нәрсә дә әйтмәдем.

Бүгеннән соң бәнем сүземә карагыз дип су-
данлыларга аңлаттым. Әүвәл важиб әл-вөжүд
Аллаһы Тәгаләнең барлыгын вә берлеген вә
кодрәтен вә рәсүл әкрәм саллаллаһу галәйһинен
күп-күп могжизаларын бәян итеп вәгазь вә
нәсыйхәт әйләдем. Тәмам унөч көн яннарында
торып фарызларны белдерергә бик тырыштым.
Бу кадәр тырышып әйткән сүземне аңлау эсәрәне
һич күрмәдем. Соңыннан португал телен азрак
аңлый башладым. Яһүди бәнем сүземне аларга
башкача, ялганлап, әйтә имеш. Аңладым. Моннан
артык кодрәтем юклыгыннан вә һәм комендант-
тан рөхсәтем юклыгыннан пароходка кайттым.

Моннан комендант бик куркып кайгы-сагышка калганы бәяны

Пароходка кайтып комендантка күренгәч,
бәне шелтәләп, бу кадәр йөрисенә белсәм ник
рөхсәт бирер идем, биргәнәмә үкендем, дип,
моннан соң бу йирнең мөселманнары янына
барды дип, хакимнәр белсәләр, дәүләте Госма-
ния* йортымызга фәсад* өчен поп китергәннәр
дип, бер фетнә чыгар дип, бик орышты. Соңра

* Переводчик - тәрҗемәче.

Суданилар - эфиоплар (хәбәшиләр).

Зиядә шатланып - бик шатланып, сөнечләре артып.

Фарыз - вазыйфа, үтәләргә тиешле булган эш.

Важиб - үтәләргә тиешле фарыз эш, бурыч.

Хәле хәбәши - хәбәшиләр турында.

Имамәт әйләдем - имамлык вазыйфасын башкардым.

Рөкугъ - иелеп тору, намазда тезләргә таяну.

Дәүләте Госмания - Госманлы империясе (Төркия).

Фәсад - бозыклык, юлдан язү.

мөселманнарның кяферләрдән куркып яшерен намаз укыганнарын сөйләдем.

Бу диярдә* булганнары шулай наданнар, һич нәрсә белмиләр диде. Бән дәхи аларның өйрәнәсе килеп, өйрәтүче юклығын бәян әйләдем. Комендант, гайрәте килеп, сиңа рөхсәт бирсәм – кайтып ни җавап бирермен, бирмәсәм – бу йиргә бездән килеп берәү дә күргәнә юк. Боларга дин өйрәтү безгә фарыз булды дип, ислам шәригатене итми булмас дип, рөхсәт бирде.

Ул арада коменданттан берничә суданлылар килеп: “Безгә дин өйрәтергә бер адәм бир”, – диделәр, бер переводчик китерделәр, әйттеләр: “Без бу көнгәчә дөньяда ак халык кяферләрдәр дип, фәкать каралар мөселман дип белә идек”, – диделәр. “Пароходта ак мөселманнарны күргәч, башка бер илдә ак мөселманнар бар икәннән белдек, – диделәр. – Сезне күреп бик шатландык”, – диделәр. Мине яннарында калырга сорадылар.

Яннарында калмаклыгым хакында комендантның уе-фикере бәяны

Комендант, алар янында калу хакында, миңа, ихтыяр, диде. Бән дәхи Аллаһы Тәгалә ризалыгыны эстәп иртәсе көн каек берлә корыга чыктым. Каршы алырга дип килгәннәр бәне күргәч бик сөенделәр. Дәрхаль тимер юл берлән шәһәрнең тышында бер мәсҗеткә килдек. Белеш булганга күрә шул тылмач яһүдине дәхи алып килделәр. Португал телен шул яһүдидән сорап-сорап язып алдым. Башка безнеңчә белүче булмагач, кыска вакыт эчендә кирәк сүзләргә белдем.

Шул арада пароходтагылар кайтып китмешләр. Китүдән әүвәл бән фәкыйрьне гүя шәһәр карарга дип китеп, кайта алмый калды дип андагы түрәләргә язып калдырмышлар. Түрәләр: “Табылса хөрмәтләп йортына җибәрербез,” – дип җавап язмышлар. Моны белдем.

Мөселманнарны ничек гыйлем өйрәткәнәм бәяны

Әүвәл кереп намаз укыган мәсҗеткә килдем.

Катыма килгән биш йөз микъдары кешегә көн дә бер вакыт билегеләп өйрәтә, дәрәс әйтә башладым. Боларның арасында “Гамма”* сүрәсеннән югары Кәлам шәриф* укый белгәнә юк иде. Белгәннәр зурлар булып, аларга, зур галим дигән сүз, – “кәфа” диләр. Телләре бик каты. Гарәп хәрәфенең мәхрәҗләреннән* әйтә алмыйлар.

Аларның сөйләм авазлары французча булып, боларда د , ذ , ص , م , ح , خ , ث хәрәфләре белән белдерелә торган авазлар юк.

Кәлам шәрифне кыйммәт бәһа берлән алсалар да, укыту һәм уку өчен булмыйча, мөҗәһрәт* тәбәррекан*, сандыкка салып сакларлар. Кечкенәләрен олугларынан дәхи рәгъбәт иткәннән* аерып алып, күркәм тәрбия берлән укыта башладым. Мөселманнар күк өйрәнә башладылар. Һәр көн өйләдән соң бер-бер мәдрәсәгә килделәр. Биш вакыт намаз хакында булган хәдис шәрифне олуг-көчек – барысы да йадка алдылар*. Гарәп хатын (язуын) язарга португал теленчә рисалә тәртип иттем. Португал теленнән белгәнәм кадәр тәфсир иттем.

Намаз белән хаж, зәкят, фарыз, ваҗибларны, Аллаһы тәгаләнең берлеген, пәйгамбәрләр сафлыгын, тәһарәт алуларны ошбу рисаләдә бәян иттем. Шәкертләрем, күбесе ошбу рисаләне йадка алып, бик яхшы гамәл иттеләр.

Яңа мөселман булганнарның никадәр, ничек мөселман булганлыгы

Бер көн хатыннардан берникаләр адәм бән фәкыйрьдән өйрәнгәнчә сәлам бирделәр. Чөнки үз араларында голяма мәҗлесенә кергәндә сәламнәре башка төрледер. Шул бер мәҗлескә кергәндә бүрек салып ачык баш рөкугъка* барып, йөзене, күзене йиргә сөртер, рөхсәт бирмичә башын йирдән күтәрмәс, Хоҗа рәхмәте берлә шул хилафе шәрыгнә* йиренә куйдырдым. Ялгыз бәгъзе хатыннар арасында калдым. Һәр ни исә бу хәлләрдән соң сәламнәрен алдым, утырмага рөхсәт бирдем. Болар сүз башлап: “Бу адәм күп заманнан бирле мөселман буласы килсә дә, бик

* Дияр – җир, ил.

“Гамма” сүрәсе – Коръәннең 78нче сүрәсе. Беренче аятте “Гамма йатәссәлүн...” дип башлана.

Кәлам шәриф – Коръән.

Мәхрәҗ – авазның ясалып чыга торган урыны, артикуляция базасы.

Мөҗәһрәт – бары тик.

Тәбәррекан – мөбарәк дип белеп, хөрмәтле санап.

Рәгъбәт иткәннән – теләгәннән.

Йадка алдылар – искә төшерделәр, хәтергә, күңелгә салдылар.

Рөкугъ – иелеп тору, намазда тезләргә таяну.

Хилафе шәрыгнә – шәригатькә каршы гамәл.

фәкыйрь булганга, мөселман була алмады. Хәзер эзрәк алтыны бар”, – диде. Мөселман булырга алтын ник кирәк? – дип сөаль иттем. Диделәр: “Бер адәм мөселман булам дисә, чын күңелдән әйткәнәнә галәмәт өчен мөселман итүчегә акча бирер. Ул дәхи, раст мөселман булды дип, бер язу бирер. Хәтта сезнең илә арамызда тылмач булып йөрүче бу эш өчен егерме алтыннан бер тәңкәсә ким булса да, кабул итми, кайтара, – диделәр. – Хаша, рәсуллаһ саллаллаһу галәйһи шулай кушты диер”, – диделәр.

Фи әлхаль* аларга бу гамәлнең дәрәс түгеллеген аңлаттым. Китергән акчаны алу түгел, үзләренә кесәдән берәз акча кушып бирдем. Дәхи күп жәмәгать чакырып болай әйттем: “Иманы исламга керергә акча кирәк түгел дип бер-берегезгә әйтегез”, – дип белдердем.

Шушы рәвешчә акчасыз унтугыз меңләп мөселман булдылар.

Яңа мөселманнарның әүвәлге хәлләренә бәяны

Болар һәртөрле халәттә төрле-төрле мәзһәбтә бик күп халыклар, бәгъзеләре диңгезгә, бәгъзесә йилгә вә шәйтанга вә бәгъзеләре кояшка, айга, күккә вә йолдызга вә дәһи башка нәрсәләргә табыналар. Әһле исламның мөселман булган өчен күргән жәберләреннән куркып, өйлә, икенде намазын яшерен өйләрендә укыйлар.

Фәкатъ сәхәрдә*, ифтар* вакытында ширбәт эчәләр, имеш. Хатын-кызлары бер дә руза тотмаслар, француз хатыннары күк урамда качып исерткеч эчәләр. Ирләре вафат булса, хатыны ярты малын алыр. Калган малын варисларына – иргә дә кызга да тигез өләшәләр.

Фәраиз гыйлемен* өйрәтеп, бәрабәр тиеш түгел дип әйтеп карасам да, хатыннар аслан риза булмадылар.

Тылмачның яһүди икәнлеген икърары* бәяны

Мәзкүр асылда Мәгъриб* тарафында

Танжа* шәһәрәннән имеш. Мөселманнар белән күп аралашып йөрүе сәбәплә, азрак Коръән өйрәнәп, Озын Әхмәт исемен алмыш вә бу йортка әүвәл килүендә мәгърибләр шикелле булып, төсә ак, португал телен яхшы белүе сәбәплә, үзен мөселман дип беләп, хөрмәт итмешләр.

Куй суеп балаларын сөннәт кылдырудан башка һәрбер эшә шәригатькә хилаф күренгәч, бер көн мәзкүр тылмачтан сөаль иттем. Яһүди икәнән икърар итеп, шулай ук үзенә батырчылык итеп әһле исламны мәсхәрәләп, аларның ышануларыннан файда күрәп йөргәнән сөйләде. Шундагы мөселманнар моның яһүди икәнән, алдап йөргәнән беләп, моңа ни кылаек, диделәр. Хомага тапшырыгыз, Хога үзе жәзасын бирер дип, фертнә була күрмәсен дип, чыгарып жибердем.

Башлыкларның хәлләре бәяны

Мөселманнарның һәрбер кабиләсендә зур түрәләре бардыр ки, кайсына фали вә бәгъзысенә имам диерләр. Һәрбер мәсәләдә аларга барырлар. Бу башлыклары бәгъзысә бер-берсенән артык булган сәбәплә, араларында фетнә күптер. Бер-берсенә дуст итәргә күп тырыштым. Тыңламадылар. Рәмәл, ягъни фал вә симия гыйлемнәренә мөбтәлялектә* илә, болар бу гыйлемнең харам булганын белмиләр. Аңлатырга, бу эшнә куйдырырга тырыштым. Мөмкин булмады.

Мөселманнарның хәмер эчүне куйганы бәяны

Мөселманнары мыекларын кисәләр. Мыек кисмәгәнәнә кяфергә баккан күк карап, сәлам вә кулларын вирмәзләр. Челем тартуны харам беләп, эчемлекне мөбаһ* беләп, эшкярә* эчәләр. Кабиләнең олысы бер көн мине ашка чакырды. Аш урынында эчкелек күрәп, бу харам дидем. Әлхәмдүлиллаһ, барысы да тәүбә кылып, эчмәс булдылар. Ләкин бәгъзысә челем тартырга башладылар.

* Фи әлхаль – шул вакытта.

Сәхәр – мөселманнарның уразада тап беләнгәндә (кояш чыкканчы) ашый торган итрәнгә ашы.

Ифтар – уразада авыз ачу.

Фәраиз гыйлем – варисларга мирасының күпме тиюен билгели торган кагыйдәләр.

Икърар – яшермичә сөйләп бирү, тану.

Мәгъриб – Көнбатыш.

Танжа – Танжәр, Мароккодагы Гибралтар бугазы ярында урнашкан бик борынгы шәһәр (халкының өчтән ике өлешен мөселманнар, өчтән берен еврейлар тәшкил итә). Атаклы сәяхәтче Ибне Баттутаның туган җире.

Мөбтәлялектә – дучар булулары.

Мөбаһ – эшләсәң гөһаһ та, сөвап та булмый торган эш.

Эшкярә – ачыктан-ачык.

Бәгъзе гажәп хәлләрнең бәяны

Бразилиядә булган мәселман балаларын поплар, бер суга кертеп, бик күп балаларны аздырдылар. Мәлгуннар, поплар.

Бу суның күп заман торыш үзгәрмәгәнлеген беләсе килгән кеше “Рәддел сарих галә әһле динел мәсих”^{*} дигән китаптан карасыннар. Әһле ислам кяферләрдән котылмаган сәбәплә, балаларны шул суга батырып, баланы урыс диненә керде дип, бер язу бирерләр. Дәфтәрдә язуы булмаган баланы кол күк итеп сатарлар, хезмәт иттерерләр. Мәселманнардан бере вафат булса, лекарь берлә бер түрә килеп, шиксез үлгәнән белеп бер язу бирер, исеме берлә. Бу язу булмаса, мәет күмәргә зиратта урын бирмәсләр. Мәзкүр лекарь^{*} һәм түрә карап язу биреп киткәч, мәетне госел кыйлып, кәфен сарып, женаза укылса да, сөннәтчә илтәп, сөннәтчә күмеп булмады. Мәетне госел кылырга өйрәтү өчен күз алларында үлекләр юдым. Үз киёмем, чалмам берлә миңа шәһәргә керергә рөхсәт бирмәс иделәр. Кяферләр фетнәсеннән куркырлар иде.

Мәселманнар диннәрен яшергәннәре бәяны

Әүвәлрәк каралар берлә кяферләр арасында зур сугыш булып, кяферләр галиб булмыш^{*}. Бу сугышка мәселман булулары сәбәп булып, янә шул фетнә булмасын дип, яшерен дин тоталар имеш. Әгәр берсенә мәселман икәнә беләнсә, үлтерерәр, яки үлтермичә хәбес итәрләр^{*}. Моны күреп бик хәсрәтләнәр идем.

Бразилия^{*} дәүләтенә падишаһлары бәяны

Бразилия Американың төш тарафында бер кисәк жиредер. Әүвәл Португалия дәүләте басып алып^{*}, биләп, нәфис шәһәрләр ясаганнар. Сонра балалары шунда хөкем итеп торып, ул жирне Бразилия дип атаганнар. Әйләнәсе чама белән 2700000 миль, ягъни биш миллион да дүрт йөз мең чакрымлап жир эчендә. Әһеле дәхи сиксән биш миллионнан гыйбарәттер. Яңа дөньяның иң зур шәһәре Амазондыр^{*}.

Кояш чыгышыннан кояш батышына таба тугры Амазон шәһәренә уртасыннан бер зур су агар. Бара-бара Атлантика диңгезенә^{*} кояр. Дүрт йөз миль, ягъни сигез йөз чакрым бие, киңлегә йөз алтмыш чакрым, тирәнлегә йөз йитмеш биш сажиндыр. Суы диңгез суына катнашмый бик күп йиргә барыр. Эчендә төрлө-төрлө гажәп хайваннар бар^{*}.

Амазонда гаскәр халкы суда һәм корыда кырык мең булып, сиксән биш жылкән көймәсе белән пароходлары бар, сугыш көймәләре бар. Һөнәр гыйлемен өйрәнә торган мәктәпләре бик күп.

Бразилиядә хәзинәләрдән алмаз хәзинәсе һәм бардыр. Алтын күплегеннән мәмләкәт алтынга бик байдыр.

Рио-де-Жанейро шәһәренә бәяны

Бу шәһәр Бразилиянең пайтәхетедер^{*}. Һавасы мохтәдел^{*}, суы күп, биналары биек итеп, планга төзеп салынган. Нәфис бакчалары, күп төрлө җимешләре бардыр. Тижәрәте^{*} күп исә дә

^{*} “Рәддел сарих галә әһле динел мәсих” – “Христиан динен турыдан-туры инкарь итү”.

Лекарь – табиб.

Галиб булмыш – җсиңгәннәр.

Хәбес итәрләр – зинданга ябарлар.

Бразилия Американың төш тарафында бер кисәк җирдер. Әүвәл Португалия дәүләте басып алып ... – Бразилия Көнъяк Американың иң зур дәүләте. Материкның яртысын – көнчыгыш һәм үзәк өлешен биләп тора. Мәйданы 8,5 млн. кв. км. Илнең көнчыгыш ярларының 6500 км Атланттик океан юа. XVI гасыр башларында бу җирләрне Португалия конкистодорлары яулап ала һәм күпчелек җирле халыкны – индеецларны кырып бетерәләр. Индеецлар Амазонка елгасы бассейнындагы тропик урман территорияләрендә генә сакланып кала алганнар (хәзерге вакытта алар 1 млн. тирәсе исәпләнә). Колонизаторлар плантацияләрдә эшләү өчен Африка континентыннан китерелгән коллар хезмәтеннән файдаланганнар. 1889 елдан башлап Бразилия 26 штатны берләштергән Федератив Республика. 1996 елгы мәгълүматлар буенча Бразилиядә 163 миллион кеше яши. Официаль дәүләт теле булып португал теле санала, 72 % халкы католиклар.

Амазон шәһәре – Бразилиянең Амазонка елгасы бассейнында урнашкан төньяк-көнбатыштагы өлкәсе турында сүз бара булса кирәк. Административ үзәге – Манаус шәһәре.

Атлантика диңгезе – Атланттик океан күздә тотыла.

... эчендә төрлө-төрлө гажәп хайваннар бар – дөньяда Нил елгасыннан кала иң зур елга дип исәпләнгән Амазонка турында сүз бара. Бу елга бассейнының зур (2/3) өлеше Бразилия территориясенә туры килә (3828 км). Океанга койган җире – елга тамагы 10 000 кв. км. тәшкил итә. Амазонкада тотыла торган балыкларның төре генә дә 2000 гә җитә.

Пәйтәхет – башкала.

Мохтәдел – уртача.

Тижәрәт – сату-алу, сүздә.

чит йорт халкыдыр.

Әһеле арпа, богдайны белмәдекләреннән, чәчмиләр. Фаринә исемле, йимеш агачына мәшабиһ*, бер агач йимешен он итеп, эссе ит суы берлән боламык пешереп ашыйлар. Очсыз һәм тиз эзер булганы өчен фәкыйрьләр һәм байларның да ашаганы шулдыр.

Бакча жимешләре дә бардыр, әмма бик кыйммәттер. Яңа булганда бер кыяр ике тиен торса, соңра илле тиенгәчә кыйммәт булыр.

Һәр урамда бер түрә куелган, алдап сатмасыннар дип карап йөрер. Шулай була торып, Бразилия Ауropa күк түгелдер, һәр яктан нык аерыла.

Бәгъзы мивәләр* бәяны

Бу диярдә бер агач бар, зурлыгы бадам* агачының олысы кадәр, бәлки зуррактыр. Йимеше кабак кадәре улып, тышы тимсах* тәңкәсе кебектер. Эче анар* күк, бөрлегәнә бар. Аның эчендә дәхи хөрмә сөяге күк нәрсә бар. Тәме әлбә күктер. Алма күк дәхи бер төрле йимеш бар. Эче су тулыдыр, ачыдыр, шикәр салып эчелер. Тәме мәтрүшкә күк. Аннан һәм файдалырақтыр. Ошбу мивәнәң бер орлыгы бар. Икенче төрле дәхи бер мивә бар. Виноград күк. Һәрберсенәң авырлыгы бадам кадәрдер. Үзе ак, тәме шалкан тәме кебектер.

Алма кадәр бер женес* йимеш дәхи вар. Кабыгы кепе тиресе күк, үзе яшелдер. Киптереп катыралар имеш. Бер хуш исе чыгарыр. Бразилиядә илле төрлеләп йимеш бар. Кояш чыгышы тарафында, бездә, аларның һич берсе юк. Жүзи һинди* гаять очсыздыр, күбрәк кырда үсәр.

Бразилиядәге тоташ урман бәяны

Ошбу урманда су бик күп булып, ягъни саз булып, төрле-төрле хайваннар улдыгы белән мәшһүрдер. Ат менеп бер ай кичә-көндөз чапсаң да бу урманның чигенә чыга алмассың.

Бәгъзе вакыт мәзкүр урманнан зур аждаһа чыгар*. Үгез очраса, үгезне йотар. Күп кешеләрне харап итәр. Карыны туйгач йоклар. Аннан соң халык жыелып, агачка менеп мылтыклар, сөңгеләр берлән үтерерләр. Тиресеннән картузлар, итекләр, яңгырда кияргә жилән итәрләр. Бик озакка чыдар. Шуңар күрә бик кыйммәтледер. Иңе алты аршын, бие унсигез аршын бер елан тиресе сатканнарын күрдем. Моннан да зуры була диделәр. Балык күк өстендәге алача нокталары берәр карышча бар иде.

Бу урманның эчендә кич белән бик ерактан бер якты күренә. Моны алтын вә жәүһәр дип беләләр.

Америкада вәхши адәмнәр бәяны

Асыл әһле Америкадан башка бик күп халык урманнарда торалар. Боларны һич бер дәүләт ала алмаганныр. Риваять итәрләр, болар бик зур, хәтта ягъмур* яуганда аркаларына ятып аякларынан зонтик кебек итеп ышыкланып ятырлар. Хөкүмәт хезмәтендәге кешеләр берсен тотып китерделәр. Тугры килеп күрдем, филвакыйгъ* аякларының зурлыгы тәкърибан* ике аршын алты вершок кадәр бар иде. Хатыннары матур булып, сачлары гаять озындыр. Ирләре сихерчелек, күрәзәчелек кылып, бер-берсе белән тынычлыклары юктыр. Бәгъзеләре ук атмага бик маһирлардыр. Азыклары чи балык, кош итедер. Башка бернәрсә ашамыйлар. Элегрәк кулларына кергән караларны тотып ашаганныр. Соңыннан, бу каралар дәхи безнең кебек адәм икән дип белгәч, ашамас булганныр. Караларны, буялган дип белеп, бик нык ташлар белән кыра-кыра рәнжетеп, кычкыртып юарлар, үзләре көләрләр, имеш.

Рио-де-Жанейро шәһерендә очрадыгым бер кара табибның сүзенә караганда, ул үз башына килгән хәлен сөйләде, бер мең ике йөз алтмыш сигезенче елда* Америкада булган шул зур аяклар кулына төшмеш. Берсенәң хатыны табибка мәхәббәт итеп рәнжүдән* коткармыш.

* Мөшабиһ - охшаган, тиң.

Мивә - жимеш.

Бадам - миндаль.

Тимсах - крокодил.

Анар - гранат.

Женес - төр.

Жүзи һинди - кыйммәтле чикләвекнең бер төре.

Зур аждаһа чыгар - сүз зур крокодиллар, аллигаторлар турында бара.

Ягъмур - яңгыр.

Филвакыйгъ - чынлап та.

Тәкърибан - якынча.

Хижри белән 1268 ел, милади ел исәбенә күчәргәндә 1851-1852 елларга туры килә.

Рәнжү - эсәзә, эсәфа.

Мәзкүр табиб тәмам уника ел шул хатынның иренә хезмәт иткәннән соңра өенә китәргә рөхсәт биреп, азат итмеш. Андагы халыкның дару печәннәрен жыеп дәва кылганнарын күргән. Моңа да берәз дару тамырлары дәхи биреп йибәрмешләр икән. Мәзкүр табиб Рио-де-Жанейро шәһәренә килеп, табибчылык итеп, бик мәшһүр табиб булмыш.

Бу вәхшиләрнең бер дине юк. Сихер әфсүн итеп, шулар сүзенчә йөриләр. Кораллары ук-жәя булып, укка осталыкларына мактаналар. Сөйләшүләре кошлар тавышына охшаган. Боларга дәхи дин-шәригать өйрәтмәк булып яннарына бардым. Мөселманнар куркып мине тыйдылар, фетнәдән курыктылар.

Төштә күргән гажәиб нәрсәләр

Унбиш ел элгәре бер кичтә төшемдә үземне бер чиркәүдә күрдем. Башым ачык, французлар күк булдыгым хәлдә хәзрәти Гайсә галәһис-сәлам сурәтенә карап торганда янымдагыларга “Куль һүүә аллаһү әхәд”^{*} сүрәсен укып торыгыз дип сөйләдем. Ул хәлдә уянып, куркып төшемне бәгъзе әхбабемә^{*} сөйләдем. Бәгъзеләре эзгасу әхлам^{*} диделәр. Бәгъзеләре бер тәнбиһтер^{*} диеп, гөнаһлардан тыелып, тәүбә-истигъфар кирәк дип сөйләмешләр иде.

Хәзрәти Гайсә галәһис-сәлам күккә ашкан көнне нәсранилар^{*} Гайсә галәһис-сәламне асқан көн дип игътикад әйләделәр^{*}.

Бразилия императоры вә патрик^{*} кайгы киёмнәрен киеп, кайгы-хәсрәт итәрәк, чиркәүгә киттеләр. Барча гаскәр халкы коралларының башларын түбән тотып һәм шәһәр халкы бар да кәлисәгә^{*} киттеләр. Мин дә берәз мөселманнар илән киёмнәребезне алыштырып киеп, танымаслык булып, кәлисәгә кердек. Император илә патрик алтын-көмештән ясаган бер тәрәненң уң ягында торып ошбу тәрәгә сәждә итмәгә ишарәт иттеләр. Барчасы бердән тезләнеп кулларын

күтәрәп дога кылдылар. Мин, дәхи бу хәлне күрәп, янымдагы мөселманнарга сүрәи “Ихлас” укырга ишарәт иттем. Узган төшемнең алдыма килгәнә хәтеремә килде. Бәгъдә патрик бер бөек йиргә чыгып бик озын сүзләр сөйләде. Бер шәй фәһемләмәдем^{*}. Ниһаять: “Шимди вафат итте,” — дип китабын япты.

Тәрәне хөрмәтләп чыгарап, икенче кәлисәгә илттеләр. Иртәсә көн император, барча башлыктар, түрәләр, әһле гаскәр шатланышып мәзкүр чиркәүгә килделәр. Түрә кызларынан, бай кызларынан йөзләп кыз килделәр. Жөмләсә хөснә жамалда^{*}, берсеннән-берсе матур иде. Һәйбәт зәңгәр, яшел киёмнәр киенеп бизәнгәннәр, гүя жәннәт хурларына тавис койрыгынан ясап куйганнар кебек, жир йөзенең фәрештәләре дисәң дә ярый иде. Әлхасыйл^{*}, патрик, ягъни поп, янә бер биек урынга менеп, озак укып, әле хәзер сәламәт имеш, дип, китабын япты. Шуның шатлыгына туплар аттылар. Моның соңында янә Гайсә галәһис-сәлам вә хәзрәти Мәрьям сурәтен әүвәлгә чиркәүгә илтәп куйдылар.

Мәмләкәтнең эчендә булган Абайя шәһәренәң^{*} бәяны

Абайя шәһәренә чакырылып, Рио-де-Жанейродан Абайяга киттек. Абайя шәһәренәң жире гаять киң жир булса да, файдасы, табышы аздыр. Төшлек сызыгы унжидедән артыграк дәрәжә киңлектә, кояш батышы тарафы утыз сигездән артыграк дәрәжә озынлыгындадыр. Суы бик күп, һавасы бик эссе. Халкы дәхи фаринә илән, шуны ашап тереклекләнәләр. Бер бакчаларында көмештән бик зур бер читлек бар. Эче тулы кошлар.

Попугай кошының иң әгъялсә шуннан чыгар Миңа китердекләре бер попугай кош хәтта кат-кат азан әйтәп хифыз вә забыт^{*} итте. Ләкин өйрәнгән сүзләрен оныта иде. Бәгъзеләренәң әйтүе буенча, онытмаган кошлар да бар, имеш. Әмма мин күрмәдем.

^{*} Куль һүүә аллаһү әхәд – Коръәннең (112 нче) “Ихлас” сүрәсенең беренче аяте.

Әхбабемә – дусларыма, якыннарыма.

Әзгасу әхлам – саташу төше.

Тәнбиһ – кисәтү.

Нәсранилар – христианнар.

Игътикад әйләделәр – чын күңелдән ышандылар.

Патрик – рухани.

Кәлисә – чиркәү.

Бер шәй фәһемләмәдем – бер нәрсә дә аңламадым.

Хөснә жамалда – чибәр йөзле.

Әлхасыйл – шуннан соң.

Абайя шәһәре – Амазонка буенда урнашкан Обидус шәһәре булуы ихтимал.

Хифыз вә забыт итте – яттан белүен һәм үзләштерүен күрсәтте.

Ике тау арасында бер олут халиж* булып, киндиге алтмыш чакрым, бие дүрт йөз чакрым диләр. Балина* исемле балыкны бу халиждан тотарлар. Зурысын сигез мең тәңкәгә саталар. Бу женес балык турында ишеткәч, юри барып карадым. Могжиб әл-шәкел* бер хайвандыр. Чама белән гәүдәсенәң яртысы баштыр. Аркылысы сигез аршын, бие утыз аршын гаять куәтле бер хайвандыр. Бәгъзе вакытта каекны ватып, кешеләр гарк итәрләр*, имеш. Берсенәң башынан кырык-илле пот һәм артыграк май чыгарырлар. Тотуы бик гажиб, имеш.

Абайда булган бәгъзе мәселманнар бәяны

Гарчә бу шәһәрдә мәселманнар башка шәһәрләрдәгедән күбрәк булсалар да, гыйлем өйрәнү һәм дин хөкемнәре белән кызыксынулары күптән аерым булган мәмләкәтләр мәселманнары белән бердәй булып, никяхлары, асыл диннәре алардан үзгәрәк бер төрдер. Берсе кыз ала башласа, никяхсыз берәз вакыт хезмәт иттерер. Күңеленә килешсә — никяхланыр, килешмәсә — баласы берлә атасына жиберер. Мәзкүр Абайа шәһәрәндә шул хилаф эшләргә бетерер өчен ике шаһид китереп, күз алларында мөһер басып, никях иттем. Зарурәт төшсә, шәригать аерсын, шәригать бар, дип белдердем. Рамазан кергәч, тәравих намазына* һәвәс итдекләрен күреп, һәр кичә тәравих намазы кылдырдым. Боларның хатыннары качуны белмәсләр. Кяфер жәмәгәте кеби ачык гизәрләр. Араларыннан берсе вафат булса, попка барып әйтерләр, Инжил* укытырлар. Попларга садака бирерләр. Моның харам икәнлеген дәхи белдердем. Бу шәһәрдә мәселман балалары күбесе нәсрани* диненә

керерләр. Сәбәбе: христианнар белән аралашып яшәү, попларының күплегедер.

Балаларны, яхшы-яманны аерырлык булганчы, кяфер балаларына катыштырмагыз дип кисәттем. Вә бу шәһәрдә тәмам бер ел тордым. Дин хөкемнәрен көчем житкән кадәр аңлатырга тырыштым.

Бразилия мәмләкәтендә Марнмьюкү* шәһәрәнен сыйфаты бәяны

Бер мөддәт соңра Марнмьюкүдә булган мәселманнар тарафыннан мине чакырдылар. Абайдадан чыгып анда бардым. Мондагы эсселек һәм мәжһүдән дә катырак эсседер. Сигез дәрәжә киндәктә булганга қояш даимән толуг улдыгы хәлдә*, һаваны көйдерә. Ходайның хикмәте, даимән болыт чыгып, яңгыр ява. Биредә һәрвакыт салкын су белән гөсел кылдым.

Халижда бер тимер күпер бар, бие якынча ике чакрым, иңе унбиш аршын булып, бик яңа һәм нык күренә. Әһеленәк ак тәнлеләре эссегә тәкәт итә алмыйлар, көндөз эшләмиләр, караларны тырыштыралар. Жәмләсә сәүдәгәр. Бу шәһәр бик мәхкәмдер*.

Марнмьюкүдә булган мәселманнарның хәлләре бәяны

Бу шәһәрдәгә мәселманнар элек сөйләнгән шәһәр халкыннан зирәк һәм белемлерәктер. Болар ике кешегә иярәләр. Берсенәң исеме Йо-сыф булып, гаять зәкидер*. Икенчесенәң исеме Сөләйман булып, анысы габидер*. Шәһре Рамазан хакында хәбәргә ышанмый, элеккедәй Шаһбан аенда рамазан дип рузә тотмышлар. Бу Сөләйман габиға иярүчеләр берәз наданнар.

Рузә вә намаз хакында боларның хәлләре

* Халиж — диңгез култыгы.

Балина — кит.

Могжиб әл-шәкел — шаккатырлык рәвешле (кыяфәтле).

Гарк итәрләр — суга батарлар.

Тәравих намазы — рамазан аенда укыла торган күмәк намаз.

Инжил — Гайсә нәйгамбәрнең тормышы һәм тәғлиматы турындагы хикәятләрдән торган һәм христиан дине өйрәтмәләренәң нигезен тәшкил иткән дини китап, Библиянең бер өлеше, Евангелие.

Нәсрани — христиан.

Марнмьюкү шәһәре — Амазонка ярына урнашкан иң зур портлы шәһәр Манаус булуы ихтимал. Манауска океан лайнерлары үтәп керә алганнар. Бу шәһәрдән сәяхәтче Бразилиядән туган иленә кайтыр юлга чыга. Нинди транспорт белән һәм нинди юллардан, күпме вакыт эчәндә барып җитүен язмаса да, чираттагы тукталышы, тасвирлаган җире — Лиссабон шәһәре. Күрәсәң, ул Манауска килгән океан лайнерына утырып Португалиягә барып җиткәндер.

Толуг улдыгы хәлдә — күк йөзәндә күренеп батымыйча торган хәлдә.

Мәхкәм — төзек, нык.

Зәки — үткен, зирәк.

Габи — надан.

алда әйткәнебез мөселманнар кебек. Фәкать фал ачарга риза булган голямаларына мәел вә рәғьбәтләре* артыграктыр. Кяферләр боларның фалларына ышанып, боларга бик ихласлыдыр. Шул сәбәпле боларга хөрмәт күрсәтеп, мал биреп, ярдәм итәрләр. Алай булса да үзләре бик надан, ялганчы. Бәгъзе эш-хәлләре туры килгәнгә карап, беләләр дип, аларга ышаналар.

Бәгъзе әхвале гарибә*

Африкада булган каралардан кеше ышан-маслык кайбер нәрсәләр ишеттем. Шул сүзләргә хәбәр итәм. Шулардан берсе, мәзкүр жирдә адәм сурәтендә пататис* бар, имеш. Мин дәхи Марнмьюкүдә күрдем, ике яшендәге бала кадәр дигәч, хәбәрчегә ышандылар.

Суданилар, ягъни каралар шәһәрәндә бер хахим булып, һәр сәнә атасы вафат булган көнне бик күп жәмәгать жыяр. Читтән дә күп хәерчеләр килер, имеш. Хәким үзе уртага кереп, атама хезмәт итәмен дип, һәркем яныма килсә мине шат итмеш булыр дип, чакыргач, теләк белдерүчеләргә кылыч белән чапкан, үлтергән күк итәр. Ул кеше курыкмаса, аны үтереп, курыкмавын мактарлар, имеш. Ха-ким шушы рәвешле кешеләр үтереп, атасына хезмәткә жаннар жибәрдем ди, имеш. Тәмам меңләгән кешеләргә үтереп, бу рәвешчә электән үк кыла килмешләр, имеш.

Янә мәзкүр хахим икенче бер хахим берлә сугыш башларга теләсә, гаскәренә бер үгез тиресе өстеннән кичерер. Әгәр үгез тиресе киселеп бетсә, гаскәрем житәсә дип, сугышыр. Үгез тиресе тишелмәсә, гаскәрем аз дип, сугыш ачмас, имеш. Болар фил өстендә сугышырлар, күбрәгә тәвә кошына, бөркетләргә менеп теләгән жирләренә китәрләр, имеш.

Чиркәүләренә берсендә биек тәре бар. Әйләнәсендә унике кечерәк тәре бар. Һәр сәгать башында берсе батар, икенчесе калкыр. Күбрәк шуңа табыналар. Ул тарафларда берәз мөселманнар да бар. Боларның сихер,

күрәзәчелек алдагына ышанып, мәзкүр хахим боларга хөрмәт вә ригаять итәр, имеш.

Алмаз чыккан Бурлияни исемле жирнең бәяны

Бәлдәи мәзкүр* дүрт дәрәжәдә вакыйгыдыр. Алмаз чыккан жир булганга күрә, сатучылар йорт-жир салып торалар имеш. Әһеленә күбрәген энже әсир кыладыр. Алмаз казырга жир сатып алырлар. Алмаз гаять тирән жирдә, комсыл жирләрдә тоз тамыры кеби тамырлардан табылыр. Сулар аккан жирләрдә таш араларында дәхи чыгар. Бик яхшысы комсыл жирдән чыкканыдыр. Эшсез базар көннәрендә эшләп тапсалар, табучының үзенә булыр, байга бирмәсләр. Элегрәк берәү тырышып казыганда бер алмаз тапмыш, бик кыйммәтле. Аның күк алмаз бер дә тугры килгәнә юк ирде, диләр. Сатучылардан берәү күрәп, табучыны исертәп, бик очсыз бәһа илә алмыш вә Рио-де-Жанейрога китереп сигез йөз мең тәңкәгә сатмыш. Ул алган кеше бер миллион да алты йөз мең сумга сатмыш. Бу хәбәр табучының колагына кергәч, үтерү касдын ишетеп, хахимнәре, базар көннәрендә тапкан алмазларын сатмасыннар һәм алмасыннар дип, тыю салган. Бу жирләрдә аслан су булмадыгыннан пароходлар белән ерактан китереп кыйммәт бәһа берлә саталар. Фәкать исерткечләр очсыздыр.

Өйгә кайтырга чыкканым бәяны

Бразилиядә ничә ел торып, мөселманнарның югарыда зикер булган хәлләре мине ватанымга, ягъни йортыма кайтырга көчләде. Кайтканда күргән бәгъзе нәрсәләргә язарга морад иттем*.

Лизбун* шәһәрәнен сыйфатлары

Ошбу шәһәр Португалия падишасының пайтәхетедер*. Капусы моннан утыз ел элек бина кылынып, бик биек ясалгандыр. Капкасы алдында ясаучы останың сынын ат өстенә атландырып куймышлар. Моннан әүвәл бу шәһәрне французлар алып, забыт иткән*, соңыннан, сугышта тот-

* Мәел вә рәғьбәтләре - кызыксынулары һәм игътибарлары.

Әхвале гарибә - иштелмәгән кызыклы хәлләр.

Пататис - бәрәңге.

Бәлдәи мәзкүр - югарыда өйтелгән шәһәр.

Морад иттем - максат куйдым.

Лизбун шәһәре - Лиссабон, Португалиянең башкаласы, Тежу елгасы тамагында урнашкан портлы шәһәр. 714 елда бу җирләргә гарәпләр басып алган була, XII гасырда Португалия корольлегенә керә.

Пайтәхет - тәхет шәһәре, башкаласы.

Забут иткән - үзенә буйсындырган.

кан расхударын түләмәкче булып, солых кылганнар. Бу шәһәрдә эшләнгән затлы әйберләр һәм йимешләр башка шәһәргә жиберелмидер. Бу Лизбун шәһәренең суы, һавасы гаять гүзәл, йомшак.

Кыртаба* шәһәренең сыйфатлары бәяны

Бу шәһәр бик гүзәлдер. Бер вакыт мәселман падишаһының пайтәхете булган*.

Дүрт йөз мәрмәр таш баганалар белән салынган бер мөнәүвәр мәчетне хәзер испаннар килеп кәлисә итеп тоталар*, имеш. Әүвәлге солтанның сарае* капкасына язылган “Аллаһ әл-вахид әл-каһһар”* дигән элмәлек ошбу көнгәчә тора. Янә стеналарында бәгъзе гарәпчә бәетләр язылган. Испаннар гаять дикъкәт илә саклап, эченә кереп торырга һич кемгә рөхсәт бирмиләр. Сарай мәзкүр бер тауның башында булып, тыштан караганда эштән чыккан кебек булып күренә. Таштан кисеп ясалган ике сәрдабы* бардыр. Берсеннән үтә чыгып, икенчесенең чиге мәгълүм түгелдер. Үткәндәге солтаннарның аджаре дип саклап асрарлар.

Жәбәле Тарикъның* бәяны

Исламда әүвәл бу тауга Тарикъ бине Зияд* килгән дип исәпләп, тауга Тарикъ дип ат биргәннәр. Тарикъ каберен шул тауда зиярәт итәрләр. Соңра Англичан алып бик нык төзәтеп

тотадыр. Бу шәһәр тау астында булып, жире аз, әйләнәсе судыр, ягъни диңгездер. Шәһәр эчендә житәрлек азыгы бардыр. Англичаннар төрле халыкка кереп-чыгып, алыш-биреш, сату итәргә рөхсәт биргәнәнә күрә, сатучылар күптер. Бу Жәбәле Тарикъта Фас* падишасы солтан Мөхәммәднәң Сәйедел Жәсус исемдә шаһзадәсе бар икән. Аның белән күрештем. Тирән белемле әңгәмәдәш, итагатыла һәм хөрмәткә лаек бер заттыр. Кунагында* бер мәсҗед бар, биш вакыт намазны жәмәгать белән укыйлар.

Танжа шәһәренең сыйфатлары

Танжада гаять очсызлык. Малы күп, бакчалары күп, һавасы мөгтәдил* булса да, биналары бик чак, бозык-жимерек хәлдә. Фәкәт диңгез янында бер кечкенә кала салып, эченә туплар куелган. Әһелләре коръән хафиз булып, гыйлемлеккә бик мәхәббәт куеп, мәдәниятле булсалар да, ят кешегә ихтилат вә инсаният итмиләр*, бәдәвиләр* күк кыргыйлардыр. Бер юньле һөнәрләре юктыр. Мәчеттәге имам һәм казыйлары тәкъвә адәм булган өчен аннан бик разыйлардыр. Дәгъвачылар юлда очрап хөкем эстәсәләр, кай урында булсын, туктап, утырып, дәгъваларын өзәдер. Саранлык, тәкәбберлек итмәс. Безнең казыйларыбыз юлына кермәс.

Әһеле бик фәкыйрь һәм өчтән бере яһүдиләрдер. Болардан, ягъни яһүдиләрдән

* Кыртаба – Кордова, Испаниядәге шәһәр. Әндәлес өлкәсендә хөкем сөргән өмәвиләрнең тәхет шәһәре, башкаласы булган.

Бу шәһәр... Бер вакыт мәселман падишаһының пайтәхете булган – тарихтан билгеле булганча, 711 елда гарәпләр һәм алар кул астында булган Тәнъяк Африкада яшәүче маврлар (бәрбәрләр) Испаниянең Әндәлес өлкәсен яулап алалар. Берничә ел эчендә вестготлар корольлеген тулысынча буйсындыралар. Бу эсирләр гарәп хәлифәтлеге кул астында кала. Башкаласы Кордова шәһәре була. 756 елда Пиреней ярымутравында өмәвиләр династиясеннән булган Абдрахман I үзәк дөләттән бәйсез Кордова әмирлегенә нигез сала. 756-929 елларда аның башкаласы Кордова шәһәре була. Әкрелән дөләт Әндәлестәге Кордова хәлифәтенә өверелә. Гарәпләр кул астында 8 гасыр буе яшәгән бу мәселман дөләте Көнбатыш Европада иң алга киткән цивилизация үзегенә өверелә. Хәлифәтнең башкаласы Кордова шәһәре исә югары мәдәниятле, чәчәк аткан үзәк – “алтын гасырның” (10 гасыр) эпицентрына өверелә. Һәртөрле сәнгать, архитектура, әдәбият үсеше алга китә. Шәһәрнең халкы 300 меңгә җитә. Ул заман өчен бу искуткеч зур сан була.

Дүрт йөз мәрмәр таш баганалар белән салынган мөнәүвәр мәчетне хәзер Испанияләләр килеп кәлисә итеп тоталар – Кордова шәһәрәндә мәселманнар тарафыннан 785 елда төзелгән искуткеч зур мәчет, XIII гасырга кадәр мәселманнар кулында була. Кордова испаннар кулына күчкәч, мәчет чиркәү-собор итеп үзгәртелә. Ул бүгенге көндә дә дөньяда иң зур соборларның берсе булып санала.

Әүвәлге солтанның сарае – мәшһүр әл-Каср (әл-Казар) сарае.

“Аллаһ әл-вахид әл-каһһар” – “Аллаһ бердер һәм кодрәт ияседер”.

Сәрдаб – эсир астында махсус ясалган туннель, коридор, кереп-чыгып йөрү юлы.

Жәбәле Тарикъ – Тарикъ тавы (Гибралтар).

Тарикъ бине Зияд – гарәпләрнең бәрбәр кабиләсеннән чыккан яу каһарманы. Африкадан Испаниягә юнәлеп 711 елда бу илне яулап алган мәселман гаскәренең башлыгы.

Фас – Марокко.

Кунагында – янында.

Мөгтәдил – уртача.

Ихтилат вә инсаният итмиләр – дуслык һәм якынлык күрсәтмиләр.

Бәдәвиләр – күчмә гарәпләр (цивилизациядән читтә яшәүче, күбесенчә мал асраучылык, элегрәк заманнарда юлбасарлык белән шөгыльләнүче чүл гарәпләре).

ادل آرادہ کی نراتوان برنج سودا سیدلار
کیلوب بزکادین اوکراتورکا بر آدم ویردیدیلار
بر سوات شکر کیتور دیدیلار ایتمیلار بر بوکک کاج
دنیا ده آق خلق کا فرلار دیب فقط قرالار
مسلمان دیب بله ایدر دیدیلار بر عوطره آق
مسلمانلار لا کور کاج باسنته بر عوطره آق
مسلمانلار بار ایکنون بلرک دیدیلار
سوز لا کور وپ بیک شادلانق دیدیلار
بعبره بنه یا نلار نده قالغه سورا دیدیلار
یا نلار نده قالقلغم حقنه اولان او تنولار نلار
کاماندات نکر او پی فکری بیلا
کاماندات یا نلار نده قالو حقنه بنکا احتیار
دیپی بر دفاله تعال رضا لغت استاب ایرت
سکین قایتا بر قشقم حقنیم قارنته کانلار
بنه کور دکور بیک سونوب در حال تیدر
یول برلان بشهر نکر طشند بر محله کاکلر

هذال کاماندات بیک قورقوب قایغو
صاعقه قالغان بیلا

بر اوطقه قایتوب کاماندات قه کورنگاج بن شکته لاج
بر قورقوب سیکل بلسام نیک رحمت بر در ایدم برک
بنه او کورنوم دیب موندان بو سیر نکر مسلمانلار یاننه
بارهم دیب حاکم لار بلسم لار دولت عشانه
نور عمره قناد او چول بو بیک کیتور کانلار دیب
بر فتنه حقار دیب بیک اوروشدی سونکره
مسلمانلار کا فرلار دان قورقوب یا شتون بنار
او قورعانلارین سوللوم بر دیارده اولغانلار
شولای نادان لار چ نرسه بلیمیلار دیدی بره دفی
آلار بیک او کراناسی کیلوب اوکراتور کور قلعن
بیان ایلامم کاماندات غیرته کیلوب سنکار رحمت
بر رسم قایتوب بر جواب بر وپ بر رسم بر سرکا
بر دان کیلوب کور کان یوقا بر لارغ دیب او کراناسی
بر کافر من بر لوی دیب اسلام نشر ایلمن
ایتمی بر لاس دیب رحمت بر وپ

берәрсе жамигъ* вә мәчет капкасы
яныннан үзсалар, кәвешен салмый һәм
мөселманнарның уң ягыннан уза башласалар,
аны тотып кыйныйлар.

Күпчелеге сату-алу өчен Тарикъ тавы-
на китәрләр, анда торучылары күп. Сәүдәләре
Танжада да күп. Көмеш акчага, бакыр акчага
“Фас” дип язылган хәрефләре югалып шомару
сәбәплә сәһел* алырлар. Бик нәжес бер хам-
мамы* бар. Гавам халкы пәрдәсез-эленгесез
керерләр. Фасда аслан насрани юктыр.

Танжадан Жәбәле Тарикъка кайттым, ан-
нан Жәзаирга* киттем. Тәрсыйн вә тәхкименә*
французлар тарафыннан шактый тырышлык ку-
елган бер шәһәрдер... Аннан Мальтага бардым.
Бу жәзирә* бик гажиб жәзирәдер.

Үткәндәге, элекке гаскәрнең киёмнәре, ко-
раллары, сурәтләре андагы музейларда сакла-
надыр. Аннан Мисырга вә Жиддәгә, Мәккәи
Мөкәррәмәгә барып фарыз хаж кылдым. Ан-
нан Шамга, Шамнан Истанбулга килдем. Тәмат
тәмам вә әс-сәлам.

* Жамигъ - жомга намазы укыла торган зур мәчет.

Сәһел - эсик, эсәйле.

Хаммам - мунча.

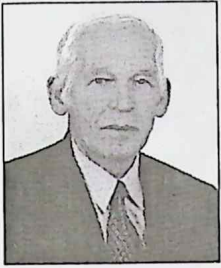
Жәзаир - Алжир.

Тәрсыйн вә тәхкименә - төзекләндерү һәм ныгыту эшенә.

Жәзирә - утрау.

ТАТАРДА БЕРЕНЧЕ ТӨСЛЕ КАРТАЛАР АТЛАСЫ

Марсель Әхмәтҗанов

Ахметзянов М.И. Первый татарский атлас цветных карт.

МАРСЕЛЬ ИБРАҺИМ улы ӘХМӘТҖАНОВ – күренекле археограф, әдәбият белгече, филология фәннәре докторы, академик. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының кулъязмалар һәм фәнни архив фонды мөдире. Кол Гали исемендәге халыкара һәм Риззәддин Фәхретдин исемендәге премияләр лауреаты.

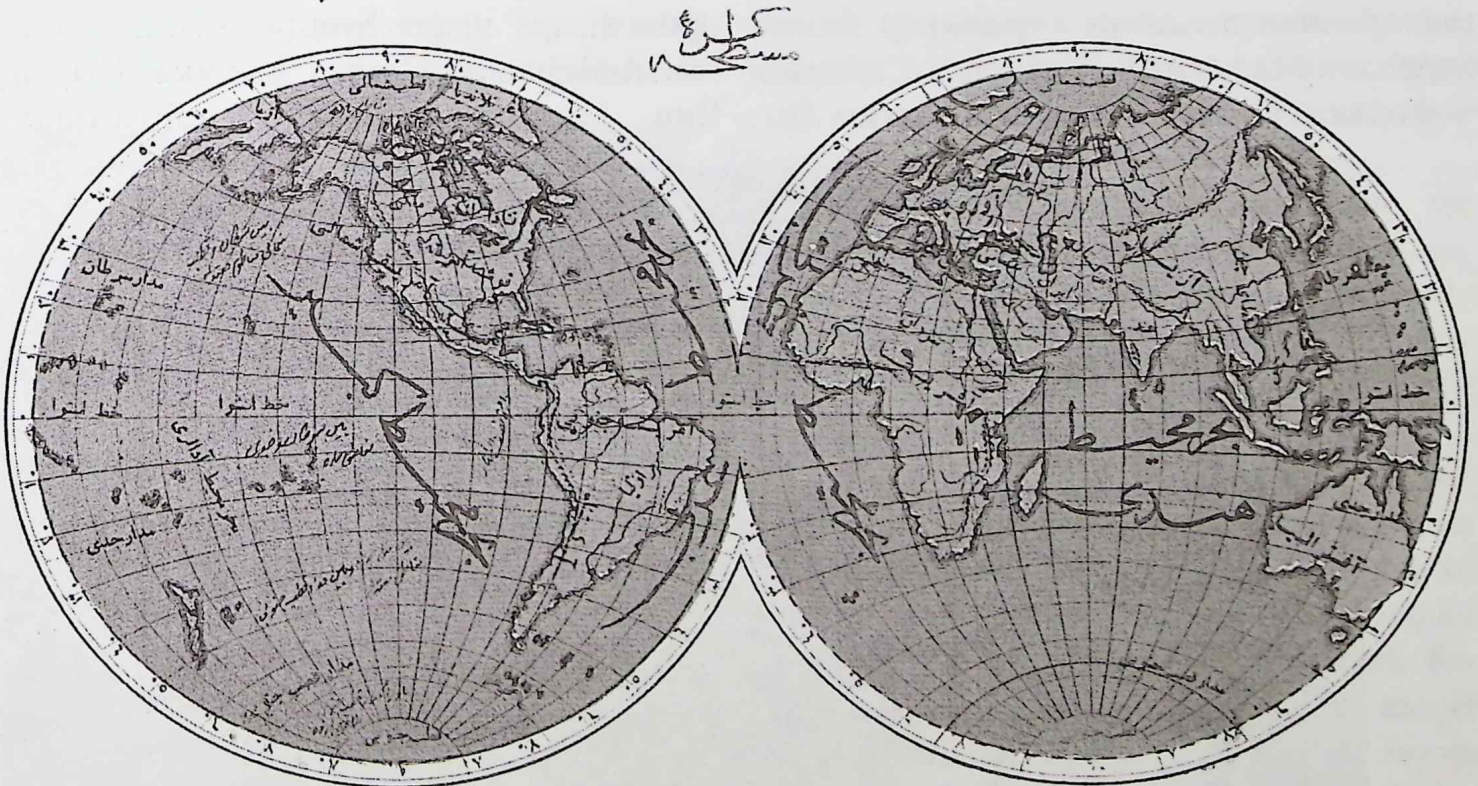
В статье рассматривается учебное пособие “География в картах”, изданная в Бахчисарае более ста лет назад.

XX гасыр башында татар матбугаты халыкның белемен күтәрү, анын тирәнәйтү юлында күп төрле басмаларга баеды. Алар арасында татар мәдрәсәләрендә укучы шәкертләр өчен чыгарылган дөньяви фәннәргә караган басмалар – татар тарихы, ислам тарихы,

сив татар мәҗрифәтчесе Исмәгыйль Гаспралының «Тәрҗеман» газетасы нәшрияты чыгарган «Карталы жәҗрәфия» исемле басма да бар. Әлеге басма төсле карталар һәм аларга карата язылган аңлатмалардан гыйбарәт, аның форматы 33х22 см зурлыкта. Ул

نصف كوكب الشرقى

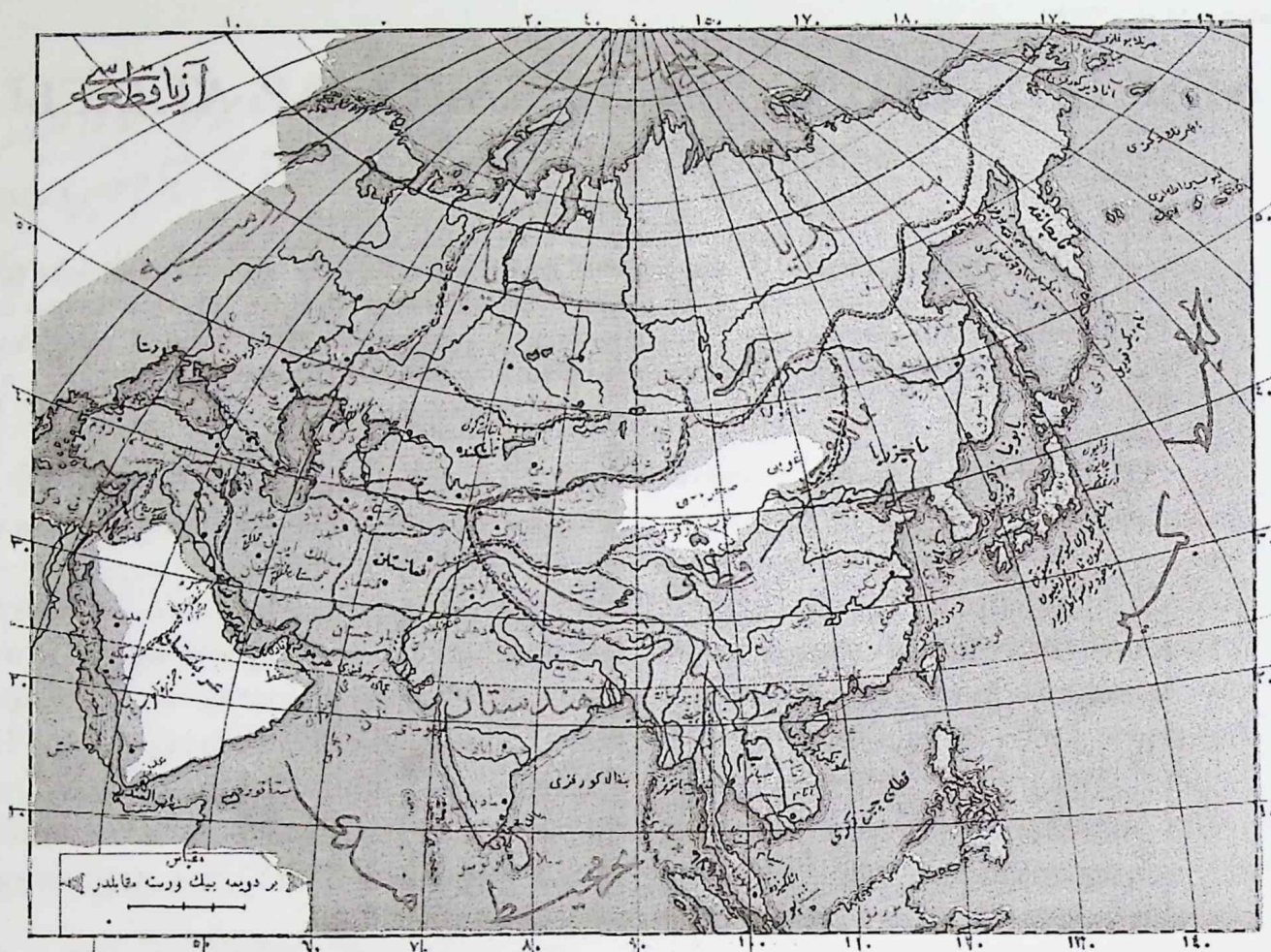
نصف كوكب الغربى

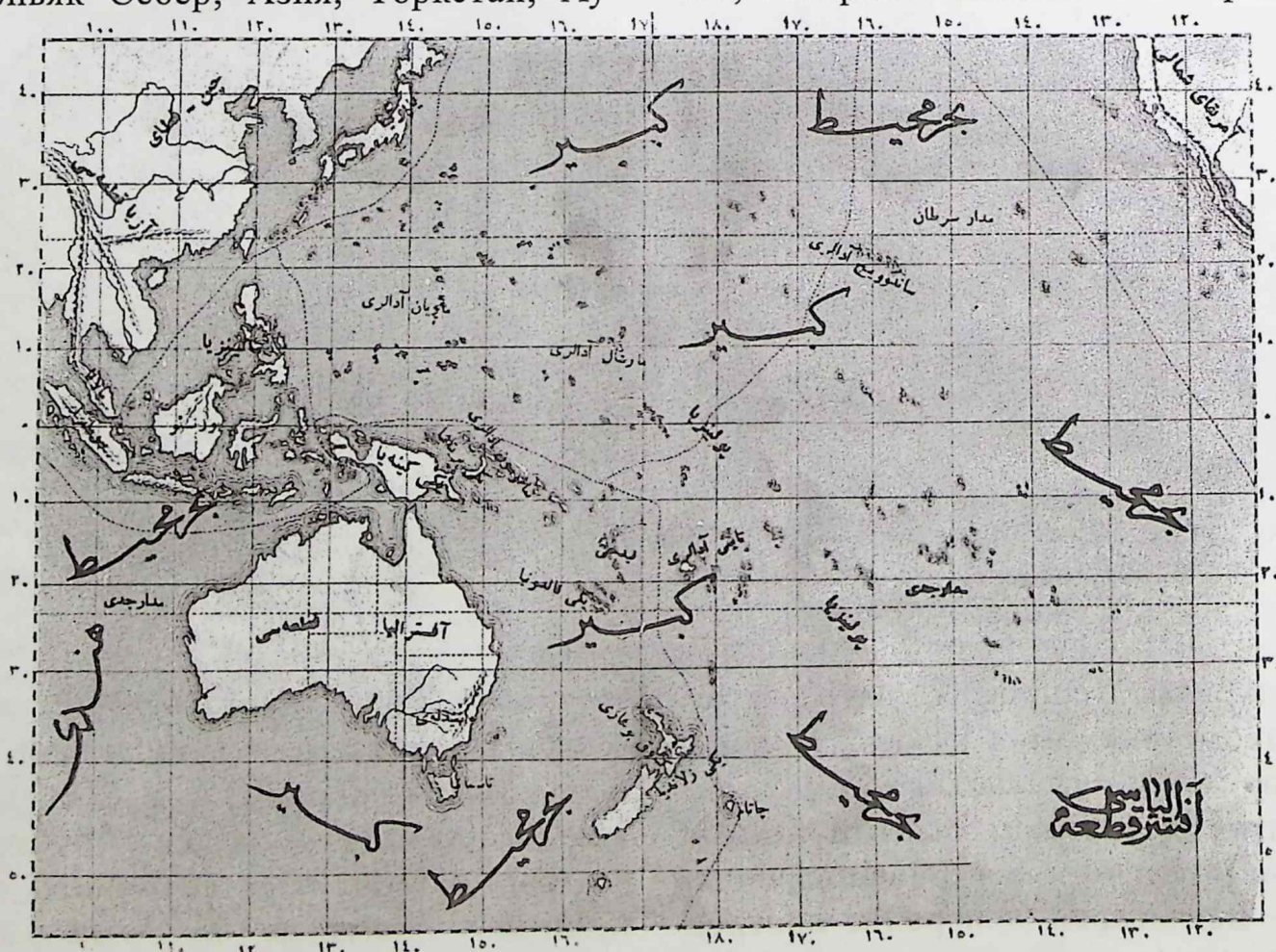
Русия тарихы, география, алгебра, гигиена, геометрия, авыл хужалыгы, төрле һөнәрләр, авыл хужалыгын күтәрүгә багышланган әдәбият һ.б. басылып чыккан.

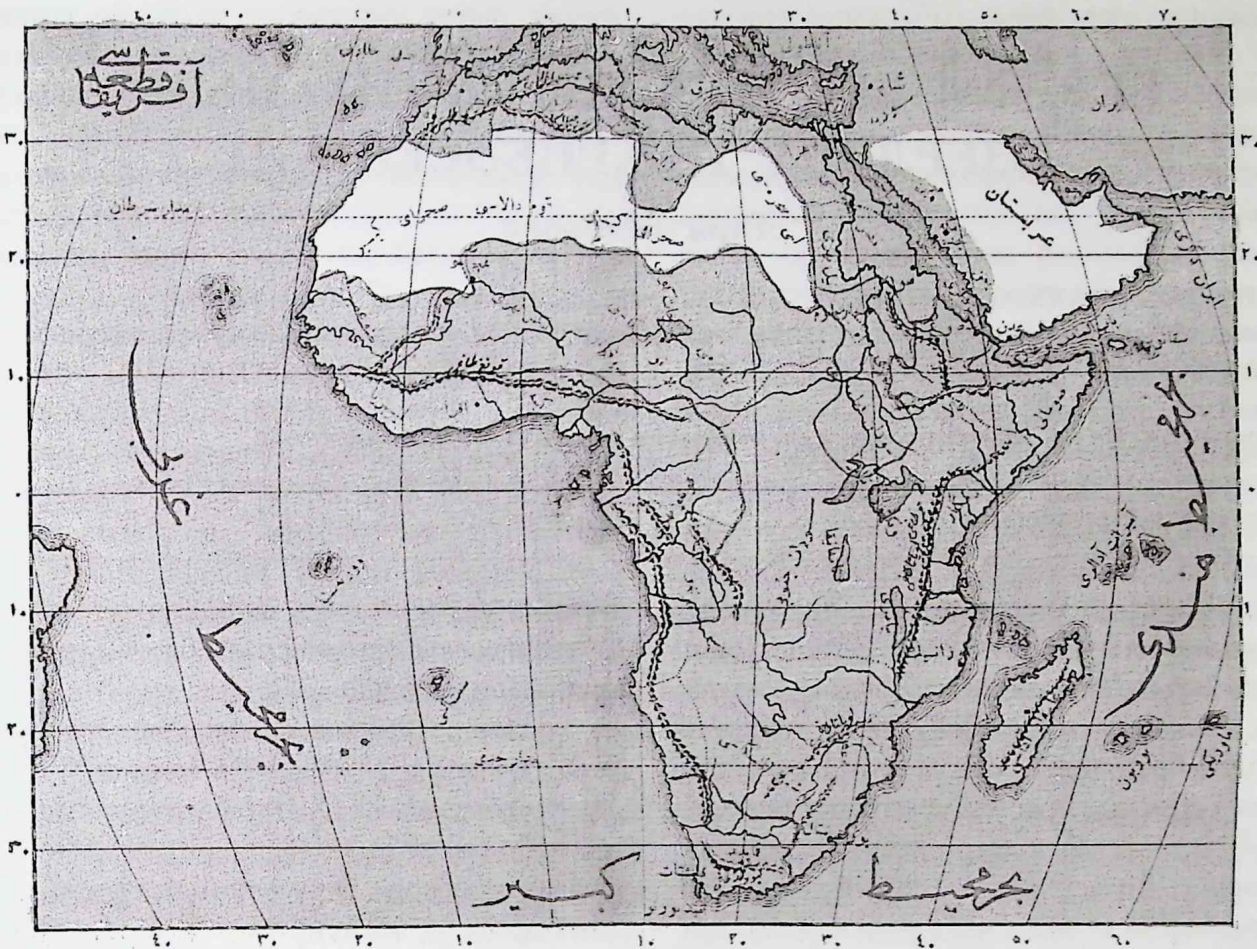
Шул дәвернең яңа күренешләреннән берсе – Бакчасарай шәһәрләндә прогрес-

с татарның үзенә күрә беренче төсле географик атласы. Бу атластагы жир шарының көнбатыш һәм көнчыгыш ярымшарлары картасында дингезләр зәңгәр, материк-утраулар яшел төскә буялган. Атамалар рус һәм гарәп

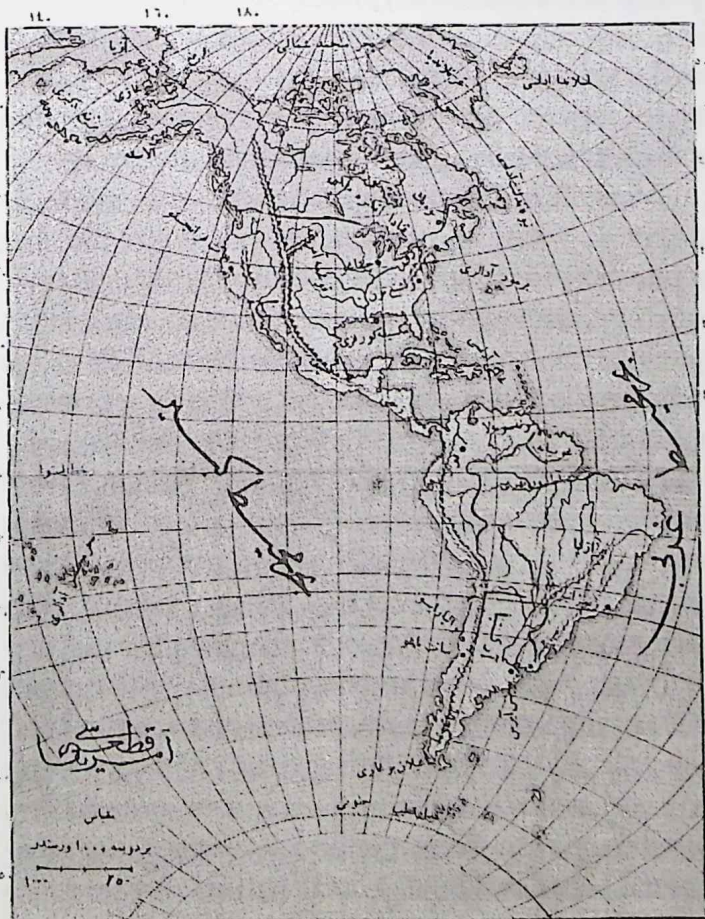

телләреннән алынган терминнар белән бирелә. Мәсәлән: Шимали Сибирия – Төньяк Себер; Азия, Төркстан, Ау- рупа, Бәхре мехат Һинди – Һинд океаны, Афстралия, Судан, Африка, Кытай, Чин, Америка шимали һ.б. Ярымшар-

лар әйләнәсенә географик кинлекләр градуслар белән күрсәтелгән. Шунысы

кызык: традиция буенча жирнең көньяк полюсы Антарктида булса да, аны «Котыб жәнүби», ягъни Көнъяк Котыб дип билгеләгәннәр.

Европа картасында да шундый ук төсләр, атамалар шулай ук татарча, русча, гарәби, госманлы формаларында алынганнар: Кара дингез, Владикавказ, Иран, Каспи дингез – Бәхре хазар һ.б. (тышлыкның дүртенче битендә. – Ред.).

Атластагы төсле алты картада ярым-шарлар, Аурупа, Азия, Америка, Африка һәм Австралия континентлары төшерелгән һәм 14 биттә географик шәрех-аңлатмалар бирелгән. Безнең тарафтан табылган, басылуына инде 100 елдан артык вакыт узган атласның сакланышы уртача, ләкин тышлыгы юк, басылу елы куелмаган. Мондый төр карталар татар дөнъясында фәкать 1910 елларда гына барлыкка килә. Аның аклы-каралы (ягъни ике төстәге) басмасы 1902 елларда Оренбургта Фатих Кәrimi тарафыннан бастырылган.

БЕРДӘМ РЕСПУБЛИКА ИМТИХАНЫНА ЭЗЕРЛӘНУ ТӘҖРИБӘСЕННӘН

Лира Федорова

ЛИРА ХӘБИБРАХМАН кызы ФЕДОРОВА – Балык Бистәсе муниципаль районы Биектау урта гомуми белем бирү мәктәбенең югары категорияле татар теле һәм әдәбияты укытучысы, Татарстан Республикасының атказанган укытучысы.

Федорова Л.Х. Из опыта подготовки к сдаче единого республиканского экзамена.

В статье рассматриваются различные приемы организации преподавания татарского языка и литературы, повышающие результативность ЕРЭ.

Мәктәпләрдә укыту-тәрбия процессын оештыруның төп формасы – дәрес. Шуңа күрә дә укыту һәм тәрбиянең сыйфаты, барыннан да элек, дәреснең сыйфатына бәйле. Бу хакта инде бик күп язылды, брошюралар, китаплар чыгарылды. Шулай да тормыш дәресләрнең типологияләрен (төрләрне) һәм төзелешләрен (структураларын) белү, аларны эзерләү һәм үткәрү белән бәйле яңадан-яңа мәсьәләләргә укытучы алдына куя. Кайсы гына укытучы дәреснең нәтиҗәле зуын, куелган максатына ирешкән, барлык укучыларның да дәрестә актив катнашуын теләмәс икән? Ләкин монның өчен тәҗрибәле, “стажлы” укытучы булу гына җитми. Барыннан да элек, хәзерге заман укыту теориясен яхшы үзләштерү, ягъни яхшы дидактик хәзерлекле булу, хәзерге чор дәресенең үзенчәлекләрен белү бик мөһим.

Соңгы елларда Россиядә һәм Татарстанда алып барылган реформаларның максаты – белем сыйфатын үстерү, мәгарифкә күптарафлы мониторинг булдырудан гыйбарәт. Бу уңайдан бүгенге көндә Россия мәгарифен камилләштерү концепциясе тормышка ашырыла. Бу, үз чиратында, мәгариф системасының эчтәлеген һәм структурасын яңартуга, бу өлкәгә үстерүгә юнәлдерелгән чараларны таләп итә. Мәгариф өлкәсендәге мондый үзгәрешләрнең берсе буларак, нәкъ менә бердәм дәүләт имтиханы (БДИ) санала.

Бөтен Россиядә үткәрелә торган бердәм дәүләт имтиханын кергү тәҗрибәсе, бәяләү системасының бөтенләй яңа бер формасы буларак, 2005 елдан алып Татарстанда да уздырыла. Татарстан Республикасы бүгенге көндә бердәм дәүләт имтиханына кергән фәннәрнең теләсә кайсын укучыга ана теле – татар телендә бирү мөмкинлеге булган беренче һәм бердәм бер республика булып торды. Бердәм

республика имтиханын (БРИ) үткәрү өчен БДИ контроль-үлчәү материалларының татар телендәге аналоглары эшләнде.

Бердәм республика имтиханын үткәрү турындагы нигезләмә буенча, БРИ гомуми белем бирү уку йортларының XI (XII) сыйныф укучылары өчен дәүләт (чыгарылыш) аттестациясе белән югары һәм урта һөнәри белем бирү уку йортларына керү имтиханнарын берләштерү чарасы булып тора. БРИ нәтиҗәләре гомумбелем бирү уку йортлары өчен дәүләт (чыгарылыш) аттестациясе нәтиҗәләре булып, ә югары һәм урта профессиональ белем бирү уку йортлары тарафыннан керү имтиханнары буларак кабул ителәләр. Бу, барлык укучыларны да эзерлек дәрәҗәсе буенча чагыштырып, иң белемлеләрен сайлап алу мөмкинлеген бирә.

Мәктәпбездә татар теле фәне буенча бу тәҗрибә уңай нәтиҗәләргә китерде. Безнең укучыларыбыз бары тик “яхшы”, “бик яхшы” билгеләренә туры килерлек баллар жыйдылар һәм бүгенге көндә укуларын КДУда, КДГПУда давам итәләр. Бу – бердәм республика имтиханнарына тиешле дәрәҗәдә эзерлек нәтиҗәсе.

Укучы яңа төр формага эзер булып, уңай нәтиҗәгә ирешсә өчен, аның әлеге типтагы биремнәрнең типологиясе һәм структурасы белән таныш булуы һәм тестлар белән мөстәкыйль эшли алуын булдыру укытучыларның төп максаты булып тора. Зңче өлеш биремнән (“С” тибын) башкарганда укучы текстның эчтәлеген аңлап, язмасында аны тулы, ягъни текстта күтәрелгән проблемаларга, автор әйтергә теләгән фикерләргә үз мөнәсәбәтен белдереп һәм автор цитаталарыннан файдаланып, язмасында күрсәтергә тиеш. Фәнне укытуда татар теле һәм әдәбияты укытучыларының төп бурычы – туган тел һәм

әдәбиятны өйрәнүгә кызыксыну уятып, укучыларны фән белән мавыктырып БРИга эзерләү.

Әдәбият дәресләрендә төп игътибарны әдәби эсәргә анализлау барышында укучыларның фикерләү сәләтен үстерүгә, сөйләм әдәбе формалаштыруга юнәлтергә кирәк.

Әдәбият, башка предметлар белән чагыштырганда, бик үзенчәлекле фән. Бу дәресләрдә фән (әдәбият теориясе, әдәбият тарихы) һәм сәнгать (сүз сәнгате, матур әдәбият эсәрләре) бербөтен итеп өйрәнелә. Укучыларга белем генә түгел, ә рухи байлык, тәрбия, матурлыкка омтылыш бирелә.

Укучылар, әдәби эсәргә укыганда, үзләрен шундагы вакыйгалар эчендә, геройлар арасында хис итәргә өйрәнә, андагы хәлләргә күңел күзә белән күрә-тоя бара һәм аларга карата үз фикерләре туа. Укучылар кайбер очракта язучы фикере белән, геройлар белән килешергә яки килешмәскә мөмкин. Алар үзләренен менә шул килешүләрен яки каршылыкларын эзлекле итеп аңлата да, кирәк урында бәхәсләшә дә белергә тиешләр. Моның өчен дәресләрдә укучы шәхесенә юнәлтелгән технологияләр кулланып эшләү яхшы нәтижәләргә китерә. Мәгълүм булганча, мондый технологиянең асылы – укучы шәхесенә хөрмәт белән карау, аның иреген һәм вәкаләтләрен чикләмәү. Әдәби эсәргә анализлаганда бала үзгәничек кабул итте, шуны әйтсә, башкаларның фикерен тыңласын, бәхәсләшсә. Укытучы дәрестә юнәлеш бирсә, укучы шәхесен үстерүгә ярдәм итсә. Укучы дәрестә үзгә иркә тоталсын, актив катнаша алсын өчен укытучы өй эшләрен дә сайлап алу мөмкинлеге бирергә тиеш.

Әдәби эсәргә укып, эчтәлеген үзләштергән баланың фикере укытучы фикере белән бөтенләй туры килмәсә дә, аны “ялгыш” дип билгеләргә ярамый, чөнки әдәби эсәр – сәнгать эсәре. Аны укучы укыган һәм үзгә кабул иткән. Жыр-музыканы, спектакльне, кинофильмны да без төрлечә кабул итәбез бит. Ә инде фикер алышу барганда, фактларга яки теориягә кагылышлы хаталар китсә, һичшиксез, дәресләргә кирәк. Бу максаттан әдәби эсәргә өйрәнүнең йомгаклау дәресендә, семинар, конференция, диспут, фикерләмә, викторина, телдән журнал кебек дәрәс формаларын уңышлы кулланабыз. Шулай ук образларга характеристика, чагыштырма характеристикалар, эсәргә бәяләмә, эсәрдә күрсәтелгән нинди дә булса проблема буенча сочинениеләр язучыларның фикерләү сәләтен, ижади осталыгын үстерүгә булыша торган ысуллардан файдаланабыз. Дәресләрдә бик күп эш

төрләрен кулланабыз, шуңа күрә дә дәресләр бик эчтәлекле һәм тәэсирле үтә.

Тел өйрәнү – давамлы процесс. Мәктәптә татар теле дәресләрендә өйрәнелгән материалны аңлы рәвештә үзләштерүләренә, тел күренешләрен анализлый белүләренә һәм шуңа нигезләнеп, дәрәс язучы күнекмәләре формалаштырырга игътибар итәбез. Тел дәресләрендә язма эшләр даими үткәрелә. Шундыйлардан диктантларның төрлә төрләре кулланыла: сүзлек диктантлары, аңлатмалы, искәртмәле, биремле, тикшерү, контроль диктант һ.б. Диктантларда жибәрелгән хаталарны төзәтү максатында эш оештырабыз. Аларның кайберләре дәрәснән бер өлешендә генә эшләнә, контроль диктантлардан соң хаталарны төзәтү өстендә махсус дәрәсләр үткәрелә. Билгеле инде, хаталар өстендә эшнән гомуми формалары белән бергә, укучыларның белем дәрәжәләренә карап, индивидуаль төрләре дә эшләнә.

Дәресләрдә алган белемне көндәлек тормышта үзгә аралашуда ныгытсаң гына, телне тиешенчә үзләштерергә мөмкин. Шуны истә тотып, дәресләрдән тыш чаралар үткәрү һәм укучыларның активлыгын үстерүнең төрлә юллары билгеләнә. Шуларның берсе – укучыларны түгәрәкләргә тарту.

Мәктәбебездә “Мирас” түгәрәге 1980 елдан бирле уңышлы эшләп килә. Укучыларның мөстәкыйль эшләүе, ижади эшчәнлегә нәтижәсендә төрлә бәйгеләрдә, фән олимпиадаларында жинүләр яулыйбыз. Тәжрибә күрсәткәнчә, тирән һәм ныклы белем хасил булып кына калмый, укучыларның фикерләү һәм ижади сәләте дә үсә.

Укучыларның белем, осталык күнекмәләрен күз алдына китерү өчен, контроль үлчәү материалларын үзгәбез дә төзгәбез, районда, республикада үткәрелгән бәйгеләрдә актив катнашабыз.

Укучыларны бердәм республика имтиханына эзерләү өчен мәктәбебездә факультатив дәрәсләр һәм электив курслар оештырыла. Шуларның берсе – “Татар теле – кагыйдәләрдә” исемле электив курс – 10нчы сыйныф укучылары өчен оештырылды.

«Татар теле – кагыйдәләрдә» дәрәсләре Татарстан республикасында үткәрелә торган татар әдәби теле буенча татар мәктәпләрендә белем алган укучыларны Бердәм республика имтиханына эзерләү курсы булып тора. Ул укучыларны урта мәктәп программасына кертелгән теоретик материалларны кабатлау, БРИ кагыйдәләре һәм таләпләре белән таныштыруга юнәлтелгән.

Бу курсны тыңлаган укучылар түбәндәге күнекмәләр ала:

– хәзерге татар әдәби теле кагыйдәләренен теоретик нигезләрен белү;

– БРИ кагыйдәрен һәм татар теленнән БРИ тапшыру үзенчәлекләрен белү, гамәли үзләштерү;

– тәкъдим ителгән текстка карата үз фикерен

анык белдереп, әдәби-ижади инша язарга өйрәнү;

– тәкъдим ителгән текстка мантийкый эзлекле лингвистик анализ ясау.

Моңа ирешү өчен укучылар белән күнекмә тестлары, кабатлау күнегүләре, ижади язма эшләр үткөрү алдыбызга куйган максатка ирешергә ярдәм итә һәм укучыларның белемнәрен системалаштырырга зур мөмкинлек бирә.

© Габдрахманова Р.И., 2009

ТАТАР ТЕЛЕ ҺӘМ ӘДӘБИЯТЫН ИНТЕГРАЦИЯ ЮЛЫ БЕЛӘН УКУТУ

Рәсилә Габдрахманова

РӘСИЛӘ ИСКӘНДӘР кызы ГАБДРАХМАНОВА – Удмурт Республикасы Ижевск шәһәрәндәге бнчы татар гимназиясенә татар теле һәм әдәбияты укытучысы, татар теле һәм әдәбияты укытучыларының методик оешмасы житәкчесе.

Габдрахманова Р.И. Интегрированный подход в преподавании татарского языка и литературы.

Анализируются составляющие школьной программы “Национально-региональный компонент в поликультурном пространстве”.

Удмуртияда 100дән артык милләт халкы яши. Шулар арасында рус, удмурт, татар халкы күпчелекне тәшкил итә. 110 меңгә якын татар халкы яшәгән бу республикада татар теле һәм әдәбияты күп кенә мәктәпләрдә фән буларак өйрәнелә.

Ата-анадан бирелгән ана телен руслашып барган гайләдә хәзерге заман таләпләренә җавап бирерлек итеп саклап калу максатыннан 1998 елда Ижевск шәһәрәндә беренче тапкыр татар гимназиясе ачылды. Ана телебез аша киләчәк яңа буында милли үзәк тәрбияләп, үзара милли мөнәсәбәтләрнең гармониясен тәмин итеп, төрле халыкларның мәдәниятен, гореф-гадәтләрен өйрәнү, аларны яшә буыңга җиткерү – гимназиянең төп бурычы булып тора.

1нче сыйныфка ана телен – татар телен төрле дәрәжәдә белеп килгән балага алга таба башка телләргә дә бертигез дәрәжәдә үзләштерү өстәмә авырлык тудырмасын өчен, телләргә өйрәтүдә контрастлау алымы кулланыла. Бу алым телләрнең охшаш һәм аермалы якларын билгеләп, аларны чагыштырып өйрәнүгә күз алдында тоталар. Һәр тел укытучысы бу алымны телнең грамматик күренешләрен, авазлар куелышын, лексика байлыгын өйрәнү өчен дәресләрендә бик уңышлы файдалана. Татар, рус, англиз теле укытучылары тара-

фыннан 3-11нче сыйныфлар өчен өч телнең грамматик заман формаларын туплаган контрастив таблица төзелде. Дәрестә төрле типтагы күнегүләргә эшләгәндә, текстлар анализлаганда, һәр телдә дә сәнгатьле укырга өйрәнгәндә, “гадидән катлаулыга таба” принцибы белән төзелгән бу таблицаны укучылар бик оста файдаланалар. Фигыль формаларын дәрәс кулланарга өйрәнү, телләрнең бер-берсенә булган тискәре йогынтысыннан, ягъни интерференция күренешеннән арынырга да ярдәм итә, дип асызыклык һәр тел укытучысы. Мәсәлән, андый күренешкә түбәндәге жөмлөләрне мисал итеп китерергә мөмкин: “Мужчина пошла. Я сделала было это вчера”. Бу татар теленә рус теленә кире йогынтысы. Шулай ук укучылар рус теленнән татарчага тәржемә иткәндә фигыльне жөмлөдә төрле урынга куялар. Бу хата – рус теленә татар теленә тискәре тәэсире. Текстны англиз теленә тәржемә иткәндә дә бу телдәгә сүзләрнең катгый тәртибен исәпкә алып бетермиләр. Нәтижәдә, рус теленә англиз теленә тискәре йогынтысы күзәтелә. Өйтергә кирәк, бу принципка нигезләнгән дәресләрдә укучыларның тел һәм аның мәдәниятен чагыштырып өйрәнү, охшаш якларын билгеләү аларны төрле фәнни эзләнүләргә дә этәрә. өч телдә дә мәкаль, әкиятләргә, халыкның гореф-гадәтләрен

чагыштырып, аларны анализлап укучылар төрле дәрәжәдәге мәктәп, республика, Бөтенроссия, хәтта Халыкара конференцияләрдә уңышлы чыгыш ясыйлар.

Телләрне өйрәнүгә ярдәмлек төзү максатыннан, тел укытучылары УДГУның чит телләр кафедрасы мөдире Л.М. Малых житекчелегендә 3-11нче сыйныф укучылары өчен “Рус-татар-инглиз телләре сүзлеген”н төзеделәр. Монда өч телдә (рус, татар, инглиз) 19 тематик-иллюстратив сүзләрдән тыш, укучы өчен мавыктыргыч уен формалары, кроссворд үрнәкләре уңышлы бирелгән. Өченче бүлектә урнаштырылган өч телдәге фонетик транскрипцияле лексик минимумнар укучыга дәрестә эшләргә бик зур ярдәм итә.

Гимназиягә укырга килгән һәр балада башка милләт халкына толерант мөнәсәбәт, аның теленә, гореф-гадәтләренә хөрмәт хисе тәрбияләү – тәрбия эшләре оештыруның төп бурычы булып тора. Интеграция алымы нигезендә гимназиядә татар, рус, инглиз, удмурт халыкларының милли байлыгын тирәнтен өйрәнүгә, аны үзләштерүгә корылган күп төрле чаралар еш уздырыла. Ел саен матур гадәткә әверелеп барган Сөмбелә, Нардуган, Нәүрүз, Сабантуй кебек милли бәйрәмнәргә удмурт, инглиз, рус милли бәйрәмнәре дә тулыландыралар.

Мондый полимәдәни тәрбия эшен системалаштыруны күз алдында тотып, укытучылар тарафыннан урта мәктәп өчен “Национально-региональный компонент в поликультурном пространстве” дигән интеграция программасы төзелде. Программаның максаты:

1) милли төбәк компоненты (МТК) темалары нигезендә ныклы белем һәм күнекмәләргә формалаштыру;

2) һәр милләт кешесенә, аның теленә, мәдәниятенә толерант мөнәсәбәтләр тәрбияләү.

Алда әйтелгән программага гимназиядәге барлык фәннәр дә төрле формада (дәрескүргәзмә, әңгәмә, сәяхәт, уен, милли ризык әзерләү дәресләре һ.б.) кертелгән диарлек.

2-11нче сыйныфлар өчен темалап бүленгән дәресләр циклы тематик материалның кабатлануын булдырмый, ә бу, үз чиратында, балага төшкән йөкне киметә. Мисал итеп, 5 нче сыйныфта татар халкының Сөмбелә (Уңыш) бәйрәмен китерергә мөмкин. МТКлы дәресләр өчен алдан ук аерым уку көне билгеләнә. Бу көнне укучылар фольклор дәресендә татар музыкасында булган Сөмбелә образын ачыклайлар, татар әдәбиятында бәйрәмнең

тарихы, барлыкка килүе белән танышалар, ә инглиз теле белән татар теле кулланылган интегратив дәрестә ике халык милли бәйрәмен (Уңыш һәм День Благодарения) чагыштыралар. Информатика дәресендә компьютер вариантында проект эерлиләр һәм эшләрен якыйлар. Көн ахырында мәктәп күләмендә алда атап үтелгән интегратив бәйрәм уздырыла. Тулы бер көн дәвамында укучылар бер теманы төрле предметлар аша үзләштерәләр. МТКга нигезләнгән темалар дәрестә генә түгел, ә фәнни конференцияләрдә дә давам иттерелә. Соңгы 3 елда бу программа белән эшләү укучыларда ана телен һәм башка чит телләрне өйрәнүгә кызыксынуны арттырды. Сораулардан күренгәнчә, укучылар барысы да телләрне зур теләк белән өйрәнәләр, һәм, татар телен туган теле дип санап, аны, аеруча өлкән буын кешеләре белән аралашканда, төп аралашу чарасы дип саныйлар.

Бу программага кертелгән, татар теле һәм әдәбиятында булган мәгълүматны һәр укучыга житекчелеккә күз алдында тотып, информатика укытучысы белән берлектә гимназиянең шәхси көндәлегә проектын төзедек. Биредә татар халкының күренекле даталары, Удмуртиянең татар тормышына кагылышлы вакыйгалары хакында мәгълүматлар, гимназиянең гимны, мөһим телефон номерлары, сәламәтлек бите дә урын алган. Укучыларның ике телдә дә сөйләшүен исәпкә алып, көндәлектәге мәгълүматлар нигездә ике телдә дә язылган. Проектның бер авторы буларак, укучының бу шәхси документы аны тәртипкә генә түгел, ә үз халкының рухи байлыкларына ихтирам белән карарга өйрәтүче чара да, дип уйлыйм.

Бер үк методикага таянып, бер методик берләшмәдә киңәшләшеп эшләү – тел укытучыларының әйтеп үтелгән хезмәтләренен дөнья күрүендә рольләре бик зур. Чөнки ана теленә дәрәжәсен дәрәжә билгеләп, әлегә эшләрдә аны бәяләп, тәртип белән урнаштыру – тел укытучыларының иң беренче хезмәте.

Моннан тыш, татар теле дәресләрендә әлегә программа белән генә чикләнмичә, туган якны өйрәнүгә башкача уздыру планы да эш программасына кертелгән. “Татарстан – безнең горурлыгыбыз булса, Удмуртия – туган жиребез” дигән максат белән без, татар теле укытучылары, дәресләрдә Татарстан Мәгариф министрлыгы программасына таянып эш итсәк тә, аны эшкәртеп Удмуртия һәм аның иҗат кешеләре тугандагы материаллар белән тулыландырабыз.

Аларны бер системага салу максаты

белән бнчы сыйныф укучылары өчен морфология курсынан “Жирле шагыйрь һәм язучыларның эсәрләре нигезендә күнегүләр жыентыгы”н төзедем. Биредә төрле биремле күнегүләр генә түгел, тестлар, тема буенча сораулар, жирле шагыйрьләрнең тормышы турында кыскача мәгълүмат, сәнгатьле уку өчен аларның үрнәк эсәрләре дә урын алган. Ул республикада эшләүче татар теле һәм әдәбияты укытучыларына гына түгел, ә

рухи байлыкларыбызны халыкка житкерүче һәркемгә ярдәмлек булыр дип уйлыйм.

Шулай итеп, башкарылган эшләргә, язылган хезмәтләргә нәтижә ясап әйткәндә, бүгенге көндә гимназиянең, анда эшләүче барлык укытучыларның иң әһәмиятле төп бурычы – киләчәктә күп телләр белгән, ул телләргә һәм ул халыкларны хөрмәт иткән, үз ана телен яраткан, кадерләгән һәм аны киләчәк буынга тапшырырга сәләтле булган чын шәхес тәрбияләү.

© Галимуллин Ф.Г., 2009

ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНЫҢ БАШКА ӘДӘБИЯТЛАР БЕЛӘН БӘЙЛӘНЭШЕН ӨЙРӘНҮ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Фоат Галимуллин

ФОАТ ГАЛИМУЛЛА улы ГАЛИМУЛЛИН – филология фәннәре докторы, профессор, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының татар әдәбияты кафедрасы мөдире, Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре.

Галимуллин Ф.Г. Вопросы изучения связей татарской литературы с другими литературами.

В статье рассматриваются исторические основы связей татарской литературы с литературами других народов, приводятся примеры взаимообогащения литератур.

Элеккеге зур илебез берләшмәсе таркалганнан соң, моңа кадәр анда яшәгән һәр милләт, һәр этник төркем – һәммәсе милли үзәкларын үстерүгә әһәмият бирә башладылар. Алар милләт тарихы, әдәбият-сәнгать, яшәү рәвеше, горейф-гадәтләр, тел кебек милләтнең асылын тәшкил иткән якларга игътибарларын арттырдылар. Моңа кадәр милли сыйфатларын үстерү хакында авыз ачарга жөрйәт итмәгәннәре дә бүген табигый, күңелгә якын, хәзерге заманга да тансык булган якларын кире кайтару өчен тырышлык куялар. Табигый, биредә дини инанулар белән рухны баету һәм әхлакый чистарыну үзәк урыннарның берсен алып тора. Шулай итеп, бүген милләтләр, әлбәттә инде, аларның мәдәниятләре кызыксыну ноктасын үзләренен эчке омтылышлары кисешкән урында табалар. Аларның якын һәм ерак күршеләрендә гамьнәре дә юк кебек, ник дигәндә, үз хәлләре хәл.

Боларны яхшы аңлаган хәлдә дә әйтергә туры килә: аерым шәхес башкалар белән рухи һәм матди аралашмыйча яши алмаган шикелле, милләтләргә дә бер-берләрендәге уңай якларны исәпкә алмыйча гына үсешне тәмин итү шактый кыенга туры килә. Сүз сәнгатеңең бер милләт кешеләре өчен генә

түгел, күрше-тирә кавемнәр белән дә аралашып яшәүләрен тәмин итүдәге әһәмияте инде күптән расланган. Әдәбият, китап бер халыкның күңел хәзинәсен икенчесенә, берсенен кешелек сыйфатларын башкаларга күчерүдә зур эш башкара.

Тагын шунысы да мөһим: үз хәлеңнең ниндирәк булуын чамалау өчен дә башкаларны өйрәнәргә, ягъни чагыштырып карау нигезе кирәк. Ул сине, син аны белү, зарурият таләп иткән дәрәжәдә бер-береңә мөгаллимлек кылу бары тик хәерлегә генә илтә. Борынгы төрки әдәбиятларның шәрәк сүз сәнгате белән табигый керешеп үсүе никадәр мул жимешләр биргәнлегә барыбызга да мәгълүм. Алтын Урда чоры әдәбиятын милли сүз сәнгатебез үсешендәге иң бөек нокталарның берсе дип саныйбыз икән, моны рухи алмашудан башка күз алдына да китерә алмыйбыз. Бу чорда әдәби иҗатта, кануни күренеш буларак, нәзирә алымның яшәве дә, бер үк мәзугтның төрле-төрле, еш кына очракта тагын да камилләшкән вариантлары барлыкка килүдә аның әһәмияте аз булмаган. Моңың мисалы рәвешендә Йосыф образына бәйле сюжетка байтак милли авторларның төрле-төрле эсәрләр язганлыктарын икран итү дә житә. Шуны ук киң танылган

һәм таралган һәр сюжетка яки мәгълүм образларга карата да әйтергә мөмкин булып иде.

Руһи хәзинәләр белән бүлешү турында сүз алып барганда, без еш кына моның табигый ихтыяж, ягъни зарурият нәтижәсендә барырга кирәклеген ассызыклайбыз. Башкача була да алмый. Чөнки ижәтның төп шарты булып иң әүвәл ирекле эш итү мөмкинлеген тора. Каләм әһәле дә бары тик ирекле булганда гына үзен дә, укучыны да канәгатьләндерерлек әсәрләр тудыра ала. Шуны ук аерым язучыга да, тулаем әдәбиятка карата да әйтергә мөмкин. Борынгы һәм урта гасырлар әдәбиятында бу мәсьәләләрдә табигый сайланыш һакимлек итү индә әйтеп кителгән олы казанышларга китергән.

Без, мәсәлән, Казанның, димәк татар халкының, ике мәдәният: Европа һәм Азия мәдәниятләре уртасында булуын искәртә киләбез. Ләкин бу хәл төрлө чорларда төрлечә булды. Ун-тугызынчы гасырның соңгы чирекләренә кадәр ул башлыча Шәрәккә йөз тотты. Дин уртаклыгы, рух якынлыгы табигый сайланышта Шәрәккә өстенлек бирүне тәмин итте. XIX гасырның соңгы чирегеннән татар әдәбиятына Көнбатыш тәсире дә сизелерлек була башлады. Бу очракта рус әдәбиятын гына күздә тотмыйбыз. Татар мәдәнияте чын мәгънәсендәге Европа казанышларына тартыла башлый. Шунысын билгеләү мөһим, Шәрәк тәсирен элеккечә сакларга теләгән хәлдә, бер үк вакытта Көнбатышка таба да борыла башлавыбыз үсеш заруриятен белән аңлатыла. Бу хәрәкәт табигый юлыннан барган очракта, һичшиксез, мондый синтез кабатланмас үз йөзгә булган олы казанышлар биргән булып иде.

Ләкин, 1917 елгы мәгълүм вакыйгалардан соң, коммунистлар идеологиясез безне бер селтәндә Шәрәктән аерды, Көнбатышны да ерагайтып, этеп куйды, бары тик рус әдәбияты-сәнгате белән аралашу, йогынты алу мөмкинлеген калдырды. Татар әдәбияты үзгә төрәк телле тугандаш әдәбиятларга, Идел буендагы угро-фин миллиәтләр сүз сәнгатләренә шактый вакытлар мөгаллимлек вазыйфасын башкарды. Бу әдәбият башкалар игътибарын үзгә фикри һәм сәнгати дәрәжәсез белән җәлеп итте. Казакъ, уйгур, каракалпак, чуваш һәм башка әдәбиятлар аңа табигый ихтыяж буларак таратылдылар. Ләкин совет һакимияте елларында татар теле-әдәбиятының, фәннең башка миллиәтләргә йогынтысын юкка чыгаруга юнәлтелгән дәүләт сәясәте үзгә бу өлкәдә дә тискәре нәтижеләрен бирми калмады. Татар халкы һәм аның әдәбияты,

җәмһүрияте өлкә хокукындагы автономияле генә булу сәбәпле, союздаш республикалы казакъ, кыргыз, төрөкмән кебек шәкертләреннән үсеш адымнары буенча шактый калышты. Чөнки аңа алга китү мөмкинлекләре тудырылмады гына түгел, булганнары да елдан-ел чикләнгән генә барды. Безне борынгы һәм урта гасырлардагы тамырларыбыздан аерырга дип куелган максат та үзгә эшен шактый нәтижелә башкарды, татар әдәбияты нигездә совет чорында ижәт ителгән, сәнгатилектән бигрәк идея ягына әһәмият бирелгән әсәрләрдән торган сүз сәнгате буларак тәкдим ителде. Рус дөнәсына К.Гали, С.Сарай, Котб, Кятиб, Мөхәмәдъяр, М.Колый һәм башкаларның исемнәренә һәм әсәрләренә, “Идегәй” дастанына караганда татар фольклоры һәм совет чоры язучылары гына билгеле булды. Ягъни татар әдәбиятын традицияләргә ярлы итеп күрсәтү өчен бөтенесе дә эшләнде. Без Шәрәк әдәбиятлары белән бәйләнештән генә түгел, бәлки үзгә күпгасырлык әдәби мирасыбызны руһи азыгыбыз итеп файдалану мөмкинлегеннән дә мәхрүм ителдек.

Бу фикерләргә куәтләү өчен мисаллар чиксез күп. Менә шуларның берсе. 1930-1933 елларда “Совет халыклары әдәбияты” исемле альманахның өч саны татар әдәбиятына багышлана. Аның беренче һәм өченче саннарында егерменче һәм утызынчы еллар башында татар совет язучылары ижәт иткән әсәрләргә бастырыла. Икенче саны исә татар әдәбияты классикларына бирелә. Без аңда Г.Тукай, С.Рәмиев, Дәрдемәнд, Ш.Камал кебек күренекле каләм әһәлләребезнең әсәрләрен күрәбез. Боларның булуы, әлбәттә, бик яхшы. Ләкин, игътибар итик, сүз бары тик XX йөздәге татар әдәбияты турында гына бара. Рус телендә укучыда, теләсә дә, теләмәсә дә, шундый фикер туа: татар әдәбияты бары тик XX йөздән генә башланган икән. Һәм әлегә альманах саннары буенча ясалган нәтижә матбугатта шулайрак баян ителә дә. Д.Выготский дигән автор “Ленинград” журналының 1931 елдагы бишенче санында болай дип язып чыга (ул сүзнә беренче һәм икенче альманахлар һақында алып бара): “Бу ике җыентык чынлыкта татар әдәбиятының бөтен тарихын үзгә ала”. Аз да түгел, күп тә түгел, ишеткәнгәзә, “татар әдәбиятының бөтен тарихын”, ди. Бу татар әдәбиятын дәрәс күзалламау иде. Хәер, рәсми идеология, әдәбиятыбызны гына түгел, тулаем тарихыбызны оныттыру өчен дә аз эшләмәде. Ләкин халык хәтерә үлемсез. Шуның өстенә Л.Гумилев, М.Худяков, Р.Фәхретдинов, С.Алишев, Ә.Мөхәммәдиев һәм башка намус-

лы галимнәребез кирпечләп-кирпечләп чын тарих фәнебезне аякка бастыралар. Моңа Н.Фәттаһ, М.Хәбибуллин, В.Имамов, Ж.Рәхимов, Ф.Латыйфи, Р.Батулла, Ә.Рәшит кебек каләм әһәлләребезнең әдәби эсәрләрен өстәргә кирәк.

Әлбәттә, сүз сәнгате үсешендә әдәби элементларның әһәмиятен таныган хәлдә, аның ролен арттырып карарга да ярамый. Төп хикмәт – кулына каләм алган кешенең үзендә, талантында, дөнъяны күрә, бәяли һәм сәнгатьчә тасвирлый белүендә. Шулар булмаганда, кемне дә булса остазлык ярдәмендә генә язучы итү мөмкин булмаган хәл.

Әйттик, еш кына әдәбиятчылар менә мондый күренешне аңлатуда гажизләнде: һ. Такташның “Гасырлар һәм минутлар” һәм В. Маяковскийның “Владимир Ильич Ленин” поэмаларында һәр ике шагыйрьнең, инкыйлаб житекчесен тасвирлаганда, бердәй сүзләр, эпитетлар куллануларын ничек төшендерергә? Әгәр В. Маяковский үз эсәрен алданрак язган булса, моннан да гади эш булмас иде: һ. Такташ рус пролетар шагыйреннән сүзгә-сүз файдаланган, дисең дә, шуның белән эш тә бетә. Ә монда киресе килеп чыкты, В. Маяковский үз эсәрен язганда татар шагыйре инде “Гасырлар һәм минутлар”ны төрле әдәби кичәләрдә, митингларда укып йөргән. Нәрсә эшләргә? Русның данлыклы шагыйре татарның Сыркыды авылында туып-үскән һ. Такташыннан үрнәк алган, дип раслап булмый бит инде. Менә шунда моны хакыйкәткә якын итеп аңлатуга килә яздылар: бер үк шартларда, бер үк мохиттә һәм бер үк шәхеснең эш-гамәлләрен бәяләгәндә ике халыкның ике шагыйре идея-эстетик яктан бердәй фикер йөрткәннәр икән, монда искитәрлек берни дә юк. Һәм мондый хәл әдәби тормышта аерым очрак кына түгел.

1913 елда ике халыкның – татар һәм украиннарның ике зур шагыйре Г. Тукай һәм Л. Украинка (Лариса Косач) вафат булдылар. Аларның бу очракта янәшә куелуларының сәбәбе, әлбәттә, дөнъя белән хушлашуларының бер елга туры килүләрендә генә түгел. Иң мөһиме – алар шигъриятенәң рухи уртаклыгында, икесенең дә үз милләтләрен өзелеп сөюләрендә, аның язмышы өчен бөтен күңелләре белән борчылуларында, шул юлда бердәй хис-кичерешләр белән януларында.

Күз карашымда хәзер

үзгәрде ашъялар төсе;

Сизлә: үтте яшь вакытлар,

үтте гомрем яртысы.

Күпме моңлансам кынып

милли агачлар өстенә,

Барсы корган – бер генә юк

яңалысы, яфраклысы.

(Г. Тукай. “Өзелгән өмид”, 1910)

Тормышта ирек тә, бәхет тә тапмадым,

Бер генә кадерле өметне сакладым.

Язмышым бирмәде бәхет тә, ирек тә.

Күңел яшидер ышанып өметкә.

(Л. Украинка. “Өмет”, 1880)

Һәр ике шигырьдә дә күңел төшенкелеге, якты омтылышларына ирешә алмау газабы. Тик житди генә аерма да бар. Г. Тукай шигырьнең исемендә үк бернинди дә өметкә урын калмаганын әйтә. Л. Украинкада әле киләчәккә ышаныч бар. Чын шагыйрь йөрәге бервакытта да үзе өчен генә гәмләнми, ул халык, милләт өчен сыктанудан газәпләнә. Милләт бәхетсез булганда, шагыйрь дә көр күңелле була алмый. Милли агачлар корып, яфраксыз, җансыз калган бервакытта татар шагыйре күңелендә нинди өмет уты янсын?

Әлбәттә, бу ике шагыйрь, күз яше түгеп, зарланып кына язмадылар:

Синең кайгың өчен, Украина,

Туктамыйбыз сыкрау, елаудан.

Без көтәбез, кан-яшь коеп бергә,

Котыласы елны богаудан.

(Л. Украинка, 1890)

Кайвакытларда һәр сәгәдәттән

өмидемне өзәм, –

Әллә кайдан шунда икәбәл

атлы чулпаным килә.

Ялтырый ул күкләремдә,

күп өмидләр арттыра:

Күз яшем сөртәргә гүя

назлы җананым килә.

(Г. Тукай. “Тәрәддөд вә шөбһә”, 1909)

Г. Тукай белән Л. Украинка бер-бере йогынтысында иҗат итмәгәннәр. Бердәй хәлләргә охшап мөнәсәбәт күрсәтү, һ. Такташ әйтмешли, бер үк хисләр белән яну күренеп тора. Моңа охшаш хәлләрне без әдәбият тарихының төрле чорларынан китерә алабыз. Татар авторлары еш кына өлгергән мәсьәләләргә игътибарны беренче булып юнәлдерәләр. В. Распутин “Соңгы срок” эсәрендә Ә. Еникинең “Әйтелмәгән васыять” повестенда, Ш. Хөсәеновның “Әни килде”

драмасында кузгатылган мәсьәләләрне шактый соң күтәрде. Г.Бәшировның “Туган ягым – яшел бишек” повестена типологик якын әсәрләр Р.Гамзатовның “Минем Дагыстаным”ы, М.Кәримнең “Озын-озын балачак” әсәре шулай ук вакыт ягыннан соңрак ижат ителделәр. Менә бу мисаллар болай дип әйтү хокукын бирә: татар язучыларын бары тик кемнәрдәндер йогынты алучы, үрнәк буенча гына ижат итүчеләр итеп күрсәтергә һич нигез юк.

Бәйләнешләрне бары тик әдәбиятларның бер-берсен ирекле, ихтыяри рәвештә баетышулары, әйбәт үрнәкләрнең башка милли әдәбияттагы эчке көчләрне уятып жибәрүгә хезмәт итүе планында карау игелекләрәк һәм дөресрәк. Бу мәгънәдә татар сүз сәнгате тугандаш халыклар булган казакъ, үзбәк, кыргыз, төрекмән,

уйгур, каракалпак, азербайжан, күршеләребез мари, удмурт, чуваш һәм башка әдәбиятларга уңай йогынты ясады. Моны үз вакытында әлеге әдәбиятларның күренекле вәкилләре рәхмәт хисләре белән бәяләделәр. Бу бәйләнешләрне тагын да тәфтишләбрәк һәм дөрес итеп өйрәнү бик кызыклы катламнарны ачуга китерәчәге бәхәссез. Әлбәттә, татар-төрөк, Көнчыгышның башка әдәбиятлары белән бәйләнешләрне жентекле өйрәнү үз-үзебезне аңлауда, безнең хакта дөнья халыкларының дөрес күзаллауларын булдыруда ышанычлы нигез булып. Безгә бу мәсьәләдә дә әдәбият тарихыбызны дөрес итеп язарга һәм аңлатырга кирәк. Әдәбиятны укытуга әнә шулай якын килү иң дөрес һәм нәтижәле юл. Ул рухи өлкәдәге бәйләнешләрнең асылын тулырак аңлавыбызны тәмин итәчәк.

© Гайфиева Г.Р., 2009

ЮГАРЫ УКУ ЙОРТЫНДА МӘГЪСҮМ ХУЖИН ИЖАТЫН ӨЙРӘНҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Гүзәл Гайфиева

ГҮЗӘЛ РИШАТ кызы ГАЙФИЕВА – Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының татар әдәбияты кафедрасы аспиранты, профессор Рифат Сверигин житәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

Гайфиева Г.Р. Особенности изучения творчества Магсума Хузина в высшем учебном заведении.

Отдельные этапы жизни и творчества писателя М.Х.Хузина (1930-2008) рассматриваются в рамках вузовских учебных программ по литературе.

Эпик төрнең бер яки берничә вакыйганы үз эченә алган кыска күләмле жанры – хикәянең теоретик нигезләре белән югары уку йорты студенты “Әдәбият теориясе” курсы аша таныша. “Хикәя жанры, эпик төрнең кече күләмле төре буларак, сурәтләнү материалы итеп чынбарлыкның төрле характердагы, ләкин шулай да әһәмиятле, гыйбрәтле берәр ноктасын ала; вакыйга-күренешләрне бер үзәк тирәсенә төйнәп, тар һәм кыска ситуация чикләре эченә жыеп тасвирлый һәм шул тар хәрәкәт майданында үтә чикләнгән сандагы геройлар характерының аеруча мөһим ягын бер балкыш дәвамында жыйнак сурәтләп, җанлы, тулы канлы итеп, үз моңы, үз көе белән чәчмә рәвештә хикәяләп күрсәтә” [1, 18]. Әдәбият тарихын өйрәнү дәверендә укучы әлеге жанрның беренче үрнәкләреннән алып хәзерге көнгә кадәр үсешен, үзгәрешен

күзәтә. Борынгы әдәбият тарихы курсы аша хикәя жанрының башлангычы булып торган хикәятнең үзенчәлекләре белән Мәхмүд Болгари, Сәйф Сараи, Мөхәммәдъяр, Каюм Насыйри ижатлары аша танышабыз.

Татар әдәбиятында хикәя аерым жанр буларак XX гасырда формалаша. Аның сәнгать югарылыгына ирешүе Ш.Камал, Ф.Әмирхан, Г.Исхакый, Г.Ибраһимов, К.Нәжми, М.Гали, Г.Толымбай, Ф.Сәйфи-Казанлы, А.Шамов, М.Әмир, И.Гази, Г.Кутуй, Ф.Хөсни, Ә.Еники, Г.Бәширов, Р.Төхфәтуллин, Ф.Шәфигуллин, М.Хужин исемнәре белән бәйләнгән. Югары уку йортында әдәбиятны өйрәнү программасында әлеге язучыларның ижаты бик киң яктыртыла. Күп язучылар ижатларын хикәя язудан башлап, соңрак прозаның күләмлерәк төрләренә – романга, повестька күчә. Хикәягә бәйле рәвештә язучыларның ижат эволюциясен

дә билгеләргә була.

Татар язучыларынан Мәгъсүм Хужин – “Бөтен ижат юлында шушы жыйнак һәм шул ук вакытта ифрат катлаулы, үзсүзле жанрга риясыз тугрылык саклаган, бу өлкәдә бай тәжрибә туплаган, күзгә күренерлек нәтижәләргә ирешкән сирәк әдипләрнең берсәдер” [2, 244]. Югары уку йортында аның үзенчәлекле ижаты хәзерге татар әдәбияты курсына өйрәнелә. И.Гази, Ә.Еники, Ф.Хәсни кебек күренекле әдипләребезнең традицияләрен дәвам итеп, М.Хужин хикәя жанры кысаларында тормышның бик гыйбрәтле, тирән мәгънәле төбәкләрен, кеше холкының төрле якларын, кәеф-халәтенең күп төсмерләрен тулысынча ачып салырдай язучыга әверелде. Әдип үзенә генә хас хикәяләр стиле тудырды. Автор әсәрләренә күләм ягыннан жыйнаклык, эмма мәгънәви тирәнлек хас. Язучы озын тасвирламаларны, аңлатмаларны бер деталь аша ачып бирә. Бу яктан ул дөнья һәм рус әдәбиятының иң матур традицияләренә таянып эш итә белә. Рус әдәбиятының күренекле хикәя осталары А.Чехов, И.Бунин, А.Платонов кебек әдипләрнең ижади мирасын өйрәнә. М.Хужин шулай ук үзенә күп замандашлары сыман татар әдәбияты хикәячеләренең сәнгати югарылыктагы әсәрләрен үрнәк итеп ала. “Ерактагы кыялар” китабына язган кереш сүзендә әдип моны үзә дә раслый: “Ибраһим Газиның “Тургай картаямы икән?”, Мирсәй Әмирнең “Мөстәкыйм карт йокысы”, Фатих Хәснинең “Сөйләнмәгән хикәя” һәм Әмирхан Еникинең “Матурлык” исемле хикәяләренә сокланам. Иң югары шүрлектәге бу әсәрләр янында мин тагын Аяз Гыйләжевның “Тәрәзәләр”, Газиз Мөхәммәтшинның “Ике әби бәрәңге ала”, Фәйил Шәфигуллинның “Солдатлар кайта” дигән хикәяләрен дә тотам”, – ди автор үзә [3, 5].

Мәгъсүм Хәмит улы Хужин 1930 елның 15нче маенда Татарстанның Саба районы Тенеки авылында колхозчы гаиләсендә туа. Ул үзенә ижат жимешләре – хикәяләре белән 50нче еллар башында матбугатта күренә башлый. “Ерганак юл ала” исемле беренче китабы 1961 елда басылып чыга. Авыл тормышын, аның табигатен тасвирлаган, хезмәт кешесен данлаган тормышчан, гыйбрәтле хикәяләре тупланган 14 китабы дөнья күрә. Хезмәт юлында М.Хужин укытучы да, ком-

сомол райкомының икенче секретаре да. Казан дәүләт университетын тәмамлагач, төрле газеталарда, аннары 18 елдан артык “Чаян” журналында эшли, ә туксанынчы елларда “Казан утлары” һәм “Татарстан” журналлары редакцияләрендә бүлек мөдире вазыйфаларын башкара. М.Хужин хикәяләр ижат итеп кенә калмый, ә әлеге жанрның татар әдәбиятында күп гасырлык тарихи үсешен, дөнья һәм рус әдәбияты белән бәйләнешен өйрәнә. Бу жәһәттән аның мәкаләләрен әдәбият теориясен өйрәнгәндә дә кулланарга була. М.Хужин, татар әдәбияты тарихында беренчеләрдән булып, үз эченә 118 авторның иң яхшы хикәяләрен алган “Татар хикәясе антологиясе” дигән фундаменталь басманы дөньяга әзерләп чыгара. Әдип татар әдәбиятында хикәя жанрын үстерүгә керткән ижади хезмәтләре өчен 1997 елда, беренче булып, Татарстан Язучылар берлегенең Фатих Хәсни исемендәге әдәби бүлегенә лаек була. 2000 елда “Мәхәббәт – һәлакәт?..” исемле хикәяләр жыйнагы “Елның популяр китабы” булып таныла.

М.Хужин XX-XXI гасырлар чигендә ижат итә. Бу чорда татар әдәбияты үзгәрешләр кичерә. “Бу хәл, бер яктан, “гасыр чиге” төшенчәсенең вакыт агышында шартлы билгеләнә торган яңа баскычка атлау гына булмыйча, кешеләрнең тормыш-яшәешне күзаллавындагы офыкларның киңәеп китүенә, ижтимагый-мәдәни тормышның бер халәттән икенчесенә сикерешенә бәйле, сәнгать-әдәбиятның яңарышны колачлавы белән дә аңлатыла. Икенче яктан, элеккеге СССР дип аталган зур бер мәйданда яшәүче халыклар өчен 1980 еллардан башланган үзгәртеп коруның барлык өлкәләргә үтеп керүе үзен сиздерә. Дөнья әдәбияты һәм сәнгатендә XX гасырның икенче яртысында башланган эзләнүләр, тәжрибәләр, “тимер пәрде” алып ташланганнан соң, безнең жирлеккә ташкын кебек бәрәп керде һәм мәдәни дөнъяны шаккатырырга мәжбүр итте”, – дип яза әдәбият галиме Д.Зәһидуллина [4, 3].

XX гасыр башында яңа үрләргә, табышларга ирешкән татар әдәбияты 80-90нчы елларда яңадан жанлана. Язучылар тематикада гына түгел, ә төрле әдәби юнәлешләр, агымнар буенча да эзләнү алып баралар. Төрлелеккә омтылыш хикәя жанрын да

читләтеп үтми. Прозаның бу кече күләмле жанры төрөндә үзгәрешләр үзен аеруча нык сиздерә. Язучылар хикәя материалында реалистик һәм романтик сюжетны модернистик алымнар, психологик һәм лирик тәэсирне арттыру чаралары, символлар, фәлсәфи фикер белән баеп юлларын эзлиләр. Традицион реалистик әсәрләрдән тыш, романтизм, символизм агымында иҗат ителгән хикәяләр пәйда була. Бу юнәлешләр аеруча Ф.Бәйрәмова, Г.Гыйльманов, М.Кәбиров, Р.Зәйдулла, И.Иксанова, Ф.Җамалетдинова һ.б. иҗатларында чагыла. “Гасыр ахырында символизмны кабат тергезгән, ягъни тулысы белән символик сурәтлелеккә корылган, символик катлам вакыйгалар катламыннан әһәмиятләрәк булып, аны күлөгәдә калдырган әсәрләр күбәя” [4, 9]. Шулай да, реализм юнәлешендә иҗат ителгән әсәрләр бу чорда да төп урынны алып тора. Кайбер галимнәр, социалистик реализмнан соң булганга, аны “яңартылган реализм” дип атый. Татар әдәбиятының бу чор хикәяләрендә әхлаклык һәм әхлаксызлык, дәрәслек һәм ялган, намус һәм намуссызлык, матурлык һәм ямьсезлек бәрелешен күрергә була. Мәгъсүм Хужин иҗаты аша реализм юнәлешендә иҗат ителгән хикәяләрнең бу чордагы үзенчәлекләрен ачык күзәтергә була. Аның әсәрләре язучының психологик һәм лирик детальләргә аеруча игътибар итүе, метафоралыкка һәм символларга тартым булуы, композиция һәм сюжет төзелешендә оригинальлек, образларның психологик яктан байлыгы белән үзенчәлекле. Бу сыйфатлар М.Хужин белән бер чорда иҗат итүче А.Хәлим, Ф.Бәйрәмова, Ф.Яруллин, М.Галиев һәм башка язучыларның хикәяләрендә дә чагыла. М.Хужинның тематикасы – нигездә авыл тормышы, аның үткәнә, бүгенгесенә бәйлә гыйбрәтле вакыйгалар, каһарманнары – авылның гади кешеләре: дөнъяның төрле хәлләрен баштан кичергән, бай язмышлы өлкән яшьтәгеләр һәм әле генә катлаулы тормыш юлына аяк басарга әзерлängән яшь буын вәкилләре. Хикәяләрендә авторның элеккеге авылны сагынуы, аны матур буяуларга төрөп сурәтләве чагыла. Язучы трактор-машина тәгәрмәченнән ермачланган урамнарны, гадилеген, эчкерсезлеген жуя барып, ямьсез гадәтләрен үз иткән авыл агайларын күрергә

теләми. Ул һаман һәрбер тавыштан моң эзләүче Биюшнә (“Ак колын” хикәясе), эшеннән ямь табучы Юлмәтинә (“Юлмәти бәйрәме” хикәясе), бөтен барлыгы белән халыкка хезмәткә бирелгән Борһанны (“Җир әйләнә сәяхәт” хикәясе), болында ат көтүче гади авыл малайларын сагына. Һәм болар барысы да хикәяләрдә жанлы итеп, укучы күңелен дулкынландырырлык образ-детальләр аша психологик планда һәм авторның югары эстетик, әхлакый-гуманистик карашлары кысасында сурәтләнә.

М.Хужин – сугыш чоры баласы. Аның әсәрләрендә тыл тормышының фәжигале чынлыгы картинасы югары дәрәжәдә тасвирлана. Язучы сугыш вакытында авыл кешесенә ил азатлыгы өчен тылда көрәшен сурәтләп кенә калмый, ә “Бәрәңге чәчәге”, “Укалы карлар”, “Чөй” кебек әсәрләрендә аның үзәк өзгәч чынлыгын ачып сала.

Югарыда әйтеп үтелгәнчә, 80-90нчы еллар тарихка үзгәртеп кору чоры буларак кереп калды. Илдәге система җимерелгәч, аның хаталары әдәби әсәрләрдә дә чагылыш таба. Язучылар тормышның моңа кадәр күрсәтергә ярамаган якларын сурәтләргә, әйтергә ярамаган проблемаларын әсәрләре җирлегендә чагылдырырга омтылалар. Колхозлашу, шәхес культы, Совет системасының асылын, ачы хакыйкатен М.Хужин хикәяләре җирлегендә дә өйрәнергә була. Мәселән, язучы “Кулаклар колхозы”, “Чөй” хикәяләрендә 30нчы елларда илдә алып барылган сәясәтне яңача ача. Хикәяче тырыш, үз хезмәте белән көн күрүчеләрнең дә “кулак” тамгасы белән туган җирләреннән сөрелүләрен сурәтли. Колхозлашу елларының мондый нечкәлекләрен без А.Гыйләҗевның “Өч аршин җир” әсәрендә күргән идек. Бу әсәр мәктәп программасында өйрәнелгәндә, М.Хужинның югарыда атап кителгән хикәяләре дә аның белән чагыштырма планда анализланырга мөмкин. Чөнки язучы әлеге мәсьәләләрен татар әдәбиятында беренчеләрдән булып күтәрәп чыга. М.Хужинның “Кулаклар колхозы” хикәясе герое Бәйрәмхан – жаны-тәне белән җиргә, туган туфрагына береккән тырыш хезмәт кешесе. Ләкин хәләл хезмәте белән табылган малы аңа “кулак” ярлыгы тагарга җирлек булып тора. Язучы илдә алып барылган сәясәтнең хезмәт сөючән кешеләренә аямавын, җәмгыятькә һәм аерым кеше язмышы-

на тәэсиренәң фаҗигале нәтижәсен шартлы тормыш моделе фонында конкрет вакыт һәм иҗтимагый хәл белән бәйләнештә ача.

Нәтижә ясап, шуны әйтергә була – Мәгъсүм

Хужин үзенәң чор рухын тоеп язылган хикәяләре белән хәзергә татар әдәбиятында үзенчәлекле урын алып тора. Аның үзенчәлекле иҗатында чор рухы чагылыш таба.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Хатипов Ф. Әдәбият теориясе: Югары уку йортлары, педагогия училищелары, колледж студентлары өчен кулланма. – Казан: Раннур, 2002. – 352 б.
2. Хатипов Ф. Якты жирлектәге һәлакәт /Мөлкәтебезне барлаганда. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003.
3. Хужин М. Ерактагы кыялар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1990. – 350 б.
4. Заһидуллина Д. Яңа дулкында (1980-2000 еллар татар прозасында традицияләр һәм яңачалык). – Казан: Мәгариф, 2006. – 255 б.
5. Хужин М. Айның уты сүнгән: Хикәяләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. – 383 б.

© Мотыйгуллина Ә.Р., 2009

РУС ТЕЛЕНДӘ СӨЙЛӘШҮЧЕ БАЛАЛАРГА ТАТАР ӘДӘБИЯТЫН УКЫТУ ПРОГРАММАЛАРЫНЫҢ ТӨЗЕЛЭШ ПРИНЦИПЛАРЫ

Әлфия Мотыйгуллина

ӘЛФИЯ РУХУЛЛА кызы МОТЫЙГУЛЛИНА – филология фәннәре кандидаты, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының татар әдәбияты кафедрасы доценты.

Мотыйгуллина А.Р. Принципы построения учебных программ по татарской литературе для русскоязычных учащихся.

Уроки литературного чтения предполагают знакомство с образцами произведений татарских писателей, а их усвоение адекватно изучению татарского языка.

Рус телендә сөйләшүче укучылар өчен татар әдәбияты дәресләре татар халкының үткәне һәм бүгенгә яшәшән күз алдына китереп бастыра, милли үзәкнең аерым якларын өйрәнүгә хезмәт итә. Шуңа күрә бу төркем балалар белән эшләгәндә әдәбият укуының максаты, бурычлары, эчтәлегә дә үзгәреш кичерә.

Татарстан төбәгендә яшәгән һәм татар мохите белән даими очрашып торган, халыкның тормыш-көнкүреше белән якыннан таныш булган рус телендә сөйләшүче балалар жирле халыкның мәдәнияте, сәнгате, әдәбияты белән дә хәбәрдар булырга тиеш.

Шул максатны күздә тотып, 2003 елга кадәр бары тик татар теленә грамматик нигезләрен генә үзләштергән һәм аерым күнегүләр эшләү, диалог һәм монологлар төзәргә өйрәнәп кенә баручы мәктәп балаларын татар сүз сәнгатең асыл мәгънәсенә төшендерә башлау максаты куелды һәм рус телендә сөйләшүче балаларга эксперименталь рәвештә татар әдәбияты укуыла

башлады. Шул елны "Мәгариф" нәшриятында сынап карау программалары дөнья күрдә. Шул программалардан берсенең төзелү принципларына тукталып үтмәкче булам.

Мәгълүм булганча, укучылар сәнгатең бер төре булган әдәбият белән әдәби уку дәресләрендә таныша башлыйлар (I-IV сыйныфлар), соңыннан урта сыйныфларда (V-IX) эстетик әһәмияте булган күләмлерәк әсәрләргә әдәбият дәресләрендә укуны давам итәбез, югары (X-XI) сыйныфларда рус телендә сөйләшүче балаларга татар әдәбиятының күпгасырлык тарихы барлыгы күрсәтелә.

Рус телендә сөйләшүче балалар өчен әдәби уку дәресләре татар язучыларының иң матур әсәрләре белән танышу, аларны дәрәс интонация белән, басымнарны урынлы итеп куеп уку, аңлау, истә калдыру, аерым гыйбарәләргә, сүзләргә, сүзтәзмәләргә, жөмләләргә сөйләмгә кертеп жибәрүгә юнәлтелергә тиеш.

Гомуми башлангыч белем мәктәпләрендә

әдәби уку дәрәсләренен төп максаты – укучыларга әдәби текстларны укырга, аңларга өйрәтү, анда очраган сүзләрне, гыйбарәләрне бала теленә кертеп жибәрү. Әдәби текст баланы матур жөмлөләр төзеп сөйләргә, татарча аралашуга этәрә. V-IXнчы сыйныфларда рус телендә сөйләшүче балага татар әдәбиятының эстетик ягы ачыла башлай. Башлангыч мәктәп бусагасында алган белемнәр татар әдипләре, сәнгать әһелләре, танылган шәхесләре турында белем бирү белән тулыландырыла. Шуның белән беррәттән, укучылар татар халкы тормышы, яшәеше турында фикер алышырга да өйрәнә башлайлар. Югары сыйныфта татар әдәбияты тарихы турында мәгълүмат бирелә, татар әдәбиятының иң якты маяклары белән, аларның иҗат мирасы белән таныштыру күздә тотыла.

Әлеге максат һәм бурычларны тормышка ашыру өчен без түбәндәге принципларны истә тотарга тиеш. Рус телендә сөйләшүче балалар өчен башлангыч сыйныфларда татар әдәбиятының асылын төшендерү укучучының сүз сәнгате серләрен яхшы белүен, анда иҗади эшләү күнекмәләре булуын таләп итә. Мәктәп баласына сүз сәнгатенен серләрен ачу эстетик принцип (укучучының матурлыкны күрә алуы һәм башкаларга күрергә өйрәтә алуы), эзлеклек (укучы алган белемнен тулыланып, баеп баруы), әдәбиятны сүз сәнгате буларак өйрәнү (татар телендә язылган әсәрләрдә әдәби образларны ачу үзенчәлекләре, татар теленен матурлыгын күрергә өйрәтү), күләме ягыннан кечкенә булган әсәрләргә шәхси мөнәсәбәт булдыру, ягъни психологик принцип (мәктәп баласының яшь үзенчәлекләрен, әдәби әзерлек дәрәжәсен исәпкә алып эш итү) ярдәмгә килә. Аерым игътибар коммуникативлык принцибына бирелә. Бу принципның өстен чыгуы рус телендә сөйләшүче укучыларның әдәби әсәр аша татар теленен серләренә тирәнрәк төшенүләре, матур әдәбият әсәренен эчтәлеген сөйләү, үз фикерен ачарга омтылган вакытларда сөйләшү, аралашу чарасына әверелүе белән дә бәйле. Укучыларны әдәби әсәргә кабул итү һәм әдәби үсеш үзенчәлекләрен исәпкә алып, дифференциацияләү (аерым төркемнәргә аерып, бүлеп эшләү) һәм интеграцияләү (татар теле һәм рус әдәбияты дәрәсләрендә алынган теоретик белемнәргә һәм гамәли эш күнекмәләрен файдалану) дә үзәккә алына.

Рус телендә сөйләшүче балалар белән

эшләгәндә укучучы эшчәнлегә үзәккә алына. Шуңа күрә әдәбият укутуның ысуллары да үзгәреш кичерә. Белгәнәбезчә, метод төшенчәсе “куелган максатларга ирешү юлы дигән мәгънәгә ия” [1]. Әмма рус телендә сөйләшүче укучылар белән эшләгән вакытта ысулларны куллану даирәсе дә үзгәреш кичерә. Башка балаларга да татар әдәбиятын укуту барышында файдаланылган методлар арасынан иҗади уку (сәнгатьле уку), репродуктив (Н.И. Кудряшев классификациясе) методларга өстенлек бирелә. Бу ысулларга таяну нәтижәсендә укучыларның әдәби әсәр текстын дөрес интонация белән укуы, сәнгатьле уку күнекмәләре булдыру, укучучы укуганны үзләштерү, укучучы җиткергән татар мәдәнияте, сәнгате, әдәбияты турындагы мәгълүматларны тиешле дәрәжәдә үзләштереп бару күздә тотыла. Балаларның үзләштерү дәрәжәсен тикшерү өчен эзләнү методын файдалану уңышлы.

Төрле ысулларга мөрәҗғәгать итү нәтижәсендә әдәбият дәрәсләрендә киң кулланылырга тиешле алымнарны да ачыклай алабыз. “Укуту алымы – танып белү эшендә кулланыла торган теге яки бу ысулның детальләре, кисәкләре, өлешләре яки аерым адымнары” [2] икәнлеген истә тотып, киң кулланылган түбәндәге алымнарны күрсәтә алабыз: укучучы сүз (сөйләве), сәнгатьле уку, портрет белән эшләү, укучы сөйләве, эчтәлек сөйләү, әдәби әсәрдәге вакыйгаларны тормышкөн күреш белән чагыштыру һ.б. Шуның белән беррәттән, метод һәм алымнарны төрләндерү, укучыларның яшь үзенчәлекләрен исәпкә алу, аларның әдәби үсеш үзенчәлекләренә таяну, башка халыклар әдәбиятын кабул итәргә һәм чагыштырырга өйрәтү әдәбият дәрәсләренен нәтиҗәлеген күтәрүгә хезмәт итә.

Әлеге программаны төзү барышында рус телендә сөйләшүче балалар үзләштерә алырлык дип исәпләнгән, татар әдәбиятындагы иң гүзәл, бала күңеленә матурлык орлыклары сала торган әсәрләргә сайлау белән беррәттән, әсәрләрен бала фантазиясә, тирә-яктагы күренешләр белән бәйләнеш булган текстлар сайланды. Бала әдәби әсәргә укып, эчтәлеген сөйләп, андагы жөмлә конструкцияләрен хәтерендә калдырып кына бармый, ул әдәби әсәргә корылышын аңларга, сәнгатьчә матурлык тудыру чараларын күрәп танырга да өйрәнәргә тиеш. Шуңа максатны күздә тотып, I сыйныф балалары тезмә һәм чәчмә әсәрләргә аерырга өйрәнәләр, фольклор жанрларыннан табышмак, такмаклар һәм

такмазалар төшенчәләрен хәтердә калдыралар, II сыйныфта шигырь төшенчәсе ачыклана, халык авыз ижаты жанларынан әкият, мәкаль үзләштерелә, III сыйныфта шигырь төшенчәсе ныгытыла, хикәя төшенчәсе өстәлә, э фольклорда жыр жанры белән танышалар, IV сыйныф укучылары әдәби әсәрнең авторы турында белешмәләренә киңәйтеп, биография сөйләү эзлеклеген өйрәнәләр.

Рус мәктәбендә белем алучы балалар рус әдәбияты дәрәсләрендә тирән белем алалар, аңлаешлы әдәби әсәрләр белән танышалар һәм аларны анализларга, бәяләргә өйрәнәләр. Укучылар рус әдәбияты дәрәсләрендә алган теоретик белемнәренә татар әдәбияты дәрәсләрендә дә уңышлы гына файдалана алалар. Шул үзенчәлекне истә тотып, V сыйныфтан башлап һәр сыйныфта рус әдәбияты дәрәсендә теоретик төшенчәләр кабатланып барыла. Әдәби-теоретик төшенчәләренә бирүнең эчтәлегә дә үзгәрә: төшенчәнең татарча аталышы гына истә калдырыла, э аңлатма рус әдәбияты дәрәсендә бирелгәнчә саклана. Телне тирәнрәк үзләштерү дәрәжәсенә ирешкән очракта, укучы бу теоретик үзенчәлекләренә эсәрдә барлыгына балаларның игътибарын юнәлтә, яки аны яхшы эзерлекле балаларга өстәмә эш итеп тәкъдим итә.

Әдәбият дәрәсләрендә рус телендә сөйләшүче балаларга татар әдипләре турындагы мәгълүмат бирелә башлый. Әдипләрнең тормыш сәхифәләре белән таныштыруны түбәндәге дүрт төргә бүлеп карый алабыз:

1) тормыш юлы һәм ижатын өйрәнгәндә әдип үткән юл турында сөйләнелә һәм ижатының барлык якларын иңләгән мәгълүмат бирелә;

2) биографик белешмәне күз уңында тотып, әдипнең тормыш һәм ижат юлындагы аерым сәхифәләре белән таныштырыла. Әдипкә бәя бирү истәлекләргә таянуга, ижатның аерым якларына бәя бирүгә юнәлтеләргә мөмкин;

3) язучы яки шагыйрьнең язмышы дигән вакытта ижат эшчәнлегенә бик кыска гына бәя бирелә, э аның ил күләмендә һәм әдәбият тарихында тоткан урынын ачыклау алгы планга чыга;

4) әдипнең ижатының бер генә юнәлешенә игътибар итү очраклары да бар. Алар, мәсәлән, “Ф.Яруллин – шагыйрь” рәвешендә тәкъдим ителә, шуңа күрә әдип эшчәнлегенә бары тик бер ягын гына аерып чыгарып

өйрәнүне күздә тотта.

Шушы бүленешнең берәр төренә һәр сыйныфта игътибар итеп барыла.

Инде билгеләп үткәнбезчә, урта сыйныфларда (V-IX) эстетик әһәмияткә ия булган күләмлерәк әсәрләренә өйрәнү күздә тотыла. V сыйныфта рус телендә сөйләшүче балалар, татар халык әкиятләре белән бергә, башка халыкларда да киң танылган әкиятләренә укыйлар (Татар халык әкиятләре “Өч кыз туган”, “Зирәк карт” белән беррәттән гарәп халкының “Мең дә бер кичә”, башкорт халкының “Карга ни өчен исемен әйтеп бетерми” әкиятләре өйрәнелә). Ләкин әле моның белән генә дә чикләнмиләр, халык әкиятләренән соң барлыкка килгән күренекле әкиятче-авторларның киң танылган әкиятләре (немец әкиятчеләре Яков һәм Вильгельм Гриммнарның “Боткалы чүлмәк”, Габдулла Тукайның “Сарык белән кәжә”, Абдулла Алишның “Куян кызы”, “Сертотмас үрдәк”, Рабит Батулланың “Алып батыр мажаралары” һ.б.) белән танышалар. Биредә укучыларның, әкият сюжетына корылган әсәрләр белән танышу дәвамында, халыкның уйлау рәвеше, яшәеше, теләк-омтылышларын өйрәнүләре дә күздә тотыла.

VI сыйныф өчен тәкъдим ителгән текстлар рус телендә сөйләшүче балаларны татар халкындагы мифлар (албасты, йорт иясе, су анасы турындагы мифлар) белән таныштыра, ул образларның татар әдәбиятына кереп китүен дә (Габдулла Тукайның “Су анасы” әкият-поэмасындагы су анасы, Галимжан Ибраһимовның “Яз башы” хикәясендәге аждаһа) искәртелә. Мифологик сюжетка корылган әсәрләрдән тыш, әдәбиятта Туган ил темасының чагылышына игътибар ителә һәм туган жир кадерен белергә, аны яратырга өйрәткән матур әдәбият әсәрләре тәкъдим ителә (Г.Тукайның “Туган авыл”, Ә.Еникинең “Туган туфрак”, Г.Бәшировның “Жидегән чишмә”, С.Хәкимнең “Әй, язмыш, язмыш” һ.б.). Аерым игътибар эти, эни образларын гәүдәләндерүгә багышланган әсәрләргә (Р.Төхфәтуллинның “Йолдызым”, Р.Миңнуллинның “Эни кирәк”, “Эти төсле”, Г.Мөхәммәтшинның “Яратаммы сине, эти?” һ.б.) дә бирелә.

Рус телендә сөйләшүче балалар белән VII, VIII сыйныфларда эшләгән вакытта игътибар кешенең рухи халәте турында сөйләшүгә юнәлтелә. Кеше кичерешләрен ачу чарасы булган жыр һәм аның тормыштагы әһәмияте ачы-

клана. Шуңа нигезләнеп, жыр текстларының төзелешен, андагы сүз һәм көйнең берлеген күрә белергә өйрәнүгә басым ясала. Бу үзенчәлекне ачуга шагыйрь һәм композиторларның ижади дуслыгы нәтижәсендә туган жырларны күрсәтү аша ирешә алабыз (татар халык жыры “Күбәләгем”; “Әллүки” – халык көе һәм шагыйрь сүзләре; “Ак күлмәгем” – шагыйрь сүзләре һәм композитор көе). Шуның белән беррәттән, жыр текстларының әдәби эсәргә кереп китүе һәм эсәр кысаларында алар башкарган вазыйфа (И.Юзеев “Кыр казлары артыннан”) белән дә танышалар. Биредә кеше күңеленә жыр ясаган йогынтыны гына түгел, ә баланың шәхси хисләрен (бу очракта – мәхәббәт) аңларга омтылу алгы планга чыга. Ләкин хисләр турындагы сөйләшү яшьләренә ярату, беренче мәхәббәтләре тасвирланган эсәрләргә нигезләнеп алып барыла (И.Гази. “Ак сирень”, И.Юзеев. “Таныш моңнар”). Мәхәббәт темасы ана-бала арасындагы хисләргә дә барып тоташа. Аналарның бала тормышында тоткан урыны ачыклана, беренче сөю хисләре туганчы булган әниләргә ярату хисе, аларны хөрмәт итү турында, аларның кадерен белергә чакырган эсәрләр тәкъдим ителә (М.Жәлилнең “Ана бәйрәме”, Б.Рәхмәтнең “Бүген әнием бәйрәме” һ.б.).

IX сыйныфта балалар эстетик зәвык тәрбияли, ватанпәрвәрлек хисләрен үстерә, Туган илнең матурлыгын күрергә, аны яратырга өйрәтә торган эсәрләр белән танышалар. Ягъни төп максат булып әниенә ярату, беренче мәхәббәт хисләре туудан башланган хисләргә Туган илне, жирне, телне ярату (С.Сөләйманованың “Туган жирем, эчкән суым!”, Т.Миңнуллинның “Нигез ташлары”, Ә.Еникинең “Әйтелмәгән васыять”) кадәр үстерү тора.

X-XI сыйныфларда рус телендә сөйләшүче балаларга татар әдәбияты тарихы турында мәгълүмат бирелә. Шуңа бәйле рәвештә һәр дәвердә язылган эсәрләргә гүзәл үрнәкләр яки алардан өзекләр тәкъдим итеп барыла.

Әдәбият дәрәсләренә төп максаты балаларны әдәби эсәр укырга тарту, аның турында фикер әйтәргә өйрәтү икәнлеген истә тотып, әдәби текстны сайлау принципларына һәм аларның дәрәсләрдә бирелү рәвешенә дә тукталыйк. Рус телендә сөйләшүче балалар өчен татар телендә язылган матур әдәбият эсәрләрен үзләштерү эшенә авыр булуын истә тотып, әдәби эсәрләрдән (хәтта шигырьләрдән дә) өзекләр тәкъдим итү уңышлы. Ләкин дәрәслек

төзегән вакытта әдәби эсәр турындагы тулы мәгълүмат (аңлатма рәвешендә генә булса да) биреп бару күздә тотыла.

Рус телендә сөйләшүче балаларның тел белү дәрәжәсә түбән булу сәбәпле, әдәби эсәргә анализлау эше дә катлаулы була. Шуны истә тотып, дәрәслек төзегән вакытта баланың эсәргә шәхси мөнәсәбәтен ачарлык, аның хисләренә йогынты ясаган якларны күрсәтерлек сорау һәм биремнәр тәкъдим итү уңышлы булачак.

Урта мәктәптә белем алучы татар балаларының да сүзлек байлыгы аз булуын истә тотып, рус телендә сөйләшүче балалар белән эшләгәндә әдәби эсәр текстларын ятлап истә калдыру әһәмиятле. Шуңа күрә программада шигырь текстларын ятлауны гына түгел, проза, драма эсәрләреннән өзекләр ятлатуга да игътибар бирелә. Һәр сыйныфта ятлау өчен әдәбият исемлегә тәкъдим ителә. Мәсәлән, VIII сыйныфта бер мөнәжәт – “Ана зары”, Б.Рәхмәтнең “Бүген әнием бәйрәме”, Х.Туфаннең “Әйткән иден”, И.Юзеевның “Таныш моңнар” шигырьләре һ.б.

Рус телендә сөйләшүче бала һәр әдәби эсәргә укыган вакытта билгеле бер нәтижәгә килеп барырга тиешлекне истә тотып, бер тематикага караган эсәрләр бетү белән, сөйләм үстерү өчен темалар бирелә. Алар бирелгән эсәрләр бәйләменә хас булган уртак бер теманы киңәйтү һәм тулыландыру максаты белән тәкъдим ителә. Мәсәлән, VII сыйныфта жыр текстларын, аларның төзелешен, язылу рәвешен, эсәрдә башкарган вазыйфаларын өйрәнгәннән соң, татар сәхнәсә йолдызлары Г.Кайбицкая, Р.Ваһапов, Г.Сөләйманова, З.Басыйрова, Г.Рәхимкулов турында мәгълүмат бирелә һәм, сөйләм үстерү өчен, “Иң матур жырлаучы” дигән тема тәкъдим ителә. Дәрәслектә әлегә дәрәсләргә үткәрү өчен махсус план, бирем, сораулар тәкъдим ителү күздә тотыла. Хәтта бу төрдәге эшнә алып бару өчен аерым үрнәкләр бирергә дә була.

Әдәбият дәрәсләрендә балаларны текст укырга, аны сөйләүгә генә тарту җитми, һәр дәрәстә язу эшенә игътибар итәрлек урын табарга кирәк. Бу сөйләм үстерү дәрәсләренә давамы булып торса, бигрәк яхшы. Чөнки балаларның эзлекле фикерли белүе күбрәк язма эшләр башкарганда ачыла.

Гомумән алганда, рус телендә сөйләшүче балалар татар әдәбияты дәрәсләрендә үзләргә яшәгән җирдәге милли-төбәк компоненты белән якыннан танышачаклар, чит ил һәм рус әдәбияты

белән бердәй дәрәжәдә үсүче татар әдәбияты барлыгына да инаначаклар. Бу исә, үз чиратында, татар телен өйрәнүнең дәрәжәсен күтәрүгә,

әдәбият хазинәләребезне башка халыклар арасында таратуга юл ачачак һәм балаларны рухияттан баептуга ярдәм итәчәк.

ЧЫГАНАКЛАР

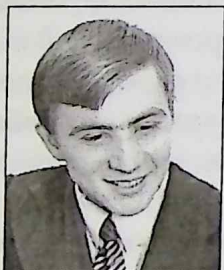
1. Заһидуллина Д.Ф. Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы: Методик кулланма. 1 кисәк. – Казан: Мәгариф, 2000. – 90 б.

1. Заһидуллина Д.Ф. Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы: Методик кулланма. 2 кисәк. – Казан: Мәгариф, 2000. – 75 б.

© Миннеханов Ф.Г., 2009

ОЛЫ ЮЛНЫҢ БАШЫ

Фидаил Миннеханов

ФИДАИЛ ГЫЙМРАН улы МИННЕХАНОВ – тарих фәннәре кандидаты, Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетының тарих һәм мәдәният белеме кафедрасы доценты, Хәрби-тарихи фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы. 50 артык хезмәт, шул исәптән Россия тарихы буенча татар телендә чыккан уку кулланмалары авторы. Казанда төзүче инженерлар эзәрләү тарихын язуга зур хезмәт куйган галим.

Минниханов Ф.Г. Начало большого пути.

В связи с предстоящим 80-летием Казанского государственного архитектурно-строительного университета рассматриваются отдельные этапы его истории.

2010 елның 13нче маенда Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты үзенең 80 еллык юбилеен билгеләп үтә. Бүгенге көндә ул Россиянең төзүче-инженерлар эзәрләүче алдынгы югары уку йортларының берсе булып санала. Аның танылган һәм тотрыклы абруе, алдынгы һәм уңышлы эшләүче архитектура-төзелеш мәктәбе күп төбәкләрдә билгеле һәм дан казанган.

Сәнәгать училищесы – Казан төзүчеләр мәктәбенең нигезе

Архитектура-төзелеш университетының тантаналы көннәрен тагын бер вакыйга тулыландыра. Моннан 120 ел элек Казанда сәнәгать училищесы ачу турындагы галифәһәп указга кул куела. Безнең шәһәрдә, республикада, бөтен Идел-Урал төбәгендә төзелеш белеме бирү энә шул училищедан башланып китә. Хәзерге университетның күп кенә башлангычлары аңа барып тоташа. Училищедә гомуми белем бирү фәннәре зур әһәмияткә ия була. Укучылар арифметика, геометрия, физика, химия фәннәрен өйрәнә. Графика дәрәсләреннән рәсем, сызым һәм матур язуга зур игътибар бирелә. Төзелеш эше буенча махсус фәннәр күп урын алыштыра. Болар – «Төзелеш эшләре һәм материаллар», «Ярдәмче жайланмалар», «Жир үлчәү һәм ко-

рылмалар планлаштыру», «Төзелештә хисап» һ.б. фәннәрдән махсус курслар.

Төзелеш училищесында гамәли дәрәсләр дә югары дәрәжәдә оештырылган була. Уку елы дәвамында алар училище остаханәләрендә, ә жәйләрен шәһәр земствосы яки шәхси төзелешләрдә һәм юл эшләрендә алып барыла. Моннан тыш, укучылар ике атна дәвамында жир үлчәү буенча гамәли эшләр белән шөгыйльләнгәннәр (анысы хәзерге геодезия практикасын хәтерләтә). Гомумән алганда, училище укучыларга төпле белем биреп, оста белгечләр эзәрләгән. Аны тәмамлаучылар жир үлчәүчеләр, төзүче-техниклар, юл төзүче техниклар, сызымчылар, десятниклар, гидротехниклар булып эшкә урнашканнар. Белгечләрнең шактые төрле мәктәпләрдә һәм гимназияләрдә укыткан, үзләренең шәхси төзелеш эшләрен ачкан.

Училище беренче белгечләрен 1902 елда чыгара. Беренче Бөтендөнья сугышына кадәр (1914 ел) ул 300гә якын төзүче-инженер чыгара. Алар Россиянең 30дан артык губернасында эшлиләр. Училище белгечләренең Санкт-Петербург, Мәскәү, Ашхабад, Киев, Курган, Харьков, Витебск, Смоленск, Чита, Брест, Самара, Чернигов, Тобольск, Иркутск, Кавказ арты һәм Ерак Көнчыгыш шәһәрләрендә эшләгәнлеген билгелә.

Училище белгечләре Казанда күп кенә биналар проектлау һәм төзүдә актив катнашалар. Мәсәлән 1902-05 еллардагы чыгарылыш белгечләре Казан сәнгать училищесы бинасын төзүгә зур өлеш кертәләр. 1930 елда ул Коммуналь төзелеш инженерлары институтының (КИИКС) төп бинасына әверелә.

Казанда югары төзелеш белеме бирүнең беренче адымнары

Казан сәнгать училищесының эшчәнлегендә зур үзгәрешләр 1917 елда башлана. Вахытлы хөкүмәтнең 1917 елның 30нчы май карары белән аңа Политехник училище исеме бирелә. Ул үзенең эшчәнлеген шул елның 30нчы сентябрдан башлап жибәрә.

Үзгәртеп корулар Гражданнар сугышы чорында да дәвам итә. 1918 елның 21нче ноябрдан Мәгариф комиссариатының 3420нче карары белән Политехника училищесы нигезендә Казан сәнгать, икътисад, сәнгать техникумы төзелә. Республика гражданнар сугышы мәйданы булганлыктан, ул үзенең эшен тулысынча башлап жибәрә алмый. Шулай да, Совет хөкүмәте профессиональ белем бирүне торгызу буенча эшен дәвам итә. Авырлыкларга да карамастан, нәкъ шул елларда Казанда югары төзелеш белеме бирүнең тарихы башлана да инде.

1919 елның 2нче гыйнварда РСФСР Халык комиссариатының югары уку йортлары бүлеген 22нче карар кабул итә. Аның нәтижәсендә Казан сәнгать, икътисад, сәнгать техникумы Политехник институт дип үзгәртелә. Ул үзенең эшен 9нчы гыйнварда башлап жибәрә. Анда дүрт факультет — архитектура-төзелеш, химия, механика һәм икътисад факультетлары ачыла. Институтның беренче ректоры булып Казан университеты профессоры Д.Н. Зейлигер сайлана, ә проректор вазыйфаларын профессор А.И. Тулпаров башкара. Факультетларның деканнары итеп профессорлар К.С. Олешкевич (архитектура-төзелеш), А.О. Борщевский (химия), Т.И. Жаков (механика), Н. Никольский (икътисад) билгеләнә.

1919 елның 2нче ноябрдан яңа инженерлык факультеты ачыла. 1920 елның августында институт РСФСРның югары техник уку йортлары исемлегенә кертелә.

1922 елның 3нче августында архитектура-төзелеш һәм инженерлык факультетлары берләштерелә һәм яңа бердәм төзелеш факультеты ачыла. Аның беренче житәкчесе итеп про-

фессор М.Г. Ельчанинов билгеләнә. Соңрак факультет белән берничә кешедән торган президиум идарә итә.

Төзелеш факультетында киң профильле архитекторлар, инженерлар, юл һәм күпер төзүчеләр әзерләнә. Студентларга лекцияләргә югары квалификацияле педагоглар укый. Мәсәлән, теоретик механика курсын институтның ректоры профессор Д.Н. Зейлигер алып барган. Югары математика һәм химияне профессорлар Н.М. Пауткин, Н.И. Парфентьев, Н.И. Порфирьев, Г.И. Горизонтов, А.И. Тулпаров укыткан. Студентлар арасында популярлык казанган доцентлар М.Г. Ельчанинов (төзелеш материаллары), И.И. Брюно (электротехника), А.В. Болгарский (жылылык техникасы), А.А. Труфанов (гидрология) һ.б. лекцияләргә кызыклы һәм эчтәлекле була.

20нче еллар башында институтның социаль составы үзгәрә. Югары уку йортларына эшче һәм крестьян балалары укырга бара башлый. Дәүләт аларга түләүсез белем алырга мөмкинлек бирә. 1924 елда институтта укучы 556 студентның 106сы эшче, 199ы крестьян, 216сы хезмәткәр баласы була. Башка катламнарда нибары 35 студент була. Студентларның милли составы да нык үзгәрә. Институтта күп милләтләр яшәгән ТАССР халкы укый. Студентлар арасында руслар белән беррәттән татарлар, чувашлар, марилар, мордвалар һ.б. укый. Гомумән алганда, инде 1924 елда, элекке Россия империясендә милли азчылык дип саналган халыклар балаларының саны институтта 32,5% тәшкил итә. Ул вакыт өчен бу бик зур сан. 1923 елдан башлап, татар телендә югары дәрәжәдәге белгечләр әзерләү өчен татар телендә укытыла торган хәзерлек группалары төзелә. Аларда якынча 50ләп кеше укый.

1920нче елларда югары уку йортларын үзгәртеп кору әле һаман дәвам итә. 1924 елның 8нче августында Халык комиссарлары карары нигезендә Казан политехник институты югары дәрәжәдәге индустриаль техникум итеп үзгәртелә. II, III, IV курс студентлары Дон политехник институтына, Томск технология институтына, шулай ук Мәскәүгә, Ленинградка һәм Киевка жибәрелә. Үзгәртеп кору финанслау житмәү нәтижәсендә үткәрелә һәм, асылда, институтның төзелешенә, укыту программаларына, белгечлекләргә кагылмый да диярлек. Алар шул килеш кала. Техникумга, югары уку йортлары кебек үк, тугызыллык мәктәпне тәмамлаучылар алынган. Аларга да институтка керүчеләргә куелган талаплар куелган,

уқыту да техник югары уку йортлары программалары һәм планнары нигезендә алып барылган.

Индустриаль техникумда дүрт бүлек була – төзелеш, химия, механика һәм сәүдә-сәнәгать. Аңа тар белгечлектәге инженерлар хәзерләп чыгарырга хокук бирелә. Техникумның директоры итеп төзелеш факультеты деканы, профессор М.Г. Ельчанинов билгеләнә. Дүрт елга якын эшчәнлегендә техникум барлыгы 93 төзүче-белгеч әзерләп чыгара, шуларның 65е төзүче-инженер, 28е инженер-гидротехник була. Техникумны тәмамлаган инженерлар үзләренә белемнәре һәм квалификацияләре буенча югары техник уку йортларын тәмамлаучылардан калышмаганнар. Шуңа күрә индустриаль техникумны яңадан югары уку йортына әйләндерү бурычы көн тәртибенә куела, һәм 1929 елның 18нче июнендә РСФСРның Халык комиссарлары советы Казанда яңадан Политехник институт ачарга карар чыгара. ТАССР хөкүмәте институтка өч өстәмә бина тапшыра һәм төзәтү эшләренә 85 мең сум акча бүлеп бирә.

Институтта өч факультет, шул исәптән инженерлык-төзелеш факультеты да була. Соңгысы ике бүлектән – коммуналь-төзелеш һәм гидротехника бүлекчәләреннән тора. Төзелеш факультетына 60 кеше алынырга тиеш була. Институтның директоры итеп З.З. Гыймранов билгеләнә. Ләкин, яңадан торгызылган югары уку йорты нибары бер генә ел эшли. 1930 елда аның нигезендә мөстәкыйль институтлар барлыкка килә. Инженерлык-төзелеш факультеты Казанда беренче югары төзелеш уку йортының башлангычы булып тора.

Казан коммуналь төзелеш институты – архитектура-төзелеш университетының башлангычы

Яшәп килгән югары белем бирү системасын тамырдан үзгәртеп кору 1930 елның 13нчы гыйнварында “Совет хөкүмәте һәм Бөтендөнья үзәк башкарма комитеты (БҮБК) кабул иткән “Советлар Союзының халык хужалыгы өчен техник кадрлар әзерләү” дигән 65нче карарыннан башлана. Аның буенча күппрофильле институтлар (Казан политехник институты кебекләр) мөстәкыйль бер тармакка караган уку йортларына таркала һәм аерым халык комиссариатлары карамагына күчерелә.

Хөкүмәтнең бу адымнарын тормышка ашыруны Халык мәгарифе комиссариатының 1930 елның 13нче маенда кабул ителгән “Югары уку йортларын үзгәртеп кору турында”гы 255нче приказы башлап жибәрә. Аның X пунктында “Казан

политехник институтының төзелеш факультеты нигезендә яңа төзелеш институты оештырырга һәм аны Эчке эшләр халык комиссариаты карамагына күчерергә”, – диелә.

Эчке эшләр халык комиссариатының кадрлар идарәсе 1930 елның 23нче маенда 3нче приказ чыгара. Ул Мәгариф комиссариатының 255нче приказын раслый һәм яңа оешкан ВТУЗга “Казан коммуналь төзелеш институты” (ККТИ) исемен бирә. Документ буенча институтта 3 факультет карала (гражданлык төзелеше, юл төзелеше һәм санитар-техник төзелеш). ККТИның директоры итеп З.З. Гыймранов билгеләнә, ә аның урынбасары итеп М.Г. Ельчанинов сайлана.

Тармак вузлары һәм втузлары булдыру турындагы барлык документлар БҮБК һәм СССР ХКСның 23нче июнь карары белән раслана. Аның буенча ККТИ Коммуналь хужалыгы Халык комиссариаты (КХХК) карамагына күчерелә һәм Бөтенроссия югары уку йортлары исемлегенә (реестрына) кертелә.

1932 елның 25нче мартыннан институт Казан коммуналь төзелеш инженерлары институты (ККТИИ) исемен йөртә башлый. Шул ук елның 1нче октябрдә аңа А.М. Горький исеме бирелә.

Беренче көннәрдән үк институтның коллективы институтның матди-техник база төзү һәм ныгыту, уқыту кабинетлары һәм лабораторияләр оештыру, үз китапханәсен булдыру мәсьәләләрен чишә.

Институтка элекке сәнәгать училищесының бинасы (К.Маркс урамы, 68 йорт), жир мәйданы, күп кенә кабинетлар һәм лабораторияләр бирелә. Аның карамагына Политехник институтның 2нче тулай торагы да күчә.

Институтның төп структур бүлекчәләре 2-3 ел дәвамында оеша. 1930 елның июнендә кабул итү комиссиясе эшли башлый, 1931 елның 1нче гыйнварында – кичке рабфак, 1931 елның 4нче сентябрдә – читтән торып уку бүлегә, ә 1932 елның 1нче апрелдә кичке уку бүлегә ачыла. Институт каршында үз уқытучы кадрларын әзерләү өчен биш белгечлек буенча аспирантура оештырыла. Эмма финанс кытлыгы һәм тәҗрибәле педагоглар җитмәү сәбәпле, белгечләрне әзерләү бары тик төзелеш материаллары кафедрасында гына алып барыла.

Бу елларда институтның барлык структур буыннарында бик еш үзгәрешләр булып тора. Факультетларның, кафедраларның, белгечлекләрнең исемнәре һәм юнәлешләре үзгәрә. 1935 елның 29нчы апрелдә инсти-

тут уставы раслангач кына факультет исемнәре төгәл билгеләнә һәм ныгый ала.

1930нчы еллар уртасына институт шактый зур һәм тотрыклы уку йортына әверелә. Кафедраларны тәжрибәле укытучы-педагоглар житәкли. Алар арасында профессорлар М.Г. Ельчанинов (төзелеш материаллары), Н.М. Пауткин (югары математика), А.В. Крестин (архитектура), Х.М. Мөштәри (теоретик механика), А.А. Труфанов (гидротехника), доцентлар А.Н. Васильков, Я.Ф. Козырев, В.Н. Шорин һ.б. була.

Белгечләр әзерләүнең сыйфаты үсүенә укытучыларның фәнни тикшеренүләре зур этәргеч ясый. 30нчы елларда профессорлар һәм доцентлар 35 фәнни тикшеренү темасы өстендә эшлиләр, шуларның өчесе докторлык, икесе кандидатлык диссертациясе итеп яклана, студентлар өчен дәреслекләр, уку кулланмалары, методик күрсәтмәләр языла. Доцентлар В.В. Морозов һәм Н.Н. Надеин математика һәм күперләр төзү курсы буенча лекцияләр конспектларын бастыралар. А.А. Трофимов архитектура буенча дәреслек бастыра. Бу дәреслек СССРның Архитектура академиясендә уңай бәяләнә. Ул елларда шулай ук төзелеш производствосы (П.М. Баскаков), шәһәр транспорты (А.А. Вишневский) фәннәре буенча дәреслекләр нәшер ителә.

1935 елдан укытучылар һәм студентлар өчен фәнни-методик конференцияләр үткәрелә башлый. Шул ук елны институтның “Труды КИ-ИКС” дигән даими басмасы чыга башлый.

Институтта милли кадрлар әзерләү буенча зур эш алып барыла. Татар мәктәпләрен бетергән яшьләр керү имтиханнарын үз телендә бирә алганнар. Башта татар студентларына күпчелек фәннәр татарча укытыла, ә соңрак аерым бер татар төркеме (10нчы төркем) дә оештырыла. Бу елларда татар фәнни терминологиясен эшләү һәм үстерүдә зур адымнар ясала, күп кенә техник фәннәрдән югары уку йортлары өчен татарча китаплар бастырыла. Мәсәлән, геодезиядән, физикадан, теоретик механикадан, математикадан һ.б. Бу эштә Ф.М. Хәкимов, В.Н. Хангилдин, Х.М. Мөштәри һ.б. татар укытучыларының өлеше зур.

1937 елның 1нче сентябрдә ККТИИ карамагына ябылган Свердловск коммунал төзелеш инженерлары институты (СИИКС) тапшырыла, аның 52 студенты укуларын төрле факультетларда давам итә. Ә су белән тәмин итү һәм канализация факультетының бер төркеме саклана һәм ККТИИны тәмамлап чыга.

1939 елның 13нче маенда Югары мәктәп эшләре буенча бөтенсоюз комитеты институтының яңа уставын раслый. Нәтижәдә, аның исеме А.М. Горький исеменнән башка гына атала башлый. Уставта 14 кафедра беркетелә: югары математика, физика, химия, теоретик механика, графика, төзелеш материаллары һәм күперләр, архитектура, шәһәр юллары, су белән тәмин итү һәм канализация, марксизм-ленинизм, төзелеш производствосы. Шулай ук уставта мөстәкыйль курслар да теркәлә. Институт 16 кабинетны, 6 лабораторияне, кинозалны үз эченә ала. Аның китапханәсендә 65 мең том берәмлек, шуларның 44 меңе уку әсбаплары һәм методик күрсәтмәләр була. Уку программаларын үткән, диплом проектларын яклаган студентлар кулларына институтны тәмамлау турында диплом алганнар. Устав буенча студентларны эшкә РСФСР Коммунал хужалыгы халык комиссариаты урнаштырган.

Югары белемле белгечләрне читтән торып уку бүлегә дә әзерләгән. 1940 елда анда 302 студент укыган. Уку вакыты 5 ел да 10 ай итеп билгеләнгән. Көндезгә бүлектә укучылар саны да елдан-ел арта барган. 1931 елның 1нче гыйнваренда институтта 253 студент белем алган булса, 30 нчы еллар ахырына аларның саны 700гә житә. Төзүче һөнәре ир-ат һөнәре генә булмый башлый, институтка хатын-кызлар да килә. Ул елларда хатын-кызлар студентларның якынча 20 %ын тәшкил итә. Студентларның күпчелеге стипендия алып укый [5].

Уку һәм ял итү өчен студентларга кирәкле шартлар тудырыла. Институтның 450 урынга исәпләнгән тулай торагы, аның буфеты, спорт уеннары өчен мәйданчыгы була. Институтның уку бинасында 150 урынлы ашханә эшләгән. Шулай ук институт Үзәк ял паркында “Динамо” спорт жәмгыятенен физкультура залын арендалаган.

Үзенең унъеллык юбилеен институт нык матди-техник базасы һәм югары квалификацияле кадрлары белән каршы ала. Алар арасында 8 профессор, 21 доцент, 10 өлкән укытучы, 13 ассистент һәм 9 укытучы була. Күп кенә укытучылар һәм кафедралар фәнни тикшеренүләрен төзелешнең гамәли бурычларын хәл итүгә бәйлиләр. Әйтик, доцент А.П. Орловның “Казан суы аркылы тимербетон күпер һәм аның киләчәктәге хезмәт итү перспективалары” дигән фәнни тикшерү эше аерым игътибарга лаек. Моннан тыш институт галимнәре төрле комиссияләрдә консультантлар булалар, төзелешләргә экспертизалар үткәрәләр,

төзелеш һәм коммуналь оешмаларга гамәли ярдәм күрсәтәләр.

Бүтән шартларда институтның уңышлары тагын да зуррак, файдалырак булыр иде. Ләкин 30нчы елларда үткәрелгән репрессиялар, кызганычка каршы, институт галимнәренә, укытучыларына, студентларына да кагыла. 1929-30 еллардагы партия сафларындагы “чистарту” партиясезләргә дә кагыла. Нинди катламнан килеп чыгуын яшерган студентлар институттан куылалар. “Поп, кулак, сәүдәгәр балаларына безнең коллективта урын юк!” дигән лозунглар һәм плакатлар институт бинасының барлык этажларында да эленгән була. 1931 елда гына да институттан 20 студент куыла, 80е “шиклеләр” исемлегенә кертелә. Беренче директор З.З. Гыймрановның принципияль гражданлык позициясе генә күпчелек “шиклеләргә” укулары тәмамларга мөмкинлек бирә. Соңыннан алар үз эшләренә остасы булалар. Кызганычка каршы, Гыймрановның үзен дә “ышанычсыз” дип игълан итеп, эшеннән куалар, ә соңрак ул репрессияланә.

30нчы еллар уртасында институт хезмәткәрләрен дә кулга алулар башлана. Директор вазыйфасын үтәгән Ф.И. Соболевны, аның урынбасары Ф.М. Хәкимовны эзәрлеклиләр. Төзелеш эшләрен механикалаштыру кафедрасы мөдире Батанов, рабфак директоры Ранина, инглиз теле укытучысы Перфильева кулга алыналар. Соңрак профессор А.А. Труфановка яла ягыла, физиклар арасында “дошманнар” табыла (профессор Кушников). Профессорлар М.Ельчанинов, Н.Пауткин, В.Горизонтов, К.Архипов һәм художник П.Сперанский “чит”, “ят” катламнан чыккан кешеләр дип игълан ителәләр. Аларга эштән куылу, хәтта үлем куркынычы да яный. Институт житәкчеләре, галимнәре һәм гади намуслы кешеләре аркасында гына институт жимерелми, аның фәнни-педагогик потенциалы саклана. Нәкъ шушы кешеләрнең (Гыймранов, Соболев, Хәкимов, Труфанов, Ельчанинов һ.б.) тырышлыгы белән ККТИИ 30нчы еллар ахырына илебезнең алдынгы төзелеш югары уку йортларының берсенә әйләнә.

Үзенең сугышка кадәр 11 ел яшәше дәверендә институт югары белемле 993 инженер

эзерләп чыгара. Моннан тыш, урта Идел һәм Урал буе төбәгендә үз юнәлешендәге бердәнбер институт буларак, ул Чуваш, Мари, Мордва, Удмурт, Башкортстан республикаларына да белгечләр эзерли. Архив материалларыннан күренгәнчә, 1941 елга “институтны тәмамлаган егетләр һәм кызларның 30 %ы югарыда атап үткән республикаларда, шулай ук Советлар Союзының ерак почмакларында (Төньяк өлкәсе, Көнчыгыш Себер, Ерак Көнчыгыш, Урта Азия республикалары) уңышлы гына эшлиләр”.

ККТИИ коллективының эше үзәк учреждениеләр һәм ТАССР хөкүмәте тарафыннан югары бәяләнә. ТАССР Югары Советы Президиумының 1940 елгы, 13нче декабрь карары белән профессорлар А.А. Пауткинга һәм Н.М. Труфановка “ТАССРның атказанган фән һәм техника эшлеклесе”, ә доцент П.М. Дульскийга “ТАССРның атказанган сәнгать эшлеклесе” исемнәре бирелә. Укытучыларның күпчелеге ТАССРның Югары Советы Президиумының Мактау грамоталары белән бүләкләнә. Ә Коммуналь хужалык комиссариаты 30дан артык укытучыны премияләр, студентларны стипендияләр белән бүләкли.

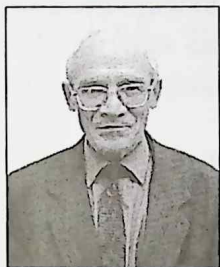
Эмма институтның уңышлы, нәтижәле хезмәте якынлашып килгән сугыш белән бүленә. Бөек Ватан сугышы башланыр алдыннан, сугыш куркынычы янау сәбәпле, Совет хөкүмәте сәнәгәтнең оборона тармакларын ныгыту буенча ашыгыч чаралар күрә. Шул уңайдан 1941 елның 12нче июнендә СССР Халык Комиссарлары Советы оборона комиссариатларына карамаган югары уку йортларының өлкән курс студентлары хисабына авиация инженерларын эзерләүне тизләтү турында карар кабул итә. Аның нигезендә, 18нче июнь көнне СССР Авиация промышленности халык комиссариаты һәм РСФСР Коммуналь хужалыгы халык комиссариатының 552/316нчы яшерен указы нигезендә ККТИИ авиация промышленности карамагына күчәрелә, ә студентлар контингенты, уку бинасы һәм башка корылмалар, жиһазлар һәм инвентарь Казан авиация институтына тапшырыла. Шулай итеп, 1946 елның февралендә яңадан торгызылганга кадәр, ККТИИ үз эшен КАИда дәвам итә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Краткие сведения о Казанском промышленном училище. – Казань, 1897.
2. Открытие Казанского промышленного училища. – Казань, 1897.
3. Отчет о состоянии Казанского соединенного училища за 1912 год. – Казань, 1913.
4. НА РТ. – Ф. 262, оп. 1, д.д. 54, 57; ф. 2858, оп. 1, д.д. 11, 88, 164, 165, 195, 257.
5. Миннеханов Ф.Г. Чал каланың төзүче белгечләр мәктәбе //Фән һәм тел, 2005. – № 2.

ЯССЫ РАМНАРНЫ ЮГАРЫ ДЭРӘЖӘЛЕ ТӨП ЭЛЕМЕНТЛАР ЯРДӘМЕНДӘ ИСӘПЛӘУ

Абрик Вәлиуллин

АБРИК ХӘЙРУЛЛА улы ВӘЛИУЛЛИН – техник фәннәр кандидаты, Казан дәүләт технология университетының теоретик механика һәм материаллар каршылыгы кафедрасы профессоры. 100гә якын фәнни һәм методик хезмәт, 5 уйлап табу, материаллар каршылыгы буенча татар телендә беренче дәреслек (1992) һәм мәсьәләләр җыентыгы (1993) авторы.

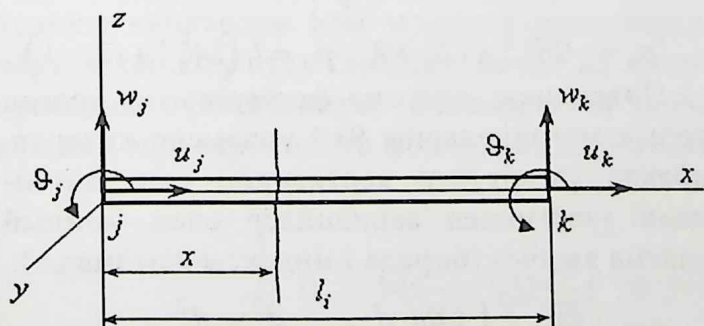
Валиуллин А.Х. Расчет плоских рам конечными элементами высоких порядков.

На основе принципа Лагранжа получены матрицы жесткости стержневых конечных элементов четвертого и пятого порядков, позволяющие изучать прочность и жесткость плоских рам при воздействии сложных сочетаний сосредоточенных и распределенных нагрузок.

Өрлек яки яссы рамнарның ныклығын һәм катылыгын исәпләгәндә, гадәттә өченче дәрәжәле төп элемент кулланыла (1 рәс.), чөнки бөгелеш өченче дәрәжәле полином белән тасвирлана [1]:

$$w = w_j (1 - 3\xi^2 + 2\xi^3) + l_i \vartheta_j \xi (1 - \xi)^2 + w_k (3\xi^2 - 2\xi^3) + l_i \vartheta_k \xi^2 (\xi - 1). \quad (1)$$

Монда l_i – i -нче элементның озынлыгы, $\xi = x/l$, x, z – локаль (жирле) координатлар, $u_j, w_j, \vartheta_j, u_k, w_k, \vartheta_k$ – элемент очларының локаль координатларда үлчәнгән күчешләре.

1 рәс.

Шактый төгәллек биргәнгә, бу элемент киң кулланыла, әмма бер элемент буенча бөгелеш үзгәреше монотон булмаса, кайбер житешсезлекләр сизелә башлый. Мәсәлән, тигез таралган көч куелган ике терәкле өрлекне бер элемент итеп караганда, аның уртасындагы бөгелеше $ql^4/(96EJ)$ булып чыга, ә төгәл җавап $5ql^4/(384EJ) = ql^4/(76,8EJ)$ булырга тиеш. Күргәнебезчә, хата шактый зур. Моннан тыш, таралган көч куела башланган һәм тәмамланган урыннарында бөгү моментлары ике яктан $ql^2/12$ зурлыгына аерыла. Бу

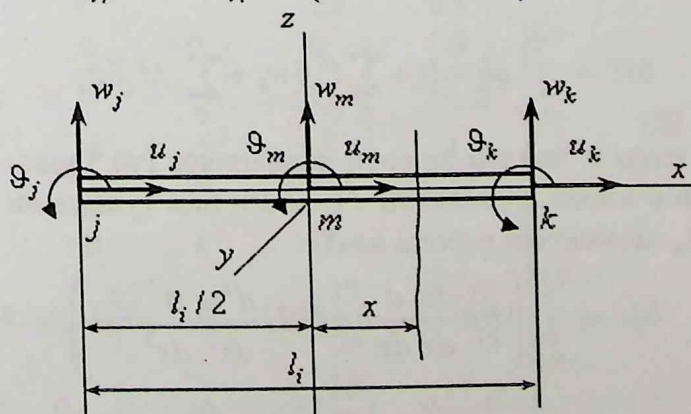
төгәлсезлекләргә киметү өчен өрлекне ваграк элементларга бүлү, элементларның санын арттырырга кирәк. Мәсәлән, бу мисалдагы өрлекне ике элементка бүлгәндә, максималь бөгелеш төгәл җавап белән тәңгәл килә. Димәк, әлеге төгәлсезлекләргә сәбәбе – аппроксимацияләүче полиномнарның дәрәжәсе түбән булуда.

Бу мәкаләдә югары дәрәжәле төп элементлар тәкъдим ителә – бөгелешне тасвирлау өчен 4нче һәм 5нче дәрәжәле полиномнар кулланыла. Мондый элементларны төрлечә йөкләнгән катлаулы борыс системаларын исәпләгән чакта кулланып була, куелган көчләр дә тупланган яки таралган булырга мөмкин.

Биредә дүртенче дәрәжәле төп элементны табу эшен җентекләп өйрәнербез, ә бишенче дәрәжәдәгесен шул ук тәртиптә карап, исәпләү нәтиҗәләрен генә китерербез.

Элементның (2 рәс.) озынлыгы l_i , аның өч чаты j, m, k булсын; локаль координат системасы башын элементның уртасында алыыйк:

$$-l_i/2 \leq x \leq l_i/2 \quad (-0,5 \leq \xi \leq 0,5).$$

2 рәс.

Элементның x кисемдәгә бөгелешен дүртенче дәрәжәле

$$w = a_1 x^4 + a_2 x^3 + a_3 x^2 + a_4 x + a_5 \quad (2)$$

полиномы белән тасвирласак,

$$\vartheta = dw/dx = 4a_1 x^3 + 3a_2 x^2 + 2a_3 x + a_4 \quad (3)$$

– борылу почмагы була. Мондагы a_k коэффициентлары түбәндәгә чик шартларыннан табыла:

$$x = 0 \text{ булганда, } w = w_m,$$

$$x = -0,5l_i \text{ булганда, } w = w_j, \quad \vartheta = \vartheta_j,$$

$$x = 0,5l_i \text{ булганда, } w = w_k, \quad \vartheta = \vartheta_k.$$

Табылган коэффициентларны (2) һәм (3) тигезләмәләренә куеп, бөгелеш һәм борылу почмагы аңлатмаларын түбәндәгечә үзгәртеп языйк:

$$\begin{aligned} w = & w_j (-8\xi^4 + 2\xi^3 + 4\xi^2 - 1,5\xi) + \\ & + l_i \vartheta_j (-2\xi^4 + \xi^3 + 0,5\xi^2 - 0,25\xi) + \\ & + w_m (16\xi^4 - 8\xi^2 + 1) + \\ & + w_k (-8\xi^4 - 2\xi^3 + 4\xi^2 + 1,5\xi) + \\ & + l_k \vartheta_k (2\xi^4 + \xi^3 - 0,5\xi^2 - 0,25\xi), \end{aligned} \quad (4)$$

$$\begin{aligned} \vartheta = & \frac{1}{l_i} [w_j (-32\xi^3 + 6\xi^2 + 8\xi - 1,5) + \\ & + l_i \vartheta_j (-8\xi^3 + 3\xi^2 + \xi - 0,25) + \\ & + w_m (64\xi^3 - 16\xi) + \\ & + w_k (-32\xi^3 - 6\xi^2 + 8\xi + 1,5) + \\ & + l_k \vartheta_k (8\xi^3 + 3\xi^2 - \xi - 0,25)]. \end{aligned} \quad (5)$$

Элементның катылык матрицасын төзер өчен Лагранжның вариацион принцибын кулланып [2]. Бу очракта өстәмә эш экстремумы шарты болай языла:

$$\delta \mathcal{E} = \delta(W - U) = 0. \quad (6)$$

Монда:

$$\delta W = \int_{-0,5l}^{0,5l} q \delta w dx + \sum_k F_k \delta w_k + \sum_n M_n \delta \vartheta_n$$

– тышкы көчләр эшенең вариациясе (ул таралган q көчен, тупланган F_k көчен һәм тупланган M_n моментын исәпкә ала),

$$\delta U = \int_{-0,5l}^{0,5l} \left(EA \frac{du}{dx} \frac{d}{dx} \delta u + EJ \frac{d^2 w}{dx^2} \frac{d^2}{dx^2} \delta w \right) dx$$

– потенциал энергия вариациясе (биредә күчегү исәпкә алынмады).

Буй күчешнең сызыкча функция белән тасвирлануын исәпкә алсак,

$$u = u_j (0,5 - \xi) + u_k (0,5 + \xi). \quad (7)$$

Күчешләр һәм аларның чыгарылмалары аңлатмаларын (6) тигезләмәсенә керттик. Башта аларны форма матрицасы рәвешенә китереп языйк:

$$du/dx = (-u_j + u_k)/l_i = [p_N] \{u\}/l_i.$$

Монда

$$[p_N] = [-1 \ 0 \ 0 \ 0 \ 0 \ 0 \ 1 \ 0 \ 0],$$

$\{u\}$ – чатларның күчешләре векторы. Аны

$\{u\}^T = [u_j \ w_j \ \vartheta_j \ u_m \ w_m \ \vartheta_m \ u_k \ w_k \ \vartheta_k]$ итеп юл-матрица рәвешендә язсак,

$$d\delta u/dx = (-\delta u_j + \delta u_k)/l = [\delta u] \{p\}/l_i.$$

Биредә

$$[\delta u] = [\delta u_j \ \delta w_j \ \delta \vartheta_j \ \delta u_m \ \delta w_m \ \delta \vartheta_m \ \delta u_k \ \delta w_k \ \delta \vartheta_k].$$

Шулай ук

$$\begin{aligned} d^2 w/dx^2 &= [p_M] \{u\}/l_i^2 = \\ &= [p_1 \ p_2 \ p_3 \ p_4 \ p_5 \ p_6 \ p_7 \ p_8 \ p_9] \{u\}/l_i^2, \\ d^2 \delta w/dx^2 &= [\delta u] \{p_M\}/l_i^2. \end{aligned}$$

Бу формулаларда

$$p_1 = p_4 = p_6 = p_7 = 0, \quad p_2 = -96\xi_2 + 12\xi + 8,$$

$$p_3 = l_i (-24\xi^2 + 6\xi + 1), \quad p_5 = 192\xi^2 - 16,$$

$$p_8 = -96\xi^2 - 12\xi + 8, \quad p_9 = l_i (24\xi^2 + 6\xi - 1).$$

Потенциаль энергия формуласына кергән барлык матрицаларны 9×9 үлчәменә китереп, кирәкле үзгәртүләр керткәннән соң, потенциал энергиянең вариациясе өчен мондый аңлатма алабыз (биредә i индексы язылмады):

$$\begin{aligned} \delta U &= \frac{EJ}{l^3} \int_{-0,5}^{0,5} \left(k \frac{du}{dx} \frac{d}{dx} \delta u + \frac{d^2 w}{dx^2} \frac{d^2}{dx^2} \delta w \right) d\xi = \\ &= \frac{EJ}{l^3} \int_{-0,5}^{0,5} \{k [\delta u] \{p_N\} [p_N] \{u\} + \\ &+ [\delta u] \{p_M\} [p_M] \{u\}\} d\xi. \end{aligned}$$

Монда $k = l^2/i_y^2$, i_y – кисемнең нейтраль күчәренә карата инерция радиусы.

Интегралга кергән ике матрицаны кушып, нәтижәдән интеграл алгач, төп элементның катылык матрицасы табыла:

$$[k_e] = \frac{EJ}{l^3} \begin{bmatrix} k & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & -k & 0 & 0 \\ 0 & 63,2 & 18,8l & 0 & -102,4 & 0 & 0 & 39,2 & -6,8l \\ 0 & 18,8l & 7,2l^2 & 0 & -25,6l & 0 & 0 & 6,8l & -1,2l^2 \\ -0,5 & 0 & 0 & 1 & 0 & 0 & -0,5 & 0 & 0 \\ 0 & -102,4 & -25,6l & 0 & 204,8 & 0 & 0 & -102,4 & 25,6l \\ 0 & 1,5 & 0,25l & 0 & 0 & l & 0 & -1,5 & 0,25l \\ -k & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & k & 0 & 0 \\ 0 & 39,2 & 6,8l & 0 & -102,4 & 0 & 0 & 63,2 & -18,8l \\ 0 & -6,8l & -1,2l^2 & 0 & 25,6l & 0 & 0 & -18,8l & 7,2l^2 \end{bmatrix}. \quad (8)$$

Бу матрица турында берничә сүз әйтеп үтик. Аның дүртенче һәм алтынчы юлларын һәм баганаларын без үзәбез өстәп яздык – алар матрицаны 9×9 зурлыгына кадәр тулыландыру өчен кирәк. Өстәмә тигезләмәләр калганнары белән каршылыкка килмиләр, чөнки аларга кергән яңа билгесезләр (u_m һәм w_m) $\xi = 0$ булган очракта аппроксимацияләүче тигезләмәләрдән алынган: дүртенче юл – (7) тигезләмәсеннән, алтынчысы – (5) тигезләмәсеннән. Тагын шуны әйтергә кирәк: матрицага кергән барлык саннар да төгәл булганга, алар барысы да рациональ саннар.

Аерым элементларның катылык матрицаларыннан глобаль катылык матрицасы төзелә – ул тигезләмәләр системасының сул ягындагы коэффициентлар таблицасын тутыра. Системаның уң ягын чатларга куелган тышкы көчләрдән һәм моментлардан торган вектор тәшкил итә. Таралган көчне дә чатлар арасында бүлүгә кирәк. Моңың өчен таралган көч эше вариациясе формуласына бөгелеш

аңлатмасына (2)-не кертик:

$$\int_{-0,5l}^{0,5l} q \cdot \delta w \cdot dx = \frac{7}{30} ql \cdot \delta w_j + \frac{1}{60} ql^2 \cdot \delta \vartheta_j + \frac{8}{15} \cdot ql + \frac{7}{30} ql \cdot \delta w_k - \frac{1}{60} ql^2 \cdot \delta \vartheta_k.$$

Димәк, тигез таралган көч чатлар арасында болай бүленә: кырый чатларда $7ql/30$ зурлыктагы тупланган көчләргә һәм $\pm ql^2/60$ зурлыгындагы тупланган моментларга, ә урта чатта – тупланган $8ql/15$ көченә.

Бишенче дәрәжәле элементның катылык матрицасы да шул ук төрлөгә табыла. Аны чыгаруны жентекләп карамыйча, нәтижәләрен генә китерәбез. Биредә кайбер вакламаларның ваклаучыларындагы 7 саны кыскартылмыйча калдырылды, чөнки матрицаның кайбер әгъзаларын унарлы ваклама рәвешендә төгәл язып булмый. Әмма, бу очракта да, катылык матрицасының барлык буыннары да рациональ саннар була:

$$[k_e] = \frac{EJ}{l^3} \begin{bmatrix} k & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & -k & 0 & 0 \\ 0 & 145\frac{17}{35} & 32\frac{18}{35}l & 0 & -102,4 & 54\frac{6}{7}l & 0 & -43\frac{3}{35} & 6\frac{32}{35}l \\ 0 & 32\frac{18}{35}l & 9\frac{17}{35}l^2 & 0 & -25,6l & 9\frac{1}{7}l^2 & 0 & -6\frac{32}{35}l & 1\frac{3}{35}l^2 \\ -0,5 & 0 & 0 & 1 & 0 & 0 & -0,5 & 0 & 0 \\ 0 & -102,4 & -25,6l & 0 & 204,8 & 0 & 0 & -102,4 & 25,6l \\ 0 & 54\frac{6}{7}l & 9\frac{1}{7}l^2 & 0 & 0 & 36\frac{4}{7}l^2 & 0 & 54\frac{6}{7}l & 9\frac{1}{7}l^2 \\ -k & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & k & 0 & 0 \\ 0 & -43\frac{3}{35} & -6\frac{32}{35}l & 0 & -102,4 & -54\frac{6}{7}l & 0 & 145\frac{17}{35} & -32\frac{18}{35}l \\ 0 & 6\frac{32}{35}l & 1\frac{3}{35}l^2 & 0 & 25,6l & 9\frac{1}{14}l^2 & 0 & -32\frac{18}{35}l & 9\frac{17}{35}l^2 \end{bmatrix}. \quad (9)$$

Тигез таралган көч чатларга дүртенче дәрәжәле элементтагыча ук бүленә.

Элемент буйлап сызыкча үзгәрә торган таралган көчне даими булган

$$q = q_j (0,5 - \xi) + q_k (0,5 + \xi)$$

һәм үзгәрүчән

$$q = (q_j + q_k) / 2 + (q_k - q_j) \xi$$

өлешләрден тора дип карыйк. Шулай иткәндә, һәр өлешкә караган эшнәң вариациясе аерым өйрәнеләп, көчнәң бүленеш законы жиңелрәк табыла.

Көчнәң даими өлеше элеккеге кагыйдә буенча (4нче дәрәжәле элементтагы кебек) бүленә: j -нчы чатка тупланган $7(q_j + q_k)l / 60$ көче һәм $(q_j + q_k)l^2 / 120$ тупланган моменты куела, k -нчы чатка шундый ук көч һәм капмакаршы момент, уртадагы m чатына тупланган $4(q_j + q_k)l / 15$ көче куела.

Көчнәң үзгәрүчән өлеше болай бүленә:

1) 4нче дәрәжәле элементның j -нчы чатында $(q_k - q_j)l / 10$ тупланган көче һәм $(q_k - q_j)l^2 / 120$ моменты, k -нчы чатында $(q_k - q_j)l / 10$ көче һәм $(q_k - q_j)l^2 / 280$ моменты куела;

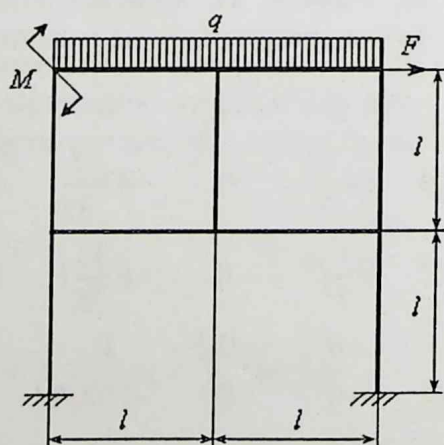
2) 5нче дәрәжәле элементның j -нчы чатында $(q_k - q_j)l / 14$ тупланган көче һәм $(q_k - q_j)l^2 / 280$ моменты, m -нчы чатында $9(q_k - q_j)l^2 / 140$ моменты, k -нчы чатында

$(q_k - q_j)l / 14$ көче һәм $(q_k - q_j)l^2 / 280$ моменты куела.

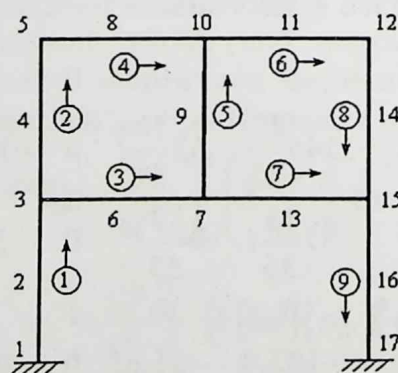
Тәкъдим ителгән элементларны яссы һәм туры борыслардан торган катлаулы рамнарны исәпләгәндә кулланып була. Борыслар бер-берсенә тоташткан яисә шарнирлар булган урыннарда һәм тышкы көчләр куелган нокталарда чатлар кертелә. Шулай итеп, рамның һәр бүлемтеге бер элемент булып чыга. Аларны тагын бүлгәләмәсәк, элементлар шактый зур булып, аларның саны бик күп булмый. Шулай да, рам гади булган чакта да, тигезләмәләр саны шактый күп (кимендә дистәләгән) була, аларны компьютерсыз чишәп булмый.

Яссы рамнарны исәпләү өчен Фортран-90 телендә компьютер программасы төзелде. Программа ике өлештән тора. Аның берсе (төп өлеше) үзгәрми торган – анда тигезләмәләр системасы чишелә, эчке көч факторлары табыла, нәтижәләр чыгарыла. Программаның үзгәрүчән өлеше бирелгән зурлыklarны кертү модульләреннән һәм төрле ярдәмче программалардан (процедуралардан) тора.

Мисал өчен, 3а рәс. күрсәтелгән рамны исәплик. Бирелә: $l=2$ м, $F=18$ кН, $q=10$ кН/м, $M=16$ кНм. Чатларны һәм элементларны номерлау тәртібе (соңгылары түгәрәкләр эчендә) 3б рәс. китерелгән. Рам 9 элементтан тора, аның 17 чаты бар. Шунлыктан, билгесез күчешләр һәм тигезләмәләр саны 51 була. Рамның кисеме даими – 16нчы ике тавр.

а)

б)

3 рәс.

Кирәкле зурлыklarны керткәннән соң катылык матрицасы туплана башлый. Билгесез күчешләр бер очтан башлап мондый тәртіптә номерлана:

$$u_1 = u_j^{(1)}, \quad u_2 = w_j^{(1)}, \quad u_3 = \vartheta_j^{(1)}, \\ u_4 = u_m^{(1)}, \quad u_5 = w_m^{(1)}, \quad u_6 = \vartheta_m^{(1)}, \quad \dots$$

Башта 51×51 зурлыктагы глобаль катылык матрицасы нульләр белән “тутырыла”. Шуннан соң аңа үз тәртибе белән аерым элементарның катылык матрицалары кертелә. Моның өчен чираттагы элементның (беренче элементтан башлап) катылык матрицасының барлык буыннары исәпләп табыла һәм ул

$$[k_e^*] = [C]^T [k_e] [C]$$

формуласы буенча, глобаль координатларга күчерелә. Монда:

$$[C] = \begin{bmatrix} \cos \alpha & \sin \alpha & 0 \\ -\sin \alpha & \cos \alpha & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{bmatrix} - \text{күчерү матрицасы,}$$

$[k_e]$ – элементның катылык матрицасы,

$[k_e^*]$ – элементның глобаль координатларга китерелгән катылык матрицасы,

$$\begin{bmatrix} N \\ Q_1 \\ Q_2 \\ M_0 \\ M_c \\ M_k \end{bmatrix} = \frac{EJ}{l^3} \begin{bmatrix} -k & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & k & 0 & 0 \\ 0 & 108 & 30l & 0 & -192 & 0 & 0 & 84 & -18l \\ 0 & -84 & -18l & 0 & 192 & 0 & 0 & -108 & 30l \\ 0 & -22l & -8l^2 & 0 & 32l & 0 & 0 & -10l & 2l^2 \\ 0 & 8l & l^2 & 0 & -16l & 0 & 0 & 6l & -l^2 \\ 0 & -10l & -2l^2 & 0 & 32l & 0 & 0 & -22l & 8l^2 \end{bmatrix} \cdot \{u\}$$

формуласы буенча эчке көч факторлары да табыла. Биредә N – буй көч, Q_1 – элемент башындагы аркылы көч, Q_2 – элемент ахырындагы аркылы көч, M_0 – элемент башындагы бөгү моменты, M_c – элемент уртасындагы бөгү моменты, M_k – элемент ахырындагы бөгү моменты.

Исәпләү нәтижәсе булган бөгү моменты эпюры 4 рәс. күрсәтелгән (анда моментлар рам сүрекләренең кысылган жепселләре ягында төзелгән).

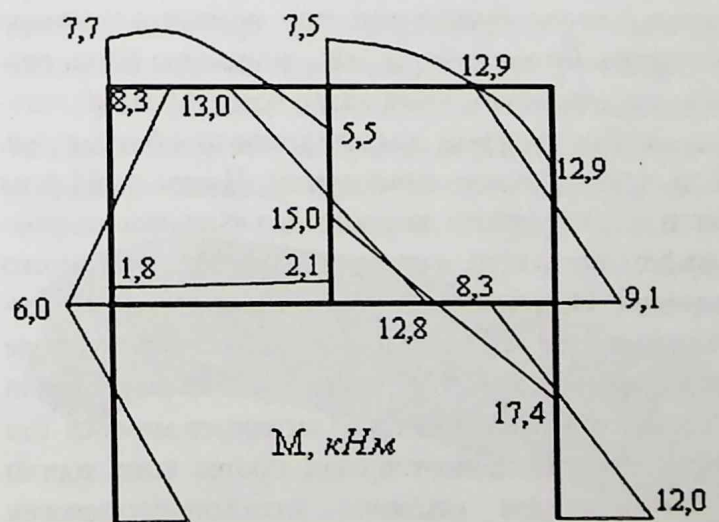
α – элементның локаль x күчәренәң глобаль $\bar{x}$ күчәренә авышлыгы почмагы.

Китерелгән беренче элементның катылык матрицасы $9 \times 9 = 81$ шакмактан тора, ул глобаль матрицаның өске сул почмагына языла. Икенче һәм башка элементларның катылык матрицалары 3×3 блокларына бүленеп, глобаль катылык матрицасының тиешле урыннарына язылалар (әгәр языла торган урыннар тәңгәл килсә, блоklar кушыла бара).

Шуннан соң системаның уң ягы векторы туплана, чик шартлары кертелә, тигезләмәләр системасын чишәп, глобаль күчешләр табыла һәм

$$\{u\} = [C] \{\bar{u}\}.$$

формуласы буенча чатларның күчешләре табыла. Монда $\{u\}$ – локаль күчешләр векторы, $\{\bar{u}\}$ – глобаль күчешләр векторы. Соңыннан

4 рәс.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Чирас А.А. Строительная механика. – М.: Стройиздат, 1989. – 256 с.
2. Сегерлинд Л. Применение метода конечных элементов. – М.: Мир, 1979. – 392 с.

© Хәйдәров И.Р., Шакиржанов Ф.Р., 2009

ИМПЛАНТАТ КЕРТЕЛГӘН ТЕШ КАЗНАСЫНЫҢ КӨЧӘНЭШ-ДЕФОРМАЦИЯ ХАЛӘТЕН ТИКШЕРҮ

Илдар Хәйдәров, Фәрит Шакиржанов

ИЛДАР РАМИЛ улы ХӘЙДӘРОВ – Казан дәүләт медицина университетының ортопедик стоматология кафедрасы ассистенты. Профессор Рәис Хафизов җитәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли.

ФӘРИТ РӘШИТ улы ШАКИРҖАНОВ – механика магистры. Бүгенге көндә Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университетының материаллар каршылыгы кафедрасы аспиранты, профессорлар Рәшит Каюмов һәм Илизәр Мирсәяпов җитәкчелегендә кандидатлык диссертациясе өстендә эшли. “Фән һәм тел” журналының дизайнеры буларак зур эш башкара.

Хайдаров И.Р., Шакиржанов Ф.Р. Исследование напряженно-деформированного состояния нижней челюсти с имплантатом.

При планировании съемных протезов человека, с целью обоснования выбора расположения имплантатов и более равномерного распределения напряжений в нижней челюсти, проводится исследование его напряженно-деформированного состояния методом конечных элементов.

Авыз эчендә тешләр булмау кешенең казна-бит системасының шактый зур морфологик-функциональ үзгәрешләренә китерә һәм, шул ук вакытта, зур социаль кыенлыklar да тудыра. Теш протезын куярга кирәк булган кешеләр арасында тешләре бөтенләй булмаганның 18%, ә яшьләре 60тан артыклар арасында 25%ка кадәр җитә. Мондый категория пациентларны дөвалау мәсьәләсе бик актуаль һәм хәзергә кадәр чишелмәгән. Чөнки сыйфатлы итеп ясалган протез да урынында яхшылап утырмакка һәм, шуңа күрә, пациентны канәгатьләндермәскә мөмкин. Икенче яктан, ул авызның лайлалы тышчасын яраларга, казнаның куыксыман үсентеләре атрофиясен китереп чыгарырга, ә алар пациентның “стоматологик гариплегенә” китерергә мөмкин. Еш кына бу хәл пациентларның протез тиеп торган урыннарындагы катлаулы анатомик-физиологик шартларга да бәйле була.

Тешләре калмаган пациентларны алынмалы гадәти протезлар белән генә дөвалау чәйнәү системасының дәрәҗәсез эшләвен тәмин итми, һәм шул сәбәпле, стоматологик сәламәтлеккә бәйле булган яшәү сыйфатын яхшырта алмый.

Тулсынча алынмалы протезларның функциональ сыйфатын күтәрү өстендә илбездәге һәм чит илләрдәге күп галимнәр шөгыльләнгәннәр.

Алар теш куюның төрле методикаларын тәкдир иткәннәр, протез эшләү технологияләрен камилләштергәннәр, базис өчен яңа материаллар, йомшак астарлар һ.б. кулланганнар. Протезны кузгалмаслык итү өчен, төрле елларда суырып беркеткечләр, магнитлар, имплантатлар, теш пластиклары, беркеткеч җилемле кремнар тәкдир ителгән.

Югары технологияләрнең гажәеп тиз үсүе һәм Бранемарк тарафыннан остеоинтеграция күренеше ачылу төшкән тешләргә алыштыру өчен теш имплантатлары кулланырга мөмкинлек бирде. Әмма теш тукумасы тузу, аның тыгызлыгы кимү, микроциркуляция бозылу күренешләре тешләргә төшеп беткән кешеләргә теш имплантатларын куюны чикләп кенә калмый, катлаулы медик-социаль проблемага дә әйләнә.

Хәзерге вакытта тешләре калмаган авызга протез тешләр кую өчен теш имплантатларын урнаштыруның күптөрле вариантлары тәкдир ителгән. Имплантатларга теш протезлары куючы табибларга һәм теш-техникларына бүгенге көндә бу инженер мәсьәләсен эмпирик юл белән чишәргә туры килә. Чөнки алар теш-казна системасындагы тукумаларның механик үзлекләрен төгәл исәпкә ала, ныклык һәм катылыklarын билгели, йөкләм астындагы деформацияләрен ачыклай алмыйлар.

Бу юнәлештә алып барылган фәнни тикшеренүләрдә соңгы елларда бөтенләй башка караш күзәтелә башлады: аларда ортопедия конструкцияләрен ясаганда инженерларча фикер йөртелә, материаллар каршылыгы, корылма механикасы, эластиклык һәм пластиклык теорияләре кулланыла. Шуның нәтижәсендә стоматологиядәге ортопедик дөвәләу чаралары биомеханикага нигезләнә башлады [1-3].

Медицина биомеханикасы гомуми механика казанышларын, аерым алганда материаллар каршылыгы фәнен, эластиклык теориясен һәм ныклык законнарын һәрчак кулланды һәм кулланып килә. Инде хәзер, андагы эластиклык теориясе мәсьәләләрен чишкәндә, төп элементлар ысулы еш кулланыла башлады.

Бүген төп элементлар ысулын стоматология һәм имплантологиядә кулланган күп кенә хезмәтләр билгеле. Ләкин аларда тулысынча алынмалы протезлар өчен имплантатлар торышын сайлау мәсьәләләре чишелмәгән. Шулай ук аскы казнадагы имплантатларның торышына бәйлә булган көчәнеш-деформация халәте дә тикшерелмәгән.

Бу хезмәтнең максаты – аскы казнада барлыкка килә торган көчәнеш-деформация халәтен түбәндәге өч вариантта хисаплау һәм чагыштыру: 1 вариант – протез ике яктагы берәр имплантатка таяна; 2 вариант – протез ике яктагы, аралары имплантат диаметры кадәр ераклыкта икешәрләп урнашкан 4 имплантатка таяна; 3 вариант – протез ике яктагы, аралары имплантат диаметрыннан зуррак арада икешәрләп урнашкан 4 имплантатка таяна.

Шушы максатны күздә тотып, авызында тешләре булмаган кешенең винтлы имплантант-

лар куелган аскы казнасы өчен төп элементлар ысулы буенча математик моделе төзелде.

Бирелгән үлчәмнәр буенча аскы казаның һәм имплантатның моделен ясау, төрле вариантларда имплантатлар куелган казаның геометриясен төзү һәм соңыннан аларны төп элементларга бүлү методикалары эшләнде. Шуның нәтижәсендә аскы казаны өчүлчәмле сигез чатлы изопараметрик төп элементларга [4] бүлүгә мөмкин булды.

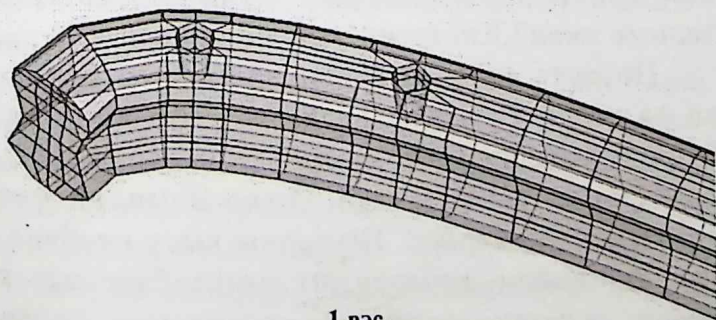
Гадилек өчен, аскы казаның көчәнеш-деформация халәтен хисаплаганда, имплантат белән аскы казна материаллары бериш дип алынды. Имплантат сөяккә борыш кертелгәнгә күрә, алар икесе бергә ныклап тоташкан дип исәпләнде. Хисаплана торган объект аскы казнага карата симметрияле булганга, аның бер яртысы гына каралды.

Чик шартларын билгеләгәндә, аскы казна шарнирга таянган дип алынды. Шуның белән бергә, аскы казнага тәэсир итүче көч имплантатлар аша тапшырыла дип саналды.

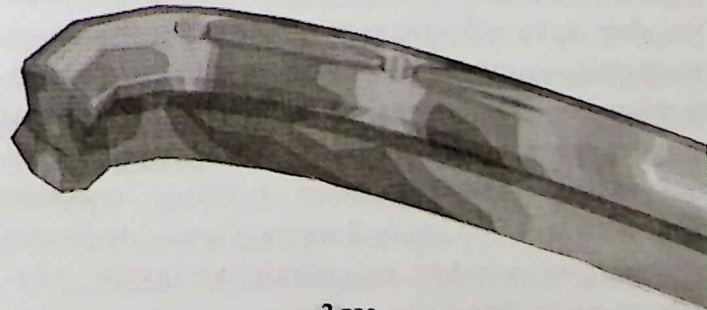
Мәсьәләне төп элементлар ысулы белән чишеп, көчәнеш-деформацияләрен билгеләү өчен C++ телендә хисаплау программасы төзелде. Шулай ук, күчешләрне, көчәнешләрне күрсәтү һәм аларны иярешле функцияләр методы белән аппроксимацияләү процедуралары эшләнде.

Хисаплау нәтижәләре күрсәткәнчә, протезны аралары имплантат диаметрынан күпкә ераграк булган имплантатларга урнаштыру иң отышлы вариант булып тора – бу очракта теш казнасында барлыкка килә торган көчәнешләр күпкә кими.

1 рәсемдә аскы теш казнасының ярты өлешенә төп элементлар ысулы буенча хисаплау моделе, ә 2 рәсемдә көчәнешләр таралу диаграммасы бирелә.

1 рәс.

2 рәс.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Лазарев С.А. Изучение распределения внутренних напряжений в зубах и имплантате в конструкциях мостовидного протеза // Росс. Вестн. Дент. Имплантол. – 2005. – № 1/2 (9/10). – С. 34-36.
2. Воробьев В.А., Ратинер Т.М. Атлас напряженных состояний дентальных имплантатных систем. – Ангарск, 1997. – 40 с.
3. Миргазизов Р.М., Изахсон М.В. Конечно-элементный анализ напряженно-деформированного состояния дентальных имплантатов и окружающей их костной ткани при неточной посадке литых каркасов. // Росс. Вестн. Дент. Имплантол. – 2003. – № 3/4.
4. Зенкевич О. Метод конечных элементов в технике. – М.: Мир, 1975. – 541 с.

ӘДӘБИ КАЛЕЙДОСКОП*

Тәлгат Галиуллин

Галиуллин Т.Н. Литературный калейдоскоп.

ТӘЛГАТ НӘБИУЛЛА улы ГАЛИУЛЛИН – филология фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт университетының татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасы мөдире. ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, атказанган фән эшлеклесе. XX йөз татар поэзиясе тарихына багышланган фәнни хезмәтләр, истәлекләр, хикәяләр, романнар авторы.

В этой серии публикуются рецензии Т.Н. Галиуллина на подготовленные к печати сборники произведений.

МАРАТ ӘМИРХАНОВНЫҢ “СӨН МОҢЫ” КУЛЬЯЗМАСЫ ТУРЫНДА

М.Әмирханов вакытлы матбугатта соңгы елларда еш күренгән исемнәрнең берсе. Аның хикәяләре “Казан утлары” журналында, бигрәк тә “Азат хатын” дип аталган басмада шактый урын ала. Шулай да ул укучыга, киң жәмәгәтчелеккә күбрәк журналист буларак билгеле иде.

“Сөн моңы” дип аталган кулъязмага ике повесть (“Сөн моңы”, “Берләч абзыйкайның кара туны”), ике дистәгә якын хикәяләре тәкъдим ителгән, димәк ки, аның фикерләү үзенчәлегә, ижат манерасы, табышлары һәм ялгышлары турында фикер йөртүгә, бәяләмә бирергә мөмкинлек бар.

Сүзне повестьлардан башлыйк. Беренче эсәр үзәгендә шактый каршылыклы, фажиғале язмышлы Мөгамбәр образы тора. Ул, бер яктан, һәрвакыт дәрәслек яклы кеше, яңартып кору көрәшчесе, табигать матурлыгын аңлай, сиземли белүче олы жанлы шәхес, икенчедән, тормыш аны һәрвакыт ватып, сындырып, рәнжетеп, тукмап, “сабагын биреп” тора. Яратып йөргән кызы Мофазага өйләнмичә, торфта кызлыгын югалтып кайткан, соңрак бик усал, явыз хатын булып чыккан Хәмидәгә өйләнә. Төп герой ике арадагы мөхәббәт мажаралары, яшәеш өчен көрәштә ачыла. Тормышка гашыйк, ыржыктай таза ирнең соңыннан, уйламаганда, көтмәгәндә. Сөнгә сикереп, шунда үлүе кирәкме, юкмы анысын өздәрәп әйтүе кыен. Аны очраклы

бәхетсезлек итеп кабул итү бер хәл, ә инде кешенең үз үлеменә үзе килүе бөтенләй башка нәрсә. Соңгысын исбатлыйсы, раслыйсы, сәяси һәм әдәби аңлатасы бар. Бу нәрсә житеп бетми шикелле повестька. Ислам дине кагыйдәләре, әхлакый системасы мондый гамәлне хупламаганны онытырга ярамый.

Аннан килеп, “Сөн моңы” повестенда акланып житмәгән, берсе өстенә берсе өелеп, кысрыклап килгән вакыйгалар шактый. Әйтик, Мөгамбәр районда чакта, көтмәгәндә коточкыч зилзилә куба, яңгыр ишә, аның көндәше “Москвич”ында авариягә эләгә, егетебез аларны коткара, шул ук вакытта ул су ташкынына эләккән мунча бүрәнәләрен жыярга керешә. Автор замана герое шундый өлгер, һәр жәһәттән тырыш, кыю була дип әйтергә теләме икән? Кистереп җавап бирүе кыен.

Повесть күләме белән артык зур булмаса да, анда тыгызлыкка дөгъва итә алмаган, буш диалоглар (әйтик, 66-67 битләрдә һ.б.), төп сюжет сызыгыннан читкә алып китүче эпизодлар житәрлек. Шуларны кысу исәбенә, төп геройның тирәлектәге миһербансызлык белән очрашу өстенә, үзен аңламау белән жәфалануын, кыскасы, торгынлык чоры кешесенең фажиғасен тирәнрәк ачуга юнәлтергә мөмкин иде кебек.

Икенче повесть миндә тирәнрәк тәэсир калдырды. Үзәктә, хәзер сирәк очрый торган, бик үк типик булмаган һөнәрле – тире, чүпрәк-чапрак, тимер-томыр жыючы Нурислам карт. Сугыштан соңгы татар авылларын-

* Ахыры. Башы 2008 елның 3-4, 2009 елның 1-2 саннарында.

да шактый популяр кешеләр иде алар. Әсәрдә вакыйгалар ике яссылыкта бара: сиксәннән тутырган картның хәзерге халәте һәм яшьлек истәлекләре. Менә шул хатирәләр аның базарда беренче алдануын, шуның артыннан хатын алганда ялгышуын, туйга кеше тунын киеп барып та, үз тунын әле хәзер дә хыялында гына йөртеп, шул хыялын һаман да тормышка ашыра, ягъни юнәтә алмавы, үз авылында председатель булып эшләү дәверендә кешеләргә кылган яхшылыклары, ялгышлары – барысы да картның рухи дөньясын, эзләнүләрен шактый тулы ачып бирәләр.

Хрущев белән бәйле вакыйга-хәлләр әдәби тукумага читтән кергән, ятрак бер сөйләм кебегрәк кабул ителсә дә, тулаем алганда, бу чорның, әлегә шәхеснең каршылыкларын, үз иленә яхшылык эшләү ниятенә гел киресе, гел начарлык килеп чыгуын (мал-мөлкәтне көчләп жыеп алу, кукуруз, химия белән мавыгуы һ.б.) автор шактый төгәл ачып сала. Биредә нәкъ менә авторның журналистлык тәҗрибәсе ярдәмгә килә, фикерләвендә өскә бәрәп чыга.

Шәхсән, бу повесть тормышчанлыгы, вакыйга-хәлләрнең жиз иләк аша үткәрәп сайланып алынуы ягыннан, хәтта тел-сурәт сыйфатлары белән дә күбрәк ошады дигән идем. Тагын бер карап чыгып, бәлки, яшьлегендә уңай сыйфатлар булып та, олыгайгач башкачарак юнәлеш алган якларын көчәйтеп, картның кабатланмас, комик кыланышларын көчәйтебрәк биргәндә, әсәр тагын да яңгырый төшәр иде. Повестьның исеме жисеменә бик үк килми, теманы, шәхесне ваклай. Саллырак атама табасы иде.

М.Әмирхановның көч куеп һәм яратып эшләгән жанры – хикәя. Ул күп очракта мавыктыргыч сюжет табуда, характерны ачык, төгәл күренеш-манзаралар, диалоглар ярдәмендә ачып бирүдә маһирлык күрсәтә. Ләкин, ни өчендер, “Алтын каптырма”ны новелла дип атаган. Ул гап-гади хикәя, хәзер фәндә күбрәк тарихи, мажаралы, мифик эчтәлекле әсәрләргә новелла дип атау кабул ителгән.

Хикәяләре эшләнү, төгәлләнү, яңачалык

дәрәжәләре буенча бер рәттә тормыйлар. “Адашу”, “Басма” (исеме аңлашылмый), “Эпикур”, “Салкын яңгыр”, “Кое” хикәяләре уңай тәәсир калдыра, жөйләре куылган, уйланылган. Башка хикәяләр тагын бер ныклап утырып алуны, байтагын төшереп калдыруны таләп итә.

“Ир хатыны” Зөфәр белән Зәйтүнә арасындагы мэхәббәтне матур гына ачып бирә. Әмма Зәйтүнәнең кибетче эшен ташлап (техникум белеме бар), мал карарга китүе, ире бәхетсез вафат булгач, тракторга укырга барырга сорагы кебек эпизодларда автор чама хисен югалта, артык кызып китә. Бит 30нчы еллар түгел. Чибәр ханым үзе булып калсын иде. Сату эшенең төмен белгән ханымның үзе теләп тракторга утыруы ай-һай бәхәсле.

“Тармун” хикәясендә Заһитның сугышта үлгән әтисенең уен коралын мәктәпкә бүләк итүе баян ителә. Сюжет үсешендә дә яңалык юк, тема да иске.

“Соңгы жыр” хикәясенә мотивы да әдәбиятта йөзәр кат тәкрарланды. Аны төшереп калдырудан кулъязма берни югалтмый.

“Чәчәкләр” безнең катмарлы, каршылыклы чор өчен артык идиллик, сентименталь “Азат хатын” дәрәжәсендә торган әсәр. Шунда журнал битләрендә калсын да ул. “Сине генә сагынам”, “Кайгы”, “Түзәлкәй” хикәяләре дә шундыйрак фикер тудыра. “Алаяк”ны балаларга тәкъдим итәргә ярый.

Кызыклы гына уйланылган “Очрашу” хикәясенә фикерне ахыргача раслау, фәлсәфи тирәнлек житенкерәми.

“Саба жиле” ямьле исемле, мавыктыргыч әсәр. Әмма анда да башы төрмәдән чыкмаган, эчкече Байназарның дингә килүе, мулла булып үз авылына кайтып төшүе өстәмә аклауны, кеше рухын, фәлсәфәсен тирәнрәк ачуны таләп итә. Мәгълүм еллардагы шикелле диннән көлү, мыскыл итү юкмы, дигән шик туа.

Кыскасы, “Сөн моңы” кулъязмасы автордан ныклап уйлануны, таләпчәнлекне сорый. Тәҗрибәле редактор ярдәме дә кирәк булыр, әлбәттә. Әдәбиятыбызга талантлы, тормышчан прозаик килүе хуплауга лаек.

Ноябрь, 1990 ел.

ГАЗИЗ КАШАПОВНЫҢ “ГЫЙФРИТ” РОМАН-ДИЛОГИЯСЕ ТУРЫНДА

Г.Кашапов — шагыйрь, публицист, прозаик буларак чыгыш ясаучы, төрле жанрларда, темаларда эзләнүче, ифрат эшчән, тырыш язучыларның берсе. Ул бер эсәрәннән икенчесенә күчә-күчә, осталыгын да арттыра бара, һаман да үз юлын, үз урынын эзли. Чаллы язучылары оешмасы житәкчесе булып эшләгән дәвердә ул жәмәгать эшлеклесе, табигать сакчысы, халык мәнфәгатьләре өчен янып йөрүче көрәшче буларак та танытты үзен.

Шулай да язучыларның төп хезмәт нәтижәсе — әдәби эсәрләр. Шулай арада Г.Кашапов күләмле, күп геройлы роман-дилогия язган да вакыт тапкан. Нәшрият миңа аның яңа эсәрен укырга тәкъдим иткәч, ризалык бирдем. Аның Хәсән Туфанның якташы буларак, бөек шагыйрәбезнең биографиясен өйрәнә, Т.Миңнуллин белән Себер якларын, Туфан сөргенлектә яшәгән урыннарда йөрәп кайтуын белгәч, чынлыкта дилогияне Хәсән Туфан ижатына багышланган эсәр дип уйлаган идем. Дистә еллар буена Туфан язмышы турында материал туплавының, шагыйрь узган мәжбүр булган юллардан ил бетереп йөрүченең жимешедер дип уйлаган идем. Алдануым нык булды. Чөнки “Гыйфрит” (исем шәп) чеп-чи, гап-гади, яманаты чыккан, инде ялкыткан “производство романы” булып чыкты.

Дилогия төрле елларда язылган, эш гамәлендә авторның фикере, уе үзгәрү, үсү күз алдында. Яр Чаллы, Кама Аланы шәһәрләрен төзүчеләргә мәдхия рухында башланган роман соңрак Татарстан жирендә, халыкның теләгенә каршы атом станциясен — гыйфритне төзүгә каршы эсәр буларак үсә. Соңгы мотив күбрәк публицистика, гомуми хөкем рәвешендә үрелә. Чынлыкта “Язмышыңа ышан”, “Яшен ташы” романнарында вакыйгалар урын-ара ягыннан бер-берсенә охшаган булсалар да, каядыр кисешеп киткәләсәләр дә, икесе ике роман. Эсәрне дилогия, трилогия, тетралогия дип атау өчен аның барлык кисәкләрен бәйләүче уртақ вакыйга, герой берлеге кирәк. Өч-дүрт китап буена үткән Григорий Мелехов, Клим Самгин, доктор Живаголарны искә төшерик. Г.Кашапов романнарында геройлар төрле, язмышлар үзгә, алар мөстәкыйль эсәрләр, һәм һәркайсы бәйсез

аерым-аерым алырга тиештер, дип фараз кылам.

“Язмышыңа ышан”ның үзәгендә яткан геройлар, табигать сурәтләре, тормышчан һәм ясалма конфликтлар миңа ифрат таныш, якын. Исем-фамилияләре үзгәртелсә дә, артында елмаеп-көлеп прототиплары ачык күренеп, танылып тора. Чаллы шәһәрләндә, житәкчелектә мәш килгән Батенчук, Бибишев, Беляев, Фоменко һ.б. житәкче агайлары тануы кыен түгел. Алар күп очракта үз тормышларын, кыланышларын кабатлыйлар. Тик тагын да шомартылып, бизәлеп, идеаллаштырып кына сурәтләнәләр.

Һичшиксез, зур көч куелган. Автор төзелешнең бик күп серләренә, АЭС, Алабуга трактор заводы тирәсендә барган бәхәсләргә, су асты агымнарына тирәнтен кергән, аңлаган вакыйга-хәлләргә үз бәясен биргән. Укыла торган, хәзерге татар прозасы дәрәжәсендә торган урыннар бар романда, бигрәк тә мәхәббәт коллизияләрен, үткән сугыш хәлләрен тасвирлаган өлешләре күңелдә уелып кала. Шулай да титаник хезмәт бушкарарак киткән дигән фикер күңелне тырнай, тынгы бирми. Һәм менә ни өчен.

Мин үзем, нефтьне күпләп чыгарылу белән бәйлә рәвештә, “производство романы” чирен татар әдәбияты алтмышынчы-житмешенче еллар башында кичерде, калың калың эпик эсәрләр язган чиреннән дә шулай чорда котылды дип уйлап, шатланып йөри идем. Бит инде фәлән-фәлән елларда К.Нәжми, Г.Әпсәләмов, М.Әмир, И.Гази, А.Расих, Г.Бәширов күләм ягыннан, жөмлә озынлыгы нисбәтеннән бер-берсенә уздырырга тырышып, шактый эпик романнар язган ташладылар. Г.Ахунов, Э.Касыймов, Ш.Бикчуриннар производство темасының желәгенә төштеләр, укучының гайрәтен кайтардылар. Бу төр эсәрләрнең күбесе искерде, укылмый, нефть табуның татар халкына ни чаклы афәт алып килгәнлеге, Чаллы төзүнең татар халкына каршы эшләүче бер нәрсә икәнлеге ачылды, аңлашылды. Әмма соң.

Г.Кашапов менә шулай ике йолаларны яңартып, яшәртеп жибәрергә уйлаган. Мин

аны кеше буларак аңлыйм, янәсе Чаллының үзендә яшәп, Кама суын эчеп, андагы хәлләр турында язмау “Гыйфритлек” булып иде. Әмма бу төр кирпечтәй калын эсәрләрнең модасы чыкты шул. Әлбәттә, төзелеш серләренә, житәкчеләр арасындагы катлаулы мөнәсәбәтләргә керешеп, сюжетын шактый катлауландырып язылган эсәргә киткән вакыт, жегәр кызганыч. Чөнки озын-озын производство жыелышлары протоколлары, “Волга”да тирбәлеп халык язмышы турында “борчылып” йөрүче торгынлык чоры түрәләре халәте хәзер берәүне дә борчымый. Нәкъ әлегә абзыйлар илне, Татарстанны менә шул кызганыч дәрәжәгә китереп житкерделәр дә инде. Аларны ваемсыз, рәхәт тормышлары өчен фаш итәргә вакыт түгелме?

Аннан килеп, авторның татар кешесе буларак әхлакий позициясе дә ачыклауны сорый. Автор (бигрәк тә икенче романда) татар атом үзәген төзүне хупламаса да, аңа каршы чыкса да, шул төзелеш турында, андагы уңышлар, яңача бетон салулар, алдынгы эшчеләр хакында роман язу – барыбер аны пропагандалау була түгелме соң? Сүксәң дә, мактасаң да риза, тик аның турында гына сөйләү кебегрәк килеп чыкмыймы соң?

Киләчәге шомлы, өметсез, кесәсе кибеттә булмаган ризыкка кәгазь талон белән тулы, ачулы кешенең мондый калын, озын, күнелсез, ялыктыргыч романнар укырга вакыты да, теләге дә юктыр, дип уйлыйм. Авызын ачса үпкәсе күренә торган кешенең кабинетларда сафсата сатып утыруга да, машина тәрәзәсеннән, катердан табигать хозурлыгы белән сокланып йөрүгә дә исе китмәс. Аннан килеп, романда ыгы-зыгы бар, әмма конфликт юк. Бәхәсләр әлегә дә баягы гаилә тирәсендә бара. Шуңа күрә романнардагы вак-төяк житешсезлекләр турында сүз куертып, теге жирен болайрак язасы, бу урынын болайрак итәсе дип киңәш-табыш итеп торунуң хәжәте юктыр (беришесе текстта күрсәтелә барды).

Бу хәлендә беренче романның укучысы табылмас дип фараз кылам (сурәтләнгән начальство үзе турында мактауны укыр иде, арада татарча белүчесе юк). Әмма материалның, эшләнгән эшнең бер өлешен файдаланып, романнарны таратып, сүтеп, берничә повесть “ясап” булып иде.

Берсе – Бибишевка багышланган өлешне,

(үз исем фамилиясен саклап) идеаллаштыру алымыннан баш тартып, тәнкийди пафосын көчәйтеп, документаль эсәр эшләп булып иде.

Икенчесе – Гаяр тормышы, мәхәббәте, гаилә фажигәсе, кызның язмышы жыйнак кына мөстәкийль эсәрнең нигезенә ята ала. “Үзбәк темасы” – эзер хикәя. Рәхәт тормышка түзә алмыйча Әрмәнстаннан әйләнеп кайткан Нурлыбикә язмышы да кызыклы (хәер, әрмәннең үз иленә татар хатынын ияртеп китеп, менә дигән йортта тотуы теоретик яктан гына булырга мөмкин. Бу халыкның башка милләтләргә мөнәсәбәте бары “потребительский” икәнә сер түгел.

“Яшен ташы” романы жиңелрәк укыла, сюжеты да уйланылган, теле дә шомрак, жиңелрәк. Хикмәт шунда: икенче романында Чаллының мәгълүм “аталарын”, озын киңәшмәләренә, Горком секретаренең акыллы киңәшләрен тыңлап, төрмәләренә айкап, Урта Азия низагъларын күреп, туган ягына кайткан Искәндәр Фидаяров, артык туры, норматив хужаларны дуамал баш инженер Сәйдәр алыштыра. Искәндәрнең Фирәзгә мәхәббәте, авылдашы, көндәше Сәйдәр белән катлаулы мөнәсәбәтләре турында хикәяләү производство мәшәкатьләре турындагы коры очерктан кызыграк укыла. Шулай да Искәндәрне “бизәү”, аңардан философ, идеалларга тугрылык үрнәге ясау, ә Сәйдәрне гади генә түбәнгә төртеп төшерү – беркадәр ясалма чыккан. Төрмә хәлләрен сурәтләү романга бик ятышып бетми, читкә алып китә. Яңалык та юк.

Г.Кашапов сюжет сызыгы үсеше, мавыктыргыч вакыйга-хәлләр белән үреп бару турында ныклап уйлана. Шулай да мәхәббәт сызыклары, вакыйгалары кабатлана (яратмаган кешегә кияүгә чыгу, мәхәббәттәге тугрысызлык, сөйгәнә белән кавышу һәм уңышлы бетем), ике эсәрдә дә бер-берсенә охшап. Төптәнрәк уйласаң, схема берүк.

Беренчесендә чая татар кызы наркоман ярым үзбәккә кияүгә чыга, аны төрмәгә утырткач, кызын житәкләп туган ягына кайта, яшьлек мәхәббәте белән кушыла. Бәхетле бетем.

Икенчесендә Искәндәр, яраткан кызын ташлап, вакытлыча Сәйдәргә чыгып тору өчен жай тудырып, Урта Азиягә чыгып китә, анда ярым үзбәк Нәркизгә өйләнә, аның “ярдәме” белән төрмәгә элгә, туган ягына кайтып, яшьлек мәхәббәтен эзләп таба. Бәхетле бетем.

Урта Азиядә калган бәхетсез, мәкерле ха-

лык та тик ятмый. Ире дә, хатыны да үч алу нияте белән, хэләл жефетләре эшлэгән атом станциясе төзелешенә киләләр һәм, әлбәттә, жиңеләләр. Берсе Зәй ГРЭсы күпереннән сикерә, икенчесе томанда югала. Автор ситуациялар охшашлыгына читтән китеп карамаган булса кирәк.

Романнарның төп чире озынлык, тасвирчылык, табигатьнең берүк күренешләрен сурәтләү һәм туйдырган публицистика.

Тел үзенчәлекләренә килгәндә, күзгә бер нәрсә ташлана. Язучының теле үсә, үзгәрә, шомара. Шунда да ясалмалык саклана. Әйттик, автор язып килә-килә дә, дөньяда мәкаль-әйтем дигән гыйбарәләр барын искә төшерә һәм аларны тукуымага күпләп кертә, “дыңгычлап” тутыра башлый. Шактыеның китап аша кергәнлегә сизелә, шартлылык күз алдында.

Кыскасы, дилогияне бу хәлендә бастырып чыгаруга автор үзе дә риза булмас дип уйлыйм. Язучы абруена яхшылык эшләмәсләр алар.

“Елан агуы” поветының үзәгендә бик тә баналь, дөнья әдәбиятында мең дә бер

мәртәбә кабатланган, төрле-төрле борылышларда сурәтлэнгән – яшьлектә яратып, аерылышып, вакыт үткәч бәхетле кавышуга алып килгән мэхәббәт ята. Г.Кашапов кемнедер кабатлау юлына басмаган, үз кыйбласын тапкан. Мэхәббәт хисенә, яратышып күрешүнең ләззәтен, төмен, катлаулы борылышларын уңышлы сурәтли повесть. Укыла. Шулай да замана яратмаган озынлык күз алдында. Башы авыр укыла, автор хис тирәнлегенә алып керә алмый. Фажигалә бетем тетрәтә, гүзәл хатын яшәргә тиеш иде дип уйлыйсың. Икенчедән, трагедия жанры ялгыш юлга баскан хатынны жәзалый, рок аңардан үч ала. Шул канвага өлеш чыгарганмы автор? Әле бит табигать юкка чыгып барган заманада елан эзләп табып, аңардан чактыру үзе бер бәхетле “табыш”.

“Елан агуы” басылып чыгуга лаеклы әсәр. Әмма аны берәз кыскартасы, озынлыктан, ваклыклардан коткарасы бар (берише табигать сурәтләре, яшьлеккә әйләнәп кайту һ.б.).

Декабрь, 1990 ел.

МАНСУР ШАҺИМӘРДӘНОВНЫҢ ИКЕ КУЛЯЗМАСЫ ТУРЫНДА

Мансур Шаһимәрдәнов исеме вакытлы матбугатта соңгы елларда еш күренә. Димәк, автор туктаусыз яза, эзләнә, газета-журналлар ишегенә шакып тора. Телсез Гаделшаның бер чибәр кызы, көрәк белән лом алып килгән дип, төп башына утыртуы турындагы өзекне газетадан рәхәтләнеп укыган идек. “Берләшү” кулязмасының бер табышы булган икән бу өзек.

“Берләшү” романының сюжет канвасы шактый катлаулы, күз алдыннан дистәләгән язмашлар, төрле-төрле характерлар, вакыйга-хәлләр уза. Һәркайсы үзе бер мөстәкыйль әсәрлек вакыйгалар. Һәм, әлбәттә инде, үзәктә атаклы “өчпочмак”: Зөбәйдә атлы чибәр кызы Гаделбәр исемле уңай герой ярата, гүзәлкәй дә аны аңлый, кире тибәрми, якын итә. Әмма арага усал, явыз, рецидивист, адым саен кеше кыйнап һәм кыйналып йөри торган төлке Маһир килеп керә, әмма, шактый низаглар, конфликтлы ситуациялар тудырса да, саф мэхәббәткә аяк чала алмый, жиңелә.

Романның соңында Зөбәйдә белән Гаделбәр өйләнешәләр, Маһир төрмәдә үзенә тиешле срокны үткән арада, ике балага тормыш бирәләр. Төрмә кешене вата, сыта, кешеләнгән үтерә дип ялгышканбыз, совет төрмәсен белмибез икән, аннан кеше гел яхшы якка үзгәртеп, чын гуманист булып, илләм төзәлеп чыга икән. М.Шаһимәрдәнов шуны раслауга бөтен жегәрән, язучылык сәләтен куя. Мисал дисезме?

Маһир төрмәдән чыгып, Голливуд геройлары үрнәгендә, авылына таксида жәелеп кайтып килгәндә, бер начар, күчеленә охшамаган хәлне күрәп төшеп, ике егетне кыйнап, чибәр кызын көчләнүдән коткара, тегесе аңа рәсемен бүләк итә. Житмәсә, ул арагы эчүен ташлап, совет төрмәсеннән баеп та кайткан икән, мәрхәмәтлек үрнәгә күрсәтеп, карчыкларга кыйммәтле шәлләр өләшеп йөри. Төрмәдән түгел, чит илдән төшемле командировкадан кайткандай кылана Маһир. Бетеме фажигалә. Гаделбәр тракто-

ры очраклы рәвештә элеккеге көндәшен таптап үтерә. Явызлык өчен бер түлисе була дигәнме автор, фатализм тарафдары булып киткәнме, кистереп әйтүе кыен.

Күмелгән алтынны эзләү, аны бүлешү, ящик эчендә аталары байлыгы булмыйча, мәчет аена тап булу – шактый кызыклы табыш. Шул вакыйга тирәсендә барган бәхәсләрдә күпләрнең комсызлыгы, бозыклыгы ачылып куя. Кыскасы, укылырлык өзеңләр кулъязмада шактый.

Шулай да роман әле ныклап эшләүне, уйлануны таләп итә. Иң әүвәл аның үзәге табылмаган, һәр яңа герой турында сүзгә (еш кына кызыклы) башлагач, әһә, төп герой, вакыт агышы табылды дип сөенеп кенә куясың, автор аны йә авылда, йә шәһәрдә, еш кына хастаханәдә ташлый да калдыра, үзгә образ язмышына кереп китә. Әйдәп баручы үзәк ачылмый, төп каһарман табылмый.

Аннан килеп, роман ике өлештән тора – берсе Тау ягы авылы кешеләре тормышы, көн итеше булса, икенчесе – татар халкының азатлык, бәйсезлек өчен көрәше. Исемне дә соңгысы биргән бугай романга (әллә автор ящиктагы алтынны бүлү юлындагы берләшүне күздә тотамы?). Биредә кызыклы күзәтүләр бар (Интернационал жыры уңышлы яңгырый, Югары Совет рәисенә, президентка бәя, татар халкының язмышы турында уйланулар, митингны сурәтләүләр һ.б.). Зөбәйдәнең төрле юнәлештәге уйланулары, хатлары башка бер эсәрдә ярыйсы гына яңгырар иде шикелле. Хикмәт шунда: чынлыкта бу ике юнәлеш бер-берсе белән кушылып китә алмый, бик күп урыннары ясалма яңгырый (соңыннан өстәлгән буларак).

Аннан килеп, автор туктаусыз ашыга, бер вакыйгадан икенчесенә сикерә, кабала-на, берничә кирәкмәгән, җанга рәхәтлек, тәнгә сикәтлек бирә алмаган урам сөйләшүләрен күпләп кертә. Деталь дәрәҗәгә дигән хикмәтне санга сукмау белән дә бик нык оттыра автор. Әйтик, ул Зөбәйдәне медицина институтының

читтән торып уку бүлегенә белем алырга кертә. Медицина буенча читтән торып белем алып булмый, андый бүлек юк. Авторның җенә сөймәгән маржалары гел исерек, ямьсез, авызларынан черек кыяр исе килеп тора, урыслары тройной одеколон чөмерәләр һ.б. Без бит зыялы халык, татарны һаман-һаман мәсхәрә итеп тасвирлаган урыс язучылары дәрәҗәсенә төшәргә тиеш түгелбездер. Аннан соң, Гоголь заманындагы яисә арзанлы детективлардагы төсле “п” тукталышы, “с” урамы кебек кыскартулар заманча фикерләү түгел. Әдәби тел нормаларын бозу, вульгаризмнар белән мавыгу модасына иярүне дә хуплап булмый. Менә өлкән авыл агае Вафа абзый мал-туарына ничек мөрәҗғәгать итә: “Сыергамы, сарыккамы, хә-с инде, паразит дип, бик яман тавыш белән жикерде, аннары шап итеп тибеп җибәрде һәм тозлап-борычлап сүгенә башлады”. Бер сыйныфта укыган ике хатын-кызның (Разыя белән кәкре аяклы сатучы ханым) тиктомалдан, авыл эчендә сугышып китүен һәм авыл кызының шәрран ярап “дуэль” дип кычкыруын мин инсафлы татар реалистик әдәбиятына сыйдыра алмыйм. Тозлап-борычлап сүгенергә, алтын алкаларын, зиннәтле балдакларын салмыйча чит-ят ир белән түшәккә ятарга яратучы хатыннар күбрәккә китмиме? Салкын арагы эчеп, муеннары шешеп өч егетнең (Харис, Кәрим, Сәлим) операциягә, Казанга килүләрен юмористик тонга борып җибәрмичә кабул итүе кыен. Ә автор, кызганычка каршы, җитди. Шуңа укучыны да ышандырырга тырыша.

“Берләшү” романының эпиграфы Фатих Әмирханнан алынган: “...Менә бу чын милли татар романыдыр”. Хуш, шулай булсын, милли роман безгә бик кирәк. Бу жанр кысасында язылган тарихи эсәрләргә санамаганда, соңгы елларда заман темасын үзәккә алган яхшы романны мин хәтерләмим. М.Шәһимәрдәнов иптәшкә дә Ф.Әмирхан хыялын тормышка ашыру юнәлешендә ныклап уйланысы, эшлисе, төзәтәсе бар дип уйлыйм.

Декабрь, 1991 ел.

Автор яңа кулъязмасына “Мин – халкым белән” повестен һәм сигез хикәясен тәкъдим иткән. Миңа аның бер эсәренә бәяләмә язарга насыйп булган иде, шуңар да беркадәр чагыштыра, янәшә куя, нәтиҗә ясый алам.

М.Шәһимәрдәнов кыска, дәрәҗәгә, кечкенә күләмле эсәрләрдә үзен иркәләп сизә, язучы буларак тулырак ачыла дигән тәэсир туа. Мәсәлән, берничә биттән торган, юмористик рухлы “Интуиция” хикәясендә татар “Тоголе”

образы да, хәзрәт үзе дә кабатланмас шәхес булып ачыла да куя. “Бер шатлыкта, бер кайгыда” хикәясенәң үзәгендә яткан хәл-әхвәл тормышта сирәк очраса да, әнисенәң дә, кызының да элеккегә мэхәббәтләрен табып, капылт кына кияүгә чыгып куюлары кызыклы, укыла.

“Без әле шулай яшибез” хикәясендә коммунист белән комсомоллардан шактый уңышлы, көлкеле вакыйга аша көленә. Әсәр юморга, шаян төрттөрүгә, көр ситуацияләргә бай (гомумән, авторга нәкъ менә шул юнәлештә эзләнүләрен алып барырга кирәктер дип әйтәсе килә, хәзерге заманада гомумән киңәш бирү яраса).

Берничә биттән торган “Язмыш” хикәясе турында да жылы сүз әйтми ярамас. Бердәнбер кызын унынчы сыйныфка кадәр житкәргән Шәргыя әби узгынчы солдатны жылынырга кертә дә, тегесе нәкъ менә Пушкинның атаклы әсәрендәгә узгынчы шикелле, рәхмәт йөзеннән, кызын ияртеп алып китә. Рус классигы әсәрен элегерәк язмаган булса, яңарак сюжет өлгесе белән әдәбият тарихына кереп каласы булган.

“Өч чакрым юл”ның вакыйга канвасы шактый уйдырма булса да (башка кайгысы беткән Тәслимә түти ике янәшә авыл арасында күпер салу хыялы белән йөри, шул хакта төрле инстанцияләргә рухланып хатлар яза, шул шөгыйль өчен үз шәхси акчаларын бирә, “изге” юлда йөреп, үлемен таба), хикәя безнең илдә хөкем сөргән бюрократизмны, шәфкатьсезлекне, миһербансызлыкны фашизм итү жәһәтеннән кызыклы.

Хәер, кулъязмада урын алган барлык кыска хикәяләр дә ышандыру көченә ия түгел. “Югалган кыз” хикәясенәң эчтәлегә ясалма, ышандырымый. Фәгыйлә исемле кыз югары уку йортына керә алмыйча, Себергә эшкә китәргә жыена, әтисе белән бәхәскә кереп, чыгып югала, хәбәре дә юк, акча да сорамай, хат та язмый һәм фәлән елдан соң врач булып, пароход белән кайтып төшә, ялга жыенган, шатлыктан чирләп киткән атасына укол ясый, барысы да бәхетле, шатлыктан үкерең жылашалар. Башка илләргә барып укырга мөмкинлегә булган чит мәмләкәтләрдә мондый хәлләр булгалый торгандыр, ә бездә, хыялда туа алса гына.

“Уймак” әсәрендә сәүдә хезмәткәрләре тормышыннан матур уйланылган, ышандырырлык зарисовкалар бар, кеше психологиясенә күзәтүләр аз түгел, әмма ахыры ышандырымый, уйдырма, кинәт кенә бөтен “торгашлар төзәлә”

дә куя. Шулай булса иде тормышта. Киресенчә, илне, халыкны кычкыртып талап, тагын да явызлана гына бара бу кавем.

“Фатир” хикәясе кызыклы уйланылган. Чагыштыруларга, диалогларга, күзәтүләргә бай әсәр. Авторның теле, образ-характерларны ачу осталыгы арта бару күренә. Шулай да хикәя әле эшләнеп бетмәгән дигән тәэсир кала. Бердән, “катнашучылар” биниһая күп, үзләрен хәтерләп бетереп тә булмый, ахыргача ачылып та житә алмыйлар. Икенчедән, сюжет канвасы артык вак, Такташ әйтмешли, бик “бытовой”. Юмор ягын көчәйтеп, кирәкмәгән трагизмны (юк жирдә) алып, көлкеле әсәр итеп үстереп булыр иде дип уйлыйм.

“Мин – халкым белән” әсәре иң күләмлесе, әлбәттә, шуңа күрә аңа таләп тә югарырак, башкачарак куелырга тиеш. Кызганычка каршы, повесть кулъязмага кергән әсәрләр арасында иң йомшагы. Күзәтүләр, вакыйга, фикер борылышлары булса да, ул бер үзәккә оешып житмәгән. РКБ, врачлар, лифт тирәсендә сүз куерту, йомшак-йомшак хикәяләргә күмәкләп укуны оештыру бик озынга киткән. Буш диалоглар мәгънәви үсешкә берни өстәми (беришесе күрсәтелә барды). Сания – Гөлсылу – Резеда сызыгы да уйланылып житмәгән, ясалма. Соңында кысыр Гөлсылунуң балага узуы, аны бик тиз табуы да реалистик әдәбиятка ятышмый.

Әмма повестьның төп житешсезлегә – шәхси сюжет сызыгын ижтимагый юнәлеш белән кушып алып китә алмауда. Халык азатлыгы өчен көрәш темасы, ирек мәйданындагы хәлләр, геройларның шул жирлектә икегә бүленүе – яхшы язылган, укыла, заманча. Авторның халык язмышы өчен борчылуы, эрнүе, шунда кайнавы ышандыра, әмма бу өзеңләр (публицистика) үзәк вакыйгаларга ябышмый, диссонанс булып, аерылып тора. Коры публицистика ярларына кереп китү үзәк сызыктан читкә алып китә, геройлар язмышына игътибар кими. Кыскасы, “Мин – халкым белән” повесте бик ныклап, жинч сызганып эшләнүе таләп итә.

Сүземне бәяләмәм башында әйткән фикерем белән тәмамлайсы килә. М.Шәһимәрданов кыска хикәя жанрында үзен яхшырак хис итә, тулырак ачыла. Әдәбият тарихы андый мисалларны белә ич: Чехов, Ш.Камал, Мин. Шабай, Ф.Хөснә, М.Хужин...

Гыйнвар, 1992 ел.

ТАҢЧУЛПАННЫҢ “КЫРГЫЙ ЧӘЧӘК” ИСЕМЛЕ КУЛЬЯЗМАСЫ ТУРЫНДА

Татар поэзиясендә элек-электән килгән бер изге йола яши. Аның сафында һәр чорда хатын-кыз шагыйрәләр булды, мөһим, вакыты белән күренекле урын алып килде. Атый-саний китсәң, бүгенге шигърияттә дә тезмә сүз сәнгатең төбенә жигелеп тартылучы хатын-кыз каләм осталарыбыз шактый булуын исбат итү кыен булмас. Күрәсең, ижатка тартылу татар халкының, бигрәк тә хатын-кызның авыр язмышы белән дә, халык җырларын үстерүгә куәт биргән моңы, сагышы, хәсрәте, күңелен, хисен ачып-актарып ташлардай юллар, чаралар эзләве белән дә аңлатыла торгандыр. Үзенә шигъри рухлы, лирик тәхәллүс тапкан Таңчулпан да поэзия ишеген шакый, анда үзенә урын даулый. Әйтергә кирәк, аның имзасы вакытлы матбугатта еш күренә, димәк ки, шагыйрә борчыла, уйлана, эзли.

“Кыргый чәчәк” кульязмасы менә шул тынгысыз эзләнүләрнең бер жимеше. Күбесе соңгы елларда ижат ителгән. Аннотациядә “Бу китапта Таңчулпанның мэхәббәт турындагы лирик шигырьләре тупланган. Автор укучыларга йөрәк серләрен үз кичерешләре аша җиткерә, сөюне илаһи биеклеkkә күтәрә”, – диелә. Чыннан да, кульязма тулаем диярлек сөю сагышын, мэхәббәт газабын, кешеләрне борчылган, якынлаштырган һәм аерган олы хискә, кичерешкә багышланган. Ике бүлеккә (“Мин бит – гади кызый”, “Син – атылган йолдыз”) бары тик язылу еллары гына аерып тора. Кульязма бер бөтен, мэхәббәт турындагы шигъри роман кебегрәк кабул ителә.

Хисләр дулкыны төрледән-төрле. Бу шигырьләр 15-20 ел элек пәйда булса, ижатчыны тарлыкта, камералылыкта, балавыз сыгуда, үз шәхси кичерешләрендә казынуда, көн мәшәкәтләрәннән, замана таләпләрәннән читләшүдә гаепләргә ашыгыр идек. Хәзер, иншалла, әдәбиятны кабул итү үзгәрде, яңарды. Әйтик, гасыр башында А.Ахматованың “тарлыкта” гаепләнгән шигърияте бик күп барабанлы сәяси әсәрләрдән озынрак гомерле булып чыкты.

“Кыргый чәчәк” кульязмасы шагыйрәнең үзе, аның лирик герое турында. Ул “исәр

йөрәк”, “исәр күңелем”, “исәр жан”, “садә күңел” дип туктаусыз үзенә бәя биреп, эчке дөньясы турында ачыктан-ачык әңгәмә алып бара. Мэхәббәтнең нинди генә чагылышлары юк биредә? Лирик сюжетлы шигырьләрендә автор кеше язмышының бер борылышын, бер кыйбласын ачуга ирешә: “Син атылган йолдыз”, “Синсез”, “Төн гөл”, “Күк сөюе” (“Мин сөюнең мөлдерәмә чишмәсе идем”), “Син берәзга соңга калып килдең...” (“Күңел – учак көле. Салкын көлү...”), “Ханә”, “Җырларымны минем кабул ит син” һ.б.

Икенчеләрендә тормыш-көнкүреш сурәте авторның дөньяга, дөресрәгә мэхәббәткә, сөйгәнәңә карашы, мөнәсәбәте аша чагыла (“Мин үлгәнче шашып сөярмен...”, “Нишлим икән?..”, “Гафу ит син мине...”, “Мин – унҗиде яшьлек...”, “Зәңгәр сагыш”). Соңгы шигырьдә ул, мәсәлән, шактый катлаулы сурәт оясы корса, кичерешне эзлекле үстерсә, икенче бер шигырендә фикерне халыкның шаян җырлары үрнәгендә турыдан-туры әйтеп бирү юлын сайлый.

Нишлим икән?

Сөюемне

Сиздерсәм, көлмәс микән.

Ашыкмыйммы –

Үзе белеп

Яныма килмәс микән.

Алындырасы да килә,

Сиздерәсе дә килә.

Ялгыш кына очрашсак та

Йөрәгем дөп-дөп тибә.

(“Нишлим икән?..”)

Гашыйкларны табигать хозурлыгында ачу, кешенең рухи дөньясына тирәлек, урман, чәчәк матурлыгы аша юл алу Таңчулпанның яраткан алымы.

Җитәкләшеп болытларга очтык.

Язмыш безне озак йөрттерме?

Җилләр хозурында дөнья гизгән

Без – ике шаян кар бөртеге.

(“Без – кар бөртеге”)

Әйтергә кирәк, шагыйрә мэхәббәтне романтик, илаһи биеклеkkә күтәреп җырлау белән генә чикләнми, тормышны, яшәүне реальлегендә дә кабул итә:

*Мин бала имездем... төшемдә...
Үчтеки-үчтеки уйнаттым.
Шул чакта бүлдереп төшемне
Бер юньсез сәбәпсез уятты.*

(“Мин бала имездем...”)

Кыскасы, күңелне жәлеп итәрлек лирик парчалар житәрлек кулъязмада. Аның гомуми дәрәжәсен бер югарылыкта күрү теләге кайбер фикерләр, теләкләр уятты. Иң әүвәл шул: туганнарына, кан кардәшләренә багышланган күпчелек шигырьләре мәхәббәт лирикасыннан түбәнрәк дәрәжәдә тора (“Тезелеп үстек”, “Люциягә”, “Сенләмә”, “Яранның” һ.б.), андый сентименталь шигырьләр чоры иншалла узып бара, еларга күзләрдә яшә калмады инде.

“Шагыйрьгә” исемле Тукайга багышламада да әллә ни яңалык сизелми. Халык җырлары таҗы Агыйдел образына да шигъри рух өрә алмаган автор (“Агыйделем”). “Зәңгәр дөнья”да Әхмәт Рәшитовның “зәңгәрне” уйнаткан, биеткән җыры рухы сизелә. “Сәер теләк” шигыре “сәер” булып калган, мәгънәсе ачылмаган. “Мизгелләрем”нең исеме җисеменә туры килми, “Сабыр ит”тә дөньяны яңача

кабул итү сизелми, “Мин сине”дә шулай ук кичереш дулкынына чыга алмаган, “Тәүге сөйгәнәмә хат”та, “Тик шулай да сине искә алып, Аның белән килә яшисем” дигән ике юллыкны әйтү өчен генә язылган дигән тәэсир кала.

“Кыргый чәчәк” кулъязмасында автор иркен ирекле калыпка, кысылмаган композициягә өстенлек бирә. Шунда да аның кыска шигъри жанрда уңышлыгына тәҗрибәләр ясауын әйтеп үтәсе килә. “Мин тумаган авыл”да поэмага омтылыш бар. “Өүрез – матур авыл”, “Өүрез – якты авыл”, “Өүрез – елак авыл” (кунакны озатканда) кебек бик гади чагыштырулар ярдәмендә автор әнисе килеп булып төшкән авылны күз алдына бастыра, анасы образына матур сызыклар өсти. Әмма олы жанрда тәҗрибә житмәү сизелә, вакыйганың мөмкинлеген, тормыш драматизмы ачылмыйча кала.

Тулаем алганда, кулъязма уңай тәэсир калдыра. Бүгенге авыр уйлардан читкәрәк, яңарак дөньяга алып китәргә сәләтле шигырьләр күп биредә. Яхшы редактор белән ныклап эшләгәндә, дөнья күрергә лаеклы кулъязма.

Гыйнвар, 1992 ел.

ТАҢИР ТАҢИРОВНЫҢ “СКАНДАЛ В “БЕЛОМ ДОМЕ” РОМАНЫ ТУРЫНДА УЙЛАНУЛАР

Соңгы елларда язучының хыялында туган, тормышны тәрәзә аша өйрәнәп, күренешне читтән күзәтеп иҗат ителгән әсәрләргә игътибар кими бара. Бердән, тормыш катлаулы, катмарлы, һәр көнне, һәр сәгәтгә үзенә сынауларын ташлый тора, икенчедән, аптырап, югалып калган адәм баласы үз борчуларына җавапны яшәешенә якын әдәбияттан эзли. Нәкъ менә шуңа күрә дә истәлекләргә, документаль җирлеккә таянып язылган әсәрләргә игътибар арта. Укучы аларны көтеп ала.

Менә шул төп нигездән килеп уйланганда, Т.Таһировның “Скандал в “Белом доме” әсәре чор таләбенә җавап буларак язылган дип уйлыйм. Эчтәлегенә – коммунистик хакимият алып килгән XX гасыр фаҗигасе, хыяллар, өметләр җимерелү вәсвәсәсе.

Күләме буенча шактый зур бу әсәр СССР дип аталган ясалма илнең соңгы 15-20 елдагы

торгынлык чорын, агониясен үзәккә ала. Вакыйгалар нигездә күрше Башкортстандагына барса да, һәр җитәкчеге бер-берсенә бәйлә, һәр регион үзенә торышын үзәккә карап төзәтә. Уфа, Казангагына түгел, Баку, Ташкент, Рига компаслары кылы да гел Мәскәү ягына күрсәтә. Анда үзәк, анда көч, анда соңгы күрсәтмә.

Шул яктан чыгып бәяләгәндә, әсәр шул дәвер торышын шактый тулы һәм төгәл тасвирлый. Иңләү кинәлеге күз алдында. әсәрнең төп геройлары, күрше ил хужалары – Нурмиев (Нуриев), Шатманов (Шакиров), Татарстандагы Табиев шикелле үк, озак еллар дэвамьнда Башкортстанны үз кулларында тоткан кешеләр. Ә алар, үз чиратларында, табигатьләрен, холыклары, эшкә, халыкка мөнәсәбәтләрен Хрущев, Брежнев, Черненко, Андропов, Горбачев кебек олы түрәләргә

генә түгел, ҮКнең секретарьларына, бүлек мөдирләренә, хәтта инструкторларына карап, шуларадан үрнәк-өлгә алып “төзәттеләр”.

Роман-эссе алымы авторга заман һәм вакыт белән иркен эш итәргә, төрле-төрле вакыйга-хәлләрне алып керергә, үз шәхси бәясен бирергә, мөһерен сугарга мөмкинлек ача. Бу төр эсәрләрдән В.Чивилихинның “Память” романы уңыш казанган иде. Дөрөс, ул татарга каршы шовинистик махмыры белән дан яулады. Мин биредә эссе алымының, авторның үз образын алып керү, үткән белән хәзергә бәйләү, фәлсәфи-әхлакый уйлануларга киң ирек бирүен күздә тотам.

Эмма читкә күлгә төшерүендә арттырып жибәргән ижатчы. Эсәрнең авторы да, төп каһарманы да кушамат (тәхәллүс), башка исем белән бирелгән. Исем-фамилияләрен үзгәртүдә, бозуда автор бик “тирәнгә” киткән. Болай ук кирәк идеме икән? Горбачев, Ельцин, Клинтон хакында да исем-фамилияләрен (ваграк фигуралар турында әйтеп тә тормыйм) шыр ярып әйтеп, аларның укымасына ышанып, нәрсә генә язмыйлар. Нәкъ менә шул ачыклык аркасында эсәрләр укыла, сатып алына: шуңа күрә Нуриев, Шакиров, Кәрим һ.б. исем-фамилияләрен атасы йә мулла кушканча калдырса, автор нык отар иде дип уйлыйм (әлбәттә, аны язучы үзе хәл итә).

Элеккеге ил хужасының Татарстанга, Башкортстанга килүен тасвир үзегенә алганда Хрущевны үзгәртмәгән бит. Миша Горбачев, Раиса Максимовна да рәнжетелмәгәннәр. Шәхсән, аларны башка исем белән атасаң да, укучы, шул исәптән Башкортстан мәмләкәте дә таныр иде. Бу өлешләр авторның уңышы. Аларда юмор белән бизәлгән тормыш дәрәслеге бар.

Шунда да ижатчы уңай геройларның фамилияләрен саклый. Мәсәлән, Рахимов дигән кеше бар. Аны Башкортстанның хәзерге президенты дип уйларга кирәктер. Ул – кыю сораулар бирә, Шатмановны тәнкыйтты. Эмма әдәби образ буларак хәтердә калмый. Урта кул, төссез шәхес.

Мустахим (Мостай Кәрим икәнә бәхәссез) образы, аның һәр яңа хужага жайлаша белүе, ялагайлыгы һәм үзенә изгелек эшләгән кешеләрне сатуы, бәхәссез, романның уңышлы өлешләре. Кеше – үзе исән чакта бәясен алырга тиеш (хәтта шуның өчен генә

булса да роман үзен аклый).

Шатманов (Шакиров) образы көчле эшләнгән, хәтердә, күңелдә кала. Сурәтче аны турыдан-туры әрләмичә, бәяләмичә, аның теле, фикерләү рәвеше, кешеләргә, аерым алганда – идеология сәркатибе – үзәк герой Талмас Таймасович Атласовка мөнәсәбәтен сурәтләү аша гади бюрократ, примитив шәхес, эмма хакимият көчен, партия диктатурасын үз файдасына жигә белүче замана баласы итеп тасвирлый. Мондый шәхесләрне житәкче фирка тудырды, иркәләде, бозды (Атласов кебек идеологлар аны узындырды), чикләнгән хакимият бирде һәм ахыр үзе үк чыгарып ташлады. Калдык шлак берәүгә дә кирәк түгел.

Авторның күп еллар дәвамында беренчеләп житәкчелегендә эшләве, ул кушканны үтәп, эмма һәр нәрсәне зигененә, күңеленә, йөрәгенә сәндереп баруы, эчке әрнүе, рәнжүе сизелә, шул нигез-өлгә язучының каләменә көч-күәт бирә. Үзәк газеталарда мәкалә басылып, Шатмановның пычрак эшләре чүпрәле камыр кебек өскә бәрәп чыккач, дөресендә – каһарманыбыз яралы ерткыч кебек читлеккә куып кертелгәч, үз-үзенә ачуын, зәһәрән тышка чыгара. Нинди эшәкеләкләргә генә бармый ул үзен саклап калу өчен: әле генә күкләргә чөеп йөргән хатынын психик чирлеле дип игълан итә, яшереп тоткан документларны чыгара, бюро эгъзаларына, бигрәк тә Атласовка пычрак өя... Шатманов биредә жыелма образ дәрәжәсенә күтәрелә. Үзәктә утыручылар, шул ук Башкортстан, Татарстан житәкчеләре романның үзәк каһарманынан әллә ни ерак китә алмадылар. Хәзер дә әле шул чорда канат чыгарган, тәрбия алган партия функционерлары хакимиятне үз кулларында тота. Дөрөс, аның үз-үзенә уйланулары, үзгә каршы чыккан кешеләрдән үч алу планнары, йөзәр тапкыр кабатланган “сопственногоря”, “соответственно” кебек чүп сүзләре кебек үк, озын-озакка киткәч, ялыктыра. Ул өлешләрне кыскартасы булып дип уйлыйм.

Без барыбыз да шул ук Гоголь “Шинеле”ннән чыккан кешеләр. Атласов үзе дә Шатмановның бармак янавыннан куркып яшәп, ул кушканны үтәп, хөрлек жилләре исә башлагач кына кыюланып китә. Аның икенче секретарь Ваплинга әйткән “Просто безвольный!

Тюфяк!” дигән сүзләре үзенә дә туры килә. Рухи өлгерү сонрак килә шул, илэдән соң.

Кулъязмада рәхәтләнәп укыла, күңелдә кала, “булдырасың, афәрин, рәхмәт”, дип әйтә торган өлешләр, хәлләр житәрлек. Мәсәлән, аппаратка бәясе, анонимкаларга, аракы белән уңышсыз бил алышуларга мөнәсәбәте, Шатмановның үзе турында хат басылып, астына су керә башлагач Атласов белән булышулары турында сөйләгән өлешләр укыла, файдалы һәм кирәкле.

Әсәр артык зур күләмле. Аны нәшрият тә, укучы да “йотып” бетерә алмас дип уйлыйм. Автор үзенә тормышын, белгәннән, күргәннән, үз чорын аңлавын, рухи дөньясын түкми-чәчми кәгазьгә төшергән, язылган әрәм булмас, хәер. Әйтик, чуваш шагыйре Яков Ухсай белән очрашуга багышланган бик озын әңгәмә башка жирдә эзер истәлек, мөстәкыйль әсәр. Ә биредә ул артык.

Андый озынга киткән урыннар күп. Әйтик, Татарстан идеологы Каюмов (ул Вәлиев йә Беляевтыр инде) белән акыллы әңгәмәләр, Горбачев тезисларын тәфсилле ачып бирүләр, Мәскәүдә, төрле жыелышларда булулар, аларга бәяләр ялыктыра. Бу эпизодлар төп геройны артык акыллы, “толпа” өстеннән күтәреләп торган кыя итеп күтәрәләр. Тормышта нәкъ шулай булгандыр ул, бик эзерлекле кешедер безнең каһарманыбыз. Бу нәрсә китап битләреннән дә саркып тора. Тормышта ярый ул. Әмма сәнгать әсәрендә артык дәрәс, бердә төртелми, ялгышмый торган кеше ялкыта, туйдыра. Шул хакта уйлансын иде автор.

Һәр әдәби тәҗрибәгә, аеруча роман дигән “затка” вакыйга, сюжет киеренкелеге кирәк. “Скандал...”га һәр очракта да шул нәрсә

житми. Тартылган кыл төсле киеренке нотада башланып китә әсәр, шулай тәмамлана. Романга һич тә хажәте булмаган ординарец Хайбушлар килеп керә. (Соңгы битләрдәге шымчы роле бик сәер, ышандырмый). Аның “едрит-кудрит”ыннан башка яңачалыгы юк. Ижтимагый фәннәр академиясенә богемный тормышы да, халыктан килгән хатлар белән эшләү дә, бармаган Мәккәгә эзерләнү, фронт, сугыш хәлләре, үзалдына акыллы уйланулары һ.б. туйдыра, ялыктыра.

Тәҗрибәле язучыга тегеләй эшлә, болай төзәт дип киңәш бирүе кыен, житди нәрсә булмас иде, әлбәттә. Аларын тәҗрибәле, олы язучы буларак, автор үзе дә сиземли булыр.

Әсәренң заманча, хәзерге рус әдәби теле белән язылган икәннән дә искәртәсе килә. “Скандал в “Белом доме” матбугатта басылып, укучыга ирешергә тиеш дигән иманда калам. Үткәннәрдән гыйбрәт алмыйча, алга барып булмый. Башкортстанда дөнья күрсә, әлбәттә, яхшырак булыр иде. Чөнки безнең үз чирләребез, элеккеге үз түрәләребез житкән.

Ә инде китапны чыгаруга Татарстан китап нәшрияты алынса, Шатмановның интернационалист булып кыйланып, татар мәктәпләрен көчләп ябуы, халык санын алудагы башбаштаклыклары, аның бу ниятләрен тормышка ашыручылар хакында күбрәк ишетәсе, беләсе килә. Чөнки ике тугандаш, дус халык арасына Шакировлар тыгып калдырган утлы кисәү һаман да үз эшен эшләп, пыскып, котыртып ята.

Үзем өчен бик файдалы, рухы белән якын (минем “Замана балалары” белән күп ноктада аһәндәш) кулъязма белән таныштым. Аның укучыга ирешүен теләм.

Май, 1994 ел.

Федераль сабан туге - 2009

3-4 июль көннәрендә Ульяновта халкыбызның милли бәйрәме – Федераль сабан туге гөрләп узды. Бу бәйгедә Россиянең 53 төбәгеннән, Казах-

стан, Кыргызстан, Ызбәкстан, Кытай, Финляндия, Берләшкән гарәп әмирлекләреннән 500гә якын миллиәттәшебез катнашты. Федераль сабан туген Ульянов өлкәсе губернаторы һәм хөкүмәте, Татарстан Республикасы Президенты һәм хөкүмәте, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты, Татарстанның Түбән Кама шәһәре хакимияте, Ульянов шәһәре муниципаль берлеге, өлкә муниципаль берлеге һәм Ульянов татарлары милли-мәдәни автономиясе оештырды.

Мәдәни, спорт, милли уеннарға бай булган бәйрәм тантанасы 3нче июль көнне 18 сәгатәтә Татар мәдәният үзәгендә концерт программасы белән башланып китте. Өлкәнең Губернатор симфоник оркестры чыгышына кушылып Татарстанның сәнгать осталары чыгыш ясады. Н.М. Карамзин бакчасында “Әдәби майдан”, күргәзмәләр, бию майданчылары эшләде. Соңыннан килгән кунакларны Ульянов өлкәсе губернаторы Сергей Морозов кабул итте. Татарстан ягыннан рәсми кабул итү тантанасында Татарстан Дәүләт Советы депутаты, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Ринат Закиров катнашты. Бәйрәм киче салют белән тәмамланды.

4нче июль көнне Федераль сабан туге ипподромда һәм Жинү паркы территориясендә узды. Сабан туген ачу тантанасында Татарстан Дәүләт Советы рәисе Фәрит Мөхәммәтшин, Ульянов өлкәсе губернаторы Сергей Морозов, Татарстан Дәүләт Советы депутаты, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Ринат Закиров, Түбән Кама муниципаль районы башлыгы, Түбән Кама мэры Айдар Метшин һәм башка рәсми кешеләр катнашты. Сергей Морозов беренчеләрдән булып майдандагы кунакларны котлады. Ул

авыл хезмәтченнәренә Ульянов өлкәсенә үсешенә сизелерлек өлеш керткәннәре өчен рәхмәт белдерде. “Без үзәбезнең төбәктә татар горейф-гадәтләрен үстерү һәм ныгыту өчен күп эшләр башкарабыз. Өлкәдә татар компонентлы мәктәпләр, мәдәният үзәкләре ачыла, бөек шагыйрь Кол Галигә һәйкәл куелды. Ә Сабан туге бәйрәмен үткәру безнең өчен зур бер традициягә әйләнде”, – дип билгеләп үтте ул. Сабан туге кунакларын ТР Дәүләт Советы рәисе Фәрит Мөхәммәтшин да сәламләде. Ул Татарстан Президенты Минтимер Шәймиев исеменнән бәйрәмгә жыелган барлык халыкны истәлекле вакыйга белән котлады һәм өлкә халкының эшләрендә уңышлар, иминлек, сәламәтлек һәм гаилә бәхете теләде.

Рәсми өлештән соң үзәк майданда театральләштерелгән тамаша күрсәтелде. Татарстанның сәнгать осталары чыгышын майданга жыелган халык бик жылы кабул итте. Майданда шулай ук күпсанлы спорт уеннары һәм ярышлары оештырылган иде. Татар көрәшендә катнашырга теләүчеләр дә шактый булды. Яңгыр явып китү дә майданга жыелган халыкны куркыта алмады. Милли көрәш өчен жан атучылар Сабан тугең бизәге булган көрәшне ахыргача карадылар. Ульяновта узган Федераль сабан тугең баш батыры булып өлкәнең Татарча көрәш федерациясе президенты, танылган көрәшче Фәнис Жаббаров калды. Жинүчегә тәкә һәм чит ил машинасы тапшырылды. Көннең икенче яртысында Фәрит Мөхәммәтшин Ульяновга килгән рәсми затлар белән милли уеннарны тамаша кылды, халык белән аралашты. Фәрит Мөхәммәтшин китәр алдыннан: “Мин беренче тапкыр Ульянов Сабан тугенда булдым. Бу 50дән артык төбәк катнашындагы искиткеч бәйрәм булды. Рәхмәт сезгә!” – дип сабуллашты.

Ә майданда республика һәм чит төбәкләрдән килгән татар эшкуарларының хезмәт жимешләрен берләштергән “Татар базары” эшләде. Милли, күтәренке рухта узган Федераль сабан тугенда 100 000гә якын халык катнашты. Киләсе елгы Федераль сабан туге эстафетасы Удмуртия Республикасы вәкилләренә тапшырылды.

Гөлнәз Шәйхи.

2009 ЕЛДА БАСЫЛГАН МӘКАЛӘЛӘР ИСЕМЛЕГЕ

МӨШҺҮР ГАЛИМНӨРЕБЕЗ

ЛӘЙЛӘ МӘХМУТОВА: Рамазанова Д.Б. Фәнгә багышланган гомер; **Хәйретдинова Т.Х.** Остазым турында; **Мәхмүтова Л.Т.** Татар теленең Codex Cumanicus исемле борынгы язма истәлеккә мөнәсәбәте (лексика материаллары буенча кыскача анализ), № 1.

ИЛДУС ХӘЙБУЛЛИН: Фәйзрахманов И.А., Камалов А.З. Заманыбызның танылган галиме һәм фәнне оештыручысы; **Чабдаров Ш.М.** Хезмәттәшем һәм дуслым турында; **Хәйбуллина Ф.Г.** Мизгел һәм гомер; **Хәйбуллин И.Б., Штырков Е.И., Зарипов М.М., Галәветдинов М.Ф., Закиров Г.Г.** Кремнийның ионлап легирланган катламнарын лазер нурында чыныктырганда индерелгән катнашманы файдалану коэффициенты турында, № 2.

ХӘСӘН ХӘЙРИ: Зарипова Р.С. Танылган галим һәм публицист; **Рәмиев З.З.** Әдәбият галиме, фәнни эшләрне оештыручы; **Хәйруллин К.Х.** Дала буйлап атта чапкан чаклары; **Салихова Л.Л.** Бадам белән әбием янында; **Хәйри Х.Ф.** Үсү юлында, № 3-4.

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

Абдуллина Д.М. Бүзләрен манасы иде, № 3-4.

Алиева Ә.Х. Риза Фәхретдиновның “Нариман сәяхәте” әсәренең жанр буларак үзенчәлегә, № 2.

Асылгәрәев Ш.Н. Татар теленең алфавиты һәм орфографиясе турында, № 2.

Асылгәрәев Ш.Н., Гобәйдуллина Г.Т. Татар һәм рус теле тартык авазларының палятограммалары, № 3-4.

Әхмәтжанов М.И. Уфа шәһәрәндәге татар зираты дөрбәләре, № 2.

Баязитова Ф.С. Жирле сөйләшләрдә һәм халык традицияләрендә, чәй этикеты лексикасы, № 1.

Бразилия сәяхәтнамәсе (Алиева Ә.Х. басымасы), №3-4.

Габидуллин Р.Р. Ибраһим Салаховның “Колыма хикәяләре” фажига-хроникасында явызлыкның “иректә”ге тормышта да дәвам итүе, № 1.

Ганиев Ф.Ә. Тезмә фигыльләр – лексикабызның зур байлыгы, № 1.

Ганиев Ф.Ә. Татар теленең кушма фигыльләре һәм Гыйбад Алпаров, № 2.

Зарипова Р.С. Илең турында уйласаң, гомерең озын була, № 1.

Зиннәтуллина Г.Х. Әмирхан Еники әсәрләрендәге поэтик топонимнарның лексик-семантик үзенчәлекләре, № 3-4.

Мозаффаров Р.М. Шагыйрь ижатында тормыш тәжрибәсе һәм аның уй-ниятләрдә чыгылышы, № 3-4.

Рамазанова Д.Б. Татар сөйләшләрендәге диалектизмнарның төрек телендәге янәшәлекләре, № 2.

Рәмиев З.З. Бертөрлелектән арыну, № 1.

Хөснуллина З.М. Гарәби чыгышлы фамилияләр, № 3-4.

Шәехов Л.М. Илдар Юзеевның «Очты дөнъя читлегеннән» трагедиясе, № 3-4.

МИЛЛИ МӘГАРИФ

Агмалетдинова Р.Н. Татар телендә сыйфатларның сүзформалары структурасы, № 1.

Әхмәтжанов М.И. Татарда беренче төсле карталар атласы, № 3-4.

Габдрахманова Р.И. Татар теле һәм әдәбиятын интеграция юлы белән уку, № 3-4.

Гайфиева Г.Р. Югары уку йортында Мәгъсүм Хужин ижатын өйрәнү үзенчәлекләре, № 3-4.

Галимуллин Ф.Г. Татар әдәбиятының башка әдәбиятлар белән бәйләнешен өйрәнү мәсьәләләре, № 3-4.

Гобәйдуллина Г.Т. Татар сөйләмә авазларын өч аспектта өйрәнүгә карата, № 2.

Гыйләҗиева А.Н. Мәктәпкәчә яшәтгә балаларны милли-мәдәни рухта тәрбияләү, № 2.

Даутова Г.И. Укучыларның татар телендә аралашу осталыгын үстерү чарасы буларак текст, № 2.

Миннеханов Ф.Г. Олы юлның башы, № 3-4.

Мотыйгуллина Ә.Р. Рус телендә сөйләшүче балаларга татар әдәбиятын укыту программаларының төзелеш принциплары, № 3-4.

Нәбиуллина Г.Ә. Синтаксик белемнәрне тикшерү чарасы буларак тестлар технологиясе, № 2.

Федорова Л.Х. Бердәм республика имтиханына әзерләнү тәҗрибәсеннән, № 3-4.

Шакиржанов Р.Ә. Югары белем бирү – туган телне үстерүнең бүгенге чарасы, № 1.

Шакирова Г.Р. Рәвешләрне өйрәнү тарихыннан, № 2.

Шарапова Р.И. Этно-мәдәни компонентлы авыл мәктәбе, № 2.

Яруллин Э.И. Татар телендә тулы һәм ким жөмлэләр, № 1.

БЕЗНЕҢ ЮБИЛЯРЛАР

МАРСЕЛЬ ӘХМӘТҖАНОВКА 70 яшь (Р. Бәдретдинов): **Әхмәтҗанов М.И.** Яңа мәгълүм булган иске татар дәрбэләре, № 1.

ФЛҮН МУСИНГА 70 яшь (Р. Зарипова): **Мусин Ф.М.** Гаяз Исхакый – милли идеолог һәм лидер, № 1.

КИМ МИҢНУЛЛИНГА 50 яшь (Х. Мәхмүтов): **Миңнуллин К.М.** Жырларда һәм әкиятләрдә эндәшү һәм мөрәҗғәт итү сүзләре, № 1.

ХАТЫЙП МИҢНЕГУЛОВКА 70 яшь: **Миңнегулов Х.Й.** Халкыбызның рухи остазы, № 2.

ФӘРИТ ЙОСЫПОВКА 70 яшь (А. Йосыпов): **Йосыпов Ф.Й.** Хәзерге татар диалект телен системалы-синхрон метод белән өйрәнү, № 2.

РӘШИТ ШАКИРҖАНОВКА 60 яшь (А. Камалов): **Шакиржанов Р.Ә.** Суперэлементларга бүленгән корылманың бирешүчәнлек матрицасын хисаплау, № 2.

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

Вәлиуллин А.Х. Яссы рамнарны югары дәрәҗәле төп элементлар ярдәмендә исәпләү, № 3-4.

Галков В.М. Апомиксис һәм партеногенез, № 2.

Гыйрфанов И.Х., Юманов В.А. Йөкләм тәсире функцияләре һәм аларны куллану, № 1.

Камалов А.З., Хәмидуллина А.А. Түшәмә һәм ныгыткыч аркалардан торган цилиндрик кабырчык рәвешендәге корылманы хисаплау, № 1.

Хәйдәров И.Р., Шакиржанов Ф.Р. Имлантант кертелгән теш казнасының көчәнеш-деформация халәтен тикшерү, № 3-4.

Шакиржанов Ф.Р. Шуышучан грунт белән тимербетон конструкциянең көчәнеш-деформация халәтен тикшерү, № 2.

ФӘНГӘ КЕРЕШ

Галиуллин Т.Н. Әдәби калейдоскоп, №1-4.

КИТАП КИШТӘСЕ

Абзалова-Сәлманова Р.Т. Иманлы төбәк жәүһәрләре, № 1.

Әхмәтҗанов М.И. Мирас истәлекләре, № 1.

“Научный Татарстан” журналы, № 2.

ЖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

Бөтендөнья татар конгрессында, № 1-4.

Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында, № 2.

Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында, № 1.

Федераль сабан туге – 2009 (Гөлнәз Шәйхи), № 3-4.

МӘГЪЛҮМАТ

Редакциядән, №3-4.

“Фән һәм Тел” журналының авторлары, №3-4.

РЕДАКЦИЯДӘН

Газиз кардәшләр!

Хөрмәтле абунәчеләр!

Фәннең төрле өлкәләрен яктыртуны, төрле юнәлешләрдә эшләүче татар галимнәрен бергә туплауны максат итеп куйган “Фән һәм тел” журналы чыга башлауга менә инде 12 ел булды. Журналның иң тәүге, 1997 елда чыккан санында татарча фәнни журнал чыга башлау һичшиксез булырга тиешлеге әйтелгән һәм нигезләнгән иде. Чөнки:

– кешелек дөньясы алга бара, үзенең алдында торган саен зуррак максатлар куя, күбрәк белергә, аңларга, булдырырга тели; татар халкы да, шул дөньяның бер өлеше буларак, әлеге максатларга ирешүгә үз өлешен кертергә омтыла;

– ерак бабаларыбыз ук бу эшкә көчләрен кызганмаганнар, авыр һәм сикәлтәле булса да изге юлны – белем юлын сайлаганнар, ә соңрак килгән буыннар, шул юлны дәвам итеп, белемгә омтылу сыйфатын югалтмаганнар, китапка хөрмәтне, укымышлы адәмнәргә ихтирамны жуймаганнар;

– милләтебез хәсрәтле күп еллар-вакыйгалар кичерсә дә, төрле сәбәпләр аркасында бихисап укымышлы вә сәләтле улларын һәм кызларын югалтса да, яшәү көчен саклап кала алган;

– иң изге теләкләр – телебезне саклау һәм үстерү, аны алдынгы телләр арасына кертү, тәгълим һәм югары белем бирү, дөньякүләм югары дәрәжәдә татарча фәнни эш башкару теләкләре – туган телнең көченә, бөеклегенә, якты киләчәгенә ышанган зыялыларның, галимнәрнең, мөгаллимнәрнең күңел түрендә мәңге сүнмәс ут булып яна.

Милләтебезнең рухи халәте яңа баскычка күтәрелгән чорда без халкыбыз потенциалын тагын да үстерәчәк ике факторны – фәнне һәм телне – бергә тупларга кирәклегенә аеруча басымы ясаган идек. Шуннан чыгып, эш башында ук журнал алдына күптөрле максатлар куелды:

– татар халкының фәнни мирасын барлау, галимнәребезнең башка телләрдә басылган хезмәтләрен ана теленә тәржемә итеп, милләтебезгә кайтару;

– татар галимнәре турында даими сөйләү, башкарган хезмәтләрен халкыбызга һәм дөньяга таныту;

– татар халкының милли горурлыгын уяту, аның үз теленә мөхәббәтен, башка халыкларның татар теленә һәм халкына ихтирамын тәрбияләү;

– фәнни яңалыклар, хәзерге заман техника-

сы, яңа технологияләр белән таныштырып бару;

– фәнни тикшеренүләргә кешелек дөньясы, шул исәптән Татарстан һәм татар халкы өчен файдалы якка юнәлтү, нәтижәле итү, нәтижәләрен тиз көндә куллану юлларын эзләү;

– фән нигезендә телне, тел нигезендә фәнне өйрәнү һәм үстерү;

– “Татарстан Республикасы халыклары телләре турында Татарстан Республикасы законы”н тормышка ашыру, татар телендә югары белем бирү, татарча фәнни терминнар системасын төзү һәм фәнни стиль булдыру мәсьәләләрен карау.

“Татар теле – дөньяны танып белүнең диалектикага нигезләнгән ысулы. Аны фәндә һәм башка эшчәнлектә кулланырга кирәк. Татар телен үстерү, киңрәк куллану, дөнья халыкларына таныту – безнең иң мөһим бурыч” дигән фикерләребез дә халыкта яклау тапты. Шуңа күрә журналыбыз зыялылар, киң җәмәгатьчелек, мәгариф эшелләре тарафыннан хуплап каршы алынды.

Әлбәттә, телебез фән дигән зур гыйлем йортына керә генә башлаганда, алдыбызда финанс кыенлыклары торганда, төрле фәннәргә һәм аларның махсус юнәлешләрен киң җәелеп индәү мөмкин булмады. Шунлыктан, “Фән һәм тел” журналы төп игътибарын халкыбыз өчен аеруча мөһим булган проблемаларга юнәлтте. Аның һәр санында “Мәшһүр галимнәребез”, “Тел, әдәбият, тарих”, “Милли мәгариф”, “Фән һәм гамәл”, “Фәнгә кереш” сәхифәләренә зур урын бирелде.

Мәсәлән, “Мәшһүр галимнәребез” сәхифәсендә генә дә төрле гуманитар һәм төгәл фәннәр өлкәсендә эшләгән һәм зур фәнни уңышларга ирешкән түбәндәге 50гә якын мәшһүр татар галимнәренең тормыш юлы һәм иҗаты яктыртылды: тел һәм әдәбият белгечләре М.Корбангалиев, Ш.Иманаев, Г.Нугайбәк, М.Фазлуллин, Ж.Вәлиди, Х.Бәдигый, Г.Алпаров, В.Хангилдин, Л.Жәләй, Г.Халит, Н.Исәнбәт, Х.Ярми, Х.Госман, Ә.Кәримуллин, Х.Курбатов, Н.Юзиев, И.Нуруллин, Х.Сәлимов, Л.Мәхмүтова, Х.Хәйри; медиклар һәм биологлар Ә.Терегулов, О.Курмаев, М.Фәйзуллин, Х.Абдуллин, Х.Гыйззәтуллин, З.Якупова; математиклар һәм механиклар Х.Мөштәри, М.Әлмөхәммәтов, Г.Әминов, К.Галимов, Г.Тумашев, Һ.Салихов, И.Терегулов; физиклар һәм химиклар Г.Камай, Н.Гарифжанов, А.Усманов, Р.Нигъмәтуллин,

И.Хәйбуллин; авыл хужалыгы белгече Н.Максудов; хәрби диңгезче һәм гидрограф И.Исламов; архитекторлар И.Гайнетдинов, Ә.Бикчәнтәев; астроном Ш.Хәбибуллин; археолог А.Халиков, мәғрифәтселәр К.Насыри, С.Вагыйзов, В.Фәтхуллин.

Башка сәхифәләр дә шундый ук күләмле һәм эчтәлекле булды.

Журналны оештыручылар булып Казан шәһәр хакимияте, Татарстан фәннәр академиясе, Бөтендөнья татар конгрессы һәм Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университеты тордылар. Алар матди ярдәм күрсәтеп кенә калмадылар, журналны мәғлүмат белән дә тәмин иттеләр. Форсаттан файдаланып, бу оешмаларны төрле елларда житәкләгән һәм безгә зур ярдәм күрсәткән шәхесләргә – Казан шәһәре хакимияте башлыгы Камил Исхаковка, Татарстан фәннәр академиясе президентлары Мансур Хәсәнов һәм Әхмәт Мазгаровка, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисләре Индус Таһиров һәм Ринат Закировка, Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университеты ректорлары Валерий Куприянов һәм Рәшит Низамовка зур рәхмәтебезне белдерәбез. Журналның аякка басуына һәм аны даими чыгаруга зур өлеш керткән академик Мирфатыйх Зәкиев белән төзөлеш университеты профессоры Вагыйз Фәтхуллинга бездән аеруча зур рәхмәт. Гомумән, журналны эшләүдә һәм чыгаруда ярдәм иткән кешеләрнең барчасына зур рәхмәтебезне житкерәбез.

Алдыбызга куелган максатларга омытылып нинди темплар белән барган, теләкләрнең күпмесе һәм ни дәрәжәдә үтәлгән, 12 ел эчендә генә аларга ирешеп була идеме, юкмы, бу турыда нәтижә ясау, хөрмәтле укучылар, әлбәттә сезнең карамакта. Та-

рих тәғәрмәче гел әйләнеп тора бит ул. Шуңа күрә нәтижеләрне берәз соңрак ясарга да мөмкин.

Кызганычка каршы, чагыштырмача тыныч һәм телебез үсеше өчен уңай булган еллар, өстөбезгә исә башлаган салкын жилләр нәтижәсендә, кырыс һәм авыр елларга күчеп бара. Инде Казан шәһәре дә, телләр турындагы үзе кабул иткән программаны кыскартып, журналны тәмин итүдән туктады. Өч ел дәвамында журналны үз канаты астына алу турында сөйләшүләр алып барган һәм уңай җавап та биргән Татмедиа агентлыгы да карарыннан баш тартты.

Килеп туган шушы кыенлыктар нәтижәсендә журналны чыгаруны туктатып торырга туры килә. Быелгы 3нче һәм 4нче соңгы ике санны да берләштереп чыгарырга мәҗбүр булдык.

Моның өчен сездән түбәнчелек белән гафу үтенәбез. Әмма без сезнең белән сабуулашмыйбыз, чөнки киләчәккә өмет белән карыйбыз. Шуңа күрә “Киләсе очрашуларга кадәр!” дибез.

Инде, башкарган эшләргә йомгак ясап, “Фән һәм тел” журналының Редакция советында 1997-2009 елларда эшләгән шәхесләрнең һәм редакция хезмәткәрләренең исемлекләрен, шулай ук 1997-2009 елларда мәкаләләре басылган (кайчан һәм кайсы санда басылганын күрсәтеп) барлык авторларның исемлеген бирәбез. Аларның барысына да зур рәхмәтебезне белдерәбез.

Иң соңында, милләтебезнең зыялыларына, эшмәкәрләренә мөрәҗғәгать итеп, шуны әйтәбез: **“ФӘН һәм ТЕЛ” журналы бөтен дөнья татарларының бердәнбер фәнни журналы! Аны ничек тә саклап каласы, чыгаруны давам итәсе иде!**

“ФӘН һәм ТЕЛ” ЖУРНАЛЫНЫҢ РЕДАКЦИЯ СОВЕТЫ ӘГЪЗАЛАРЫ

Ирек Арсланов
Фаил Әхмәдиев (баш редактор)
Марсель Әхмәтжанов
Рифкәт Әхмәтьянов
Равил Газизуллин
Хәлим Гайнуллин
Васил Гайфуллин
Тәлгат Галиуллин
Фоат Гарифуллин
Гали Даутов
Ринат Закиров
Айрат Зарипов
Мирфатыйх Зәкиев
Рүзәл Йосыпов

Мирза Мәхмүтов
Хужиехмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Флөра Сафиуллина
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Илтөзәр Терегулов
Вагыйз Фәтхуллин
Мансур Хәсәнов
Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Наил Шәмсетдинов
Алмаз Юлдашев.

РЕДАКЦИЯ ХЕЗМӘТКӘРЛӘРЕ

Хәйдәр Әхмәтъянов (дизайнер)
Гөлсәрия Әхмәтъянова (сәркәтип)
Абрик Камалов (редактор)
Рөстәм Мингалимов (редактор)

Альберт Нарбеков (жаваплы сәркәтип)
Гөлсинә Соколова (сәркәтип)
Галим Хисамиев (редактор)
Фәрит Шакиржанов (дизайнер).

“ФӘН ҺӘМ ТЕЛ” ЖУРНАЛЫНЫҢ АВТОРЛАРЫ

- Абдуллин И. Г. 1999 – №2; 2000 – №2-4; 2001 – №1-4; 2002 – №2.
Абдуллин М. 2005 – №4
Абдуллин Х. Х. 2003 – №2.
Абдуллин Я. Г. 1997 – №1.
Абдуллина Д. М. 2009 – №3-4.
Абдуллина И. И. 2001 – №3; 2002 – №1.
Абдюшев А. А. 2004 – №4.
Абзалов Р. А. 2005 – №4.
Абинов Р. Х. 2002 – №2.
Абитов Р. Н. 2001 – №4.
Авзалов Ф. З. 2000 – №1.
Агмалетдинова Р. Н. 2009 – №1.
Айдаров С. С. 2004 – №2; 2005 – №3.
Аксенов О. М. 2000 – №4.
Алиева Ә. Х. 2008 – №2; 2009 – №2-4.
Алиева Г. Г. 2007 – №3.
Алпаров Г. Х. 2002 – №2.
Арсланов М. Г. 2006 – №4.
Арсланов М. М. 2003 – №4.
Арютина В. П. 2000 – №2.
Асылгәрәев Ш. Н. 2001 – №3; 2002 – №2; 2003 – №3; 2004 – №1; 2005 – №2-4; 2007 – №2-4; 2006 – №1, 4; 2008 – №4; 2009 – №2-4.
Асылкаева Н. А. 2002 – №3.
Ахметов М. С. 2002 – №1.
Әжемөв Ф. И. 2004 – №4.
Әкәмәлов И. Р. 2000 – №4.
Әлмөхәммәтов М. И. 2002 – №1.
Әминов Г. Ш. 2005 – №2.
Әминов Н. Г. 2005 – №2.
Әмиров Н. Х. 2002 – №4.
Әмирханов Д. 2000 – №3
Әрдәшир Ж. Һ. 2003 – №4.
Әскәров М. Ә. 2004 – №1, 3.
Әфләтунов Ә. З. 2000 – №4.
Әхмәдиев Ф. Г. 1997 – №1; 1999 – №1; 2000 – №1, 4; 2005 – №3; 2007 – №3.
Әхмәтжанов М. И. 2000 – №2, 4; 2001 – №1, 3-4; 2003 – №2-3; 2004 – №1-4; 2005 – №1-4; 2006 – №1-4; 2007 – №1-3; 2008 – №1-4; 2009 – №1-4.
Әхмәтжанова Г. М. 2008 – №4.
Әхмәтова-Урманче Ф. В. 2003 – №3.
Әхмәтшин А. С. 2003 – №4.
Әхмәтъянов Р. Г. 1999 – №1, 2; 2000 – №1-4; 2001 – №1-4; 2002 – №1-2; 2004 – №1-4; 2007 – №1.
Әхмәтъянова Г. Р. 2000 – №4; 2006 – №3; 2008 – №1.
Әһлиуллин Ф. В. 2001 – №2.

- Барсков А. А. 2003 – №2.
 Бастраков С. М. 2002 – №2.
 Баязитова Ф. С. 2007 – №4; 2008 – №4; 2009 – №1.
 Баян Ә.Ф. 2009 – №1.
 Бәдигый Х. Г. 2003 – №1.
 Бәдретдинов Р. Ф. 2007 – №4.
 Бәдретдинов Х. Ф. 2008 – №1.
 Бәдретдинова Г. Г. 2003 – №2.
 Бәширов Ф. И. 2008 – №1-2.
 Бәширова И. Б. 2000 – №2; 2001 – №4; 2005 – №3; 2006 – №2; 2007 – №2-3.
 Биктимерова А. Р. 2002 – №2; 2006 – №2.
 Биктимирова Л. Ф. 2000 – №3.
 Бикчәнтәев Ә. И. 2006 – №3.
 Бикчурова З. М. 2008 – №4.
 Булатов Н. Х. 2005 – №1.
 Бятикова О. Н. 2007 – №2-3.
 Вахитов Х. М. 2002 – №1.
 Вәлиди Ж. Ж. 2007 – №2.
 Вәлиев И. В. 2000 – №4.
 Вәлиев М. Х. 2000 – №2; 2006 – №2.
 Вәлиев Р. Ә. 1997 – №1; 2005 – №4.
 Вәлиев Р. И. 2000 – №1.
 Вәлиева А. М. 2003 – №3.
 Вәлиева Л. С. 2000 – №3.
 Вәлиева М.З. 2008 – №1.
 Вәлиева Р. Т. 2002 – №1.
 Вәлиева Ф. С. 2000 – №2, 4.
 Вәлиуллин А. Х. 2003 – №1; 2009 – №3-4.
 Вәлиуллин М. А. 2007 – №3.
 Витушкина Н. 2002 – №4.
 Вьюгина С. В. 2008 – №4.
 Габбасов Н. С. 1997 – №1, 2002 – №3.
 Габделхаков В. Ф. 1999 – №1.
 Габделхакова Р. Г. 2006 – №1, 4.
 Габдрахманов Р. К. 2000 – №1.
 Габдрахманова Р. И. 2009 – №3-4.
 Габдрахманова Р. Ш. 2000 – №1.
 Габидуллин Ә. С. 2003 – №3.
 Габидуллин Р. Р. 2009 – №1.
 Гаделшин А. Б. 2002 – №1, 3; 2003 – №4.
 Газизов А. А. 2001 – №3.
 Газизов М. Б. 2001 – №3.
 Газизов Р. М. 2001 – №3.
 Газизова Н. Н. 2006 – №1.
 Газизова Ә. М. 2008 – №4.
 Газизуллин Р. Г. 1999 – №2; 2001 – №1; 2003 – №1; 2004 – №4; 2006 – №3; 2007 – №1; 2008 – №1, 4.
 Гайнетдинов И. Г. 2005 – №3.
 Гайсин И. Т. 1999 – №1; 2002 – №2.
 Гайсин Н. К. 2003 – №4; 2004 – №3; 2005 – №3; 2006 – №1, 4; 2007 – №2-3; 2008 – №1-2.
 Гайфиева Г.Р. 2009 – №3-4.
 Галәветдинов И. 2007 – №3.

- Галиев Р. М. 2008 – №4.
 Галиева Л. И. 2007 – №3.
 Галиева Э. Р. 2001 – №1-2; 2002 – №2.
 Галимжанов Ә. Ф. 1999 – №1; 2001 – №1; 2006 – №2.
 Галимов Д. Г. 2000 – №1; 2007 – №4.
 Галимов К. З. 2001 – №1.
 Галимулла Р. Г. 1997 – №1.
 Галимуллин Ф. Г. 2009 – №3-4.
 Галимшин Р. Ә. 2004 – №4.
 Галиуллин Д. К. 2001 – №4.
 Галиуллин Т. Н. 2005 – №1; 2008 – №3-4; 2009 – №1-4.
 Галиуллин Ш. Р. 2001 – №4; 2002 – №4; 2003 – №3.
 Галков В. М. 2005 – №3; 2009 – №2.
 Галләмов Ф. Г. 2004 – №2.
 Галәветдинов М. Ф. 2009 – №2.
 Ганиев Ф. Ә. 1999 – №2; 2002 – №2; 2003 – №2; 2006 – №3; 2007 – №1; 2008 – №1; 2009 – №1-2.
 Ганиева Р. К. 2008 – №1, 3.
 Гарапина Л. Р. 2003 – №4; 2004 – №2; 2005 – №1.
 Гарифьянов Н.С. 2006 – №2.
 Гарифуллин Ф. Ә. 2000 – №1, 4.
 Гасимова С. И. 2006 – №3.
 Гатауллин И. Н. 2005 – №2.
 Гатауллин Р. М. 2003 – №4.
 Гатауллина М. Х. 2000 – №2.
 Гатиатуллина Р. Т. 2003 – №1.
 Гатина Х. Х. 2003 – №3.
 Гаффарова Ф. Ф. 2002 – №1; 2002 – №3; 2003 – №2-4.
 Гәрәев М. А. 2005 – №1
 Гәрәева Г.Ф. 2005 – №4.
 Гобәйдуллина Г.Т. 2009 – №2-4.
 Голубев Г.В. 2005 – №2.
 Гомәров Ф. М. 2001 – №3; 2007 – №3.
 Госман Х. Г. 2004 – №3.
 Госманов М. Г. 2002 – №3.
 Госманов Р. Г. 2001 – №3; 2003 – №2.
 Гыйззәтов Р. Ф. 1997 – №1.
 Гыйззәтуллин Н. 2007 – №4.
 Гыйлажев Д. Г. 2001 – №3; 2007 – №3.
 Гыйлажиева А.Н. 2009 – №2.
 Гыйльфанова Р. Г. 2002 – №4.
 Гыймадиева Л. И. 2000 – №1.
 Гыйрфанов И. С. 2001 – №1-2; 2008 – №3; 2009 – №1.
 Даутов Г. Ю. 1997 – №1; 2000 – №1; 2001 – №1; 2007 – №4.
 Даутов Р. Н. 2001 – №4.
 Даутова Г. И. 2009 – №2.
 Дьячков И. В. 1999 – №1; 2000 – №2.
 Евдокимов Ю. К. 2008 – №4.
 Еникеев И. Ә. 2001 – №3; 2003 – №1.
 Ерунов Б. Г. 2000 – №2; 2001 – №3, 4; 2003 – №3; 2004 – №3.
 Жигалко Ю. П. 2001 – №1.
 Журбенко Л. Н. 2006 – №1.

- Кәримова А. А. 1999 – №2; 2000 – №1.
 Кәримуллин Ә. Г. 2002 – №3.
 Керами Ю. 2004 – №2.
 Килдиев М. В. 2006 – №4; 2007 – №3.
 Кириллова З. Н. 2001 – №1; 2006 – №4.
 Козырев Б. М. 2006 – №2.
 Корбанғалиев М. Х. 2000 – №2.
 Кузнецов А. В. 2002 – №4.
 Кузнецов И. Л. 2008 – №1.
 Куприянов В. Н. 1999 – №1; 2004 – №1; 2005 – №2; 2006 – №3.
 Курамшин И. Я. 2000 – №3.
 Курмаев О. Ж. 2005 – №4.
 Кушелекова Ф. А. 2005 – №1.
 Ласкова Р. А. 2004 – №4.
 Латыйпова Ә. И. 2001 – №4.
 Лотфуллин М. В. 2000 – №1.
 Мазһаров Ә. М. 2007 – №4.
 Макаров П. И. 2002 – №2.
 Максимов В. А. 2008 – №4.
 Максимов Н. В. 2000 – №1; 2001 – №4.
 Максудов А. Г. 2006 – №4.
 Максүтова Г. Р. 2003 – №1.
 Маһиярова З. М. 2008 – №4.
 Маннапова Л. М. 2006 – №4.
 Маткулова Ч. Ф. 2007 – №3.
 Мәннапов Ә. З. 2004 – №3.
 Мәрдәншин Р. М. 2001 – №1.
 Мәхмүтов М. И. 1997 – №1.
 Мәхмүтов Х. Ш. 2003 – №1, 3, 4; 2005 – №1, 4; 2006 – №1, 3.
 Мәхмүтова Л. Т. 2009 – №1.
 Минғалим Р. Г. 2000 – №2; 2002 – №3; 2005 – №2; 2007 – №3; 2009 – №1.
 Минһажев Р. Х. 2001 – №4.
 Миңлебаев Р. Г. 2005 – №4.
 Миңнеғулов Х. Ю. 1999 – №2; 2004 – №3; 2007 – №4, 2008 – №3; 2009 – №2.
 Миңнеханов Р. Н. 2002 – №3.
 Миңнеханов Ф. Г. 1999 – №2; 2001 – №3; 2004 – №2; 2005 – №1-2; 2009 – №3-4.
 Миңнуллин К. М. 2006 – №3; 2009 – №1.
 Миңнуллин Р. М. 2001 – №1.
 Миңнуллин Т. А. 2006 – №3.
 Миңнуллина Ф. Х. 2003 – №4; 2004 – №3; 2007 – №1.
 Мирсәяпов И. Т. 1999 – №1, 2; 2001 – №4.
 Мирсәяпов Ил. Т. 1999 – №1-2; 2002 – №1-2; 2004 – №1-4; 2005 – №3, 4; 2006 – №1-3.
 Мирхәев Р. Ф. 2006 – №2.
 Мифтахетдинов И. Х. 2000 – №1, 4.
 Мифтахов Н. Х. 2007 – №4.
 Мифтахова Н. Ш. 2005 – №1-3; 2007 – №4.
 Михайлов М. К. 2003 – №4; 2007 – №1.
 Мозаффаров Р. М. 2009 – №3-4.
 Моратов Л. М. 2004 – №2.
 Мостафин А. М. 1997 – №1.
 Мотыйгуллина Ә. Р. 2009 – №3-4.

- Мөбарәкжанов Г. М. 2006 – №1; 2007 – №3.
Мөслимов И. Б. 2000 – №1.
Мөхәммәдиев Ә. 2000 – №3.
Мөхәммәтжан М. А. 1997 – №1.
Мөштәри Х. Ф. 1997 – №1.
Мусаева Г. А. 2001 – №4.
Мусин Ф. М. 2009 – №1.
Мусина Л. Т. 2002 – №4; 2005 – №1.
Ғади Р. М. 2001 – №2.
Ғадиев М. Б. 2008 – №4.
Нарбеков А. И. 1997 – №1; 1999 – №1; 2000 – №3, 4; 2001 – №4; 2003 – №4; 2006 – №1, 3.
Насыйри К. 1999 – №2.
Насыйрова Г. 2001 – №4.
Насыйрова Е. В. 1997 – №1.
Наумов А. В. 2005 – №2.
Наумов В. П. 2005 – №2.
Нәбиев Р. А. 2000 – №2.
Нәбиев Р. Ф. 2000 – №4.
Нәбиуллина Г. Ә. 2003 – №1; 2009 – №2.
Нигамаева Л. З. 2005 – №1.
Нигъмәтуллин Р. Ш. 2008 – №4.
Низамов И. М. 2002 – №4.
Никитина Л. Е. 2005 – №1.
Нотфуллина З. Т. 2005 – №4.
Нугайбәк Г. Ш. 2004 – №1.
Нурмөхәммәтова Р. С. 2003 – №3.
Нуруллин А. Г. 2002 – №1.
Нуруллин И. З. 2008 – №3.
Нуруллин Р. Г. 2000 – №4; 2002 – №1.
Павлова Э. В. 2006 – №2.
Петров Н. И. 2003 – №4.
Порфирьева Р. Т. 2001 – №4.
Рамазанова Д. Б. 2000 – №2; 2007 – №1; 2008 – №1, 4; 2009 – №1-2.
Рәжәпова Л. З. 2008 – №4.
Рәмиев З. З. 2008 – №1; 2009 – №1, 3-4.
Рәхим Г. 2009 – №1.
Рәхимов Р. З. 1999 – №1; 2000 – №2.
Рәхимов Ф. Ф. 2003 – №1.
Рәшитова Н. М. 2006 – №2.
Ризванов Н. 2007 – №2.
Ризванова Л. М. 1997 – №1.
Сабиржанов А. Н. 2001 – №3.
Сабитов Л. С. 2008 – №1.
Сабитова И. И. 2007 – №2.
Садыйкова А. Х. 2007 – №1-2; 2008 – №3.
Садыйкова З. Р. 2007 – №4; 2008 – №4.
Салихов Һ. С. 2004 – №2.
Салихова Л. Л. 2009 – №3-4.
Салихова И. Г., 2004 – №2.
Саттаров А. Г. 2002 – №1.
Саттаров Г. Ф. 2000 – №2; 2001 – №2, 4; 2002 – №1.

- Саттарова Ч. Р. 2003 – №3.
Сафин Р. С. 2000 – №3; 2001 – №4; 2002 – №4.
Сафина Э. И. 2004 – №3.
Сафиуллина Ф. С. 1997 – №1, 2000 – №1-4; 2003 – №1.
Сафиуллова Л. Ш. 1999 – №2; 2000 – №3.
Сәғәдиев К. А. 2000 – №2.
Сәғыйтов М. Ә. 2000 – №4; 2001 – №2.
Сәғыйтова А. М. 2002 – №2.
Сәйфуллин Р. С. 1999 – №2.
Сәлимжанова М. И. 2008 – №3.
Сәлимов Р. Б. 1997 – №1; 2000 – №4.
Сәлимов С. М. 1999 – №1.
Сәлимов Х. Х. 2004 – №3.
Сәлихов И. Г. 2002 – №2.
Сәхабетдинова Р. Ә. 2004 – №4.
Сәхибуллин Н. 2003 – №3.
Сибгатуллин Ә. С. 1997 – №1; 2002 – №4; 2006 – №1.
Сибгатуллин И. М. 2002 – №2; 2004 – №4.
Сибгатуллин М. Т. 1999 – №1-2; 2000 – №4.
Сибгатуллин Р. 2001 – №3.
Сибгатуллин Ф. 2003 – №4.
Ситдыйков Ф.Г. 2005 – №4.
Созинов А. С. 2002 – №4.
Солтанов В. В. 2001 – №1.
Сөбханкулов Ф. Ф. 2008 – №4.
Сөләйманов Ж. Ш. 2001 – №1; 2002 – №3; 2006 – №2.
Сөләйманова Л. 2007 – №3-4.
Старшинова Т. А. 2000 – №3.
Султанова Л. М. 2001 – №3.
Сухов М. Н. 2001 – №2.
Тахавиев Р. Х. 2001 – №1.
Таһиров И. Р. 1997 – №1; 1999 – №1; 2000 – №1; 2001 – №2; 2003 – №2; 2006 – №4.
Терегулов Ә. Г. 2000 – №1.
Терегулов И. Г. 1997 – №1; 2008 – №2.
Тимбикова К. З. 2001 – №1.
Тимерғалиев С. Н. 1997 – №1.
Тимерғалин А. К. 2002 – №4; 2003 – №1, 2, 3; 2002 – №1; 2002 – №2; 2004 – №2; 2008 – №3.
Тимеркәев Б. А. 2000 – №1; 2007 – №4.
Тимерханов А. Ә. 2008 – №3.
Титов В. В. 2003 – №2.
Төхбиева Л. Ф. 2006 – №1.
Трофименко Р. А. 2002 – №2.
Туктамышов Н. К. 2000 – №4; 2001 – №1, 3; 2006 – №3.
Тумашев Г. Г. 2002 – №4.
Туфитулова Р. Р. 2000 – №1.
Усманов А. Г. 2000 – №3.
Усманов Р. А. 2008 – №4.
Усманов С. М. 1999 – №1; 2000 – №3.
Фазлуллин М. Ә. 2000 – №4.
Фазылшина З. М. 2004 – №1.
Фарисова Р. М. 2008 – №3.

- Фәйзрахманов И.А. 2009 – №2.
 Фәйзуллин М. Х. 2003 – №4.
 Фәрхетдинова А. Р. 2007 – №1.
 Фәрхетдинова Г. Д. 2005 – №4.
 Фәттахов И. Ф. 2001 – №3; 2004 – №1; 2005 – №3; 2006 – №2.
 Фәтхуллин В. Ш. 1997 – №1; 1999 – №1; 2000 – №1, 3; 2001 – №4; 2005 – №2.
 Фәтхуллин И. Ф. 2007 – №4.
 Фәтхуллина З. Р. 2002 – №4.
 Федорова Л. Х. 2009 – №3-4.
 Федорова Э. Н. 2003 – №1, 2000 – №3, 2000 – №4.
 Федотова Л. Н. 2008 – №4.
 Фокин А. В. 2004 – №3.
 Хажиева Г. С. 2006 – №2.
 Хаков В. Х. 2002 – №2; 2006 – №1.
 Халиков А.Х. 2007 – №1.
 Халиков Н. А. 2007 – №1.
 Халит Г. М. 2008 – №1.
 Хабибуллин В. Н. 2006 – №1.
 Хангилдин В.Н. 2006 – № 1.
 Хангилдина Л. В. 2006 – №1.
 Харисов Ф. Ф. 1999 – №1-2; 2002 – №1.
 Харисова Ч. М. 2002 – №1.
 Харрасова Р. Ф. 2005 – №2; 2006 – №1
 Харрасова Л. В. 2002 – №3.
 Хәбибуллин М. М. 2001 – №2.
 Хәбибуллина Л. Р. 2008 – №4.
 Хәбибуллина Ч. Р. 2003 – №2.
 Хәбипова З. Г. 2003 – №1; 2005 – №1.
 Хәйбуллин И. Х. 2000 – №1; 2009 – №2.
 Хәйбуллина Ф. Г. 2009 – №2.
 Хәйдәр Г. М. 2004 – №4.
 Хәйдәров И. 2009 – №3-4.
 Хәйдәров М. М. 2004 – №1, 4.
 Хәйдәров С. И. 2004 – №2.
 Хәйдәрова Н. Т. 2004 – №1.
 Хәйретдинова Т. Х. 2001 – №2; 2007 – №1; 2008 – №4; 2009 – №1.
 Хәйруллин И. Х. 2000 – №3.
 Хәйруллин К. Х. 2009 – №3-4.
 Хәйруллин М. Б. 1999 – №2; 2000 – №2; 2001 – №1. 2002 – №1, 4; 2003 – №2; 2004 – №4.
 Хәйруллин С. Х. 2001 – №1; 2002 – №2.
 Хәйруллина А. А. 2008 – №1.
 Хәкимжанов Ф. С. 2005 – №2.
 Хәкимов Б. Э. 2004 – №3.
 Хәким С.Т. 2009 – №1.
 Хәкимова С. Г. 2004 – №3.
 Хәлиуллина Ә. Р. 2000 – №4.
 Хәмидуллин Л. Х. 2005 – №1.
 Хәмидуллина А. К. 2007 – №1; 2009 – №1.
 Хәсәнов М. Х. 1999 – №1; 2004 – №1; 2007 – №3; 2008 – №4.
 Хәсәнов Р. Р. 1999 – №2.
 Хисамиев Г. Г. 1999 – №1-2; 2000 – №2-3; 2001 – №1, 3-4; 2002 – №1-2, 4; 2003 – №3-4; 2005 –

№1; 2006 – №2-4.

- Хисматова Э. Р. 2005 – №1.
 Хөрмәтуллина Р. М. 2006 – №2.
 Хөсәенев Ш. Г. 2004 – №4.
 Хөсәенов М. А. 2002 – №2.
 Хөсәенов Ж. А. 1999 – №1; 2000 – №1; 2002 – №2-4.
 Хөснетдинова Г. М. 2003 – №3.
 Хөснуллина З. М. 2005 – №3; 2008 – №1, 4; 2009 – №3-4.
 Хужиехмәтова Р. Н. 2006 – №1.
 Хужин Ф. Ш. 2007 – №1, 3, 4; 2008 – №2.
 Чабдаров Ш. М. 2009 – №2.
 Шабалин П. Л. 1999 – №1.
 Шайдаева Л. Н. 2008 – №3.
 Шакиржанов Р. Ә. 1999 – №1; 2000 – №1, 3-4; 2001 – №1, 2, 4; 2002 – №3; 2003 – №4; 2004 – №1-4; 2005 – №1-4; 2006 – №1-4; 2007 – №1-3; 2008 – №2-3; 2009 – №1-2.
 Шакиржанов Ф. Р. 2006 – №2; 2009 – №2-4.
 Шакиров К. С. 1999 – №1; 2000 – №4.
 Шакирова Г. Р. 2009 – №2.
 Шарапова Р. И. 2009 – №2.
 Шаһиев Р. Ш. 2007 – №3; 2008 – №3.
 Шәехов Л. М. 2009 – №3-4.
 Шәймәратов Р. В. 2001 – №4.
 Шәйхетдинова Г. И. 2005 – №2.
 Шәйхиев Г. Ф. 2002 – №4; 2003 – №1.
 Шәмсетдинов Н. Ш. 2000 – №1.
 Шәмсетдинова Р. Р. 1997 – №1; 2004 – №4.
 Шәмси С. С. 2000 – №3, №4; 2001 – №1.
 Шәрәфетдинова Ә. Г. 2005 – №4; 2006 – №3.
 Шәрәфетдинова З. Г. 2005 – №2; 2006 – №3; 2007 – №1.
 Шәрипова А. С. 2006 – №1.
 Шевченко С. 2007 – №3.
 Шиһабетдинов Ф. Г. 2008 – №2.
 Шиһабиев Т. Н. 2001 – №2.
 Штырков Е. И. 2009 – №2.
 Юзиев Н. Г. 2005 – №1; 2009 – №1.
 Юлдашев А. К. 2000 – №3-4; 2001 – №1; 2002 – №2; 2006 – №4.
 Юманов В. А. 2008 – №3; 2009 – №1.
 Юматова М. К. 2007 – №3.
 Юныс Р. Ю. 2001 – №2.
 Юнысов Ә. Б. 2005 – №4.
 Якупов Т. Р. 2000 – №2.
 Якупова Г. Х. 2000 – №3; 2001 – №4; 2002 – №4; 2003 – №4.
 Якупова З. А. 2007 – №4.
 Ялалов Ф. Г. 2001 – №1.
 Ямбушев Ф. Ж. 2002 – №2.
 Янсаева Л. А. 2006 – №4.
 Ярми Х. Х. 2003 – №3.
 Яруллин Э. И. 2009 – №1.
 Яруллина А. Г. 2005 – №1.
 Яруллина Л. И. 2008 – №3.
 Яхин Р. Г. 2000 – №1; 2005 – №4.

Федераль сабан туге – 2009 (Ульянов шәһәре, 4 июль)

Татарда беренче төсле география атласында китерелгән Европа картасы

XX гасыр башында татар матбугаты халыкның белемен күтәрү, аңын тирәнәйтү юлында күп төрле басмаларга баеды. Алар арасында татар мәдрәсәләрендә укучы шәкертләр өчен чыгарылган дөньяви фәннәргә караган басмалар — татар тарихы, ислам тарихы, Русия тарихы, география, алгебра, геометрия, гигиена, төрле һөнәрләр, авыл хужалыгын күтәрүгә багышланган әдәбият һ.б. басылып чыккан.

Шул дәвернең яңа күренешләреннән берсе — Бакчасарай шәһәрендә прогрессив татар мәгърифәтчесе Исмәгыйль Гаспралының «Тәрҗеман» газетасы нәшрияты чыгарган «Карталы җәгърәфия» исемле басма да бар. Форматы 33х22 см зурлыкта булган әлеге басма төсле карталар һәм аларга карата язылган аңлатмалардан гыйбарәт. Ул татарның үзенә күрә беренче төсле географик атласы.

Марсель Әхмәтжанов,
филология фәннәре докторы